

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**SOVYET İDEOLOJİSİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TARİH YAZIMI VE
TARİH EĞİTİMİ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

Elnur AĞAYEV

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
DOKTORA TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır

ANKARA 2006

H.Ü.
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim
Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

Üye : Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Üye : Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU / Danışman /

Üye : Doç. Dr. Fatma ACUN

Üye : Doç. Dr. Mehmet Derviş KILINÇKAYA

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Mustafa Yılmaz
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Sovyetler Birliği'nde hakim ideoloji olan "Sovyetler Birliği Komünist Partisi ideolojisinin" tarih yazımı ve tarih eğitime etkisi, yönlendirmeleri, bu yönlendirmelerin genel Sovyet sistemi içinde ve Türk Cumhuriyetlerindeki uygulamaları; S.S.C.B. içindeki Türk kökenli devletlerden biri olan Azerbaycan Cumhuriyeti örnek alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Sovyet İdeolojisi, 1922 yılında Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla iktidara oturan bir ideolojidir. Marksizm-Leninizm ve Rus kültürünü merkez olarak alan bu ideolojinin nihai hedefi Sovyetler Birliği'nde yaşayan milletleri ve kültürleri birleştirerek bir "Sovyet İnsanı" tipi yaratmaktır. Yaratılan "Sovyet İnsanı"nın ise amacı, ilk aşamada Sosyalizm toplumunu, son aşamada ise Komünizm toplumunu ve yaşamını gerçekleştirmektir. Bu amacına ulaşmak için de Sovyet İdeolojisi, toplumdaki siyasi, ekonomik ve özellikle askeri mekanizmaları ve benzerlerini ideolojik aygıt olarak kullanma yolunu tutmuştur. Bu doğrultuda kullandığı öğelerden biri de tarih bilimi ve tarih eğitimi olmuştur. Sovyet ideolojisinin doğruları, tarih biliminin ve tarih eğitiminin doğruları olarak kabul edilmiştir. Tarih biliminin görevi bu doğrulara dayanaklar bulmak ve tarih eğitimin görevi de bu doğruları öğretmek olmuştur.

Sovyet ideolojisi, Sovyetler Birliği'nde yaşayan, fakat merkez tarafından güvenilmez millet olarak kabul edilen Türklerin, tarih yazımı ve tarih eğitimini de Sovyet tarih yazımı ve tarih eğitiminin bir parçası olarak görmüştür. Merkeze sıkı sıkıya bağlı kenar devletler olarak yapılanmış olmalarından dolayı Türk Cumhuriyetlerindeki tarih yazımını ve tarih eğitimini şekillendiren yerel kurumlar, bu işlevi "merkez-taşra hiyerarşisi" doğrultusunda yürütmüştür. Sistemin güç odağı olan Komünist Partisinin ilk aşamada yerel şubelerine, sonraki aşamada da Moskova'daki Parti merkezine, Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsüne tüm kurumlarıyla bağlı olan Türk Cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitimi, tarihçi ve tarih eğitimcisi, bilimin ve eğitimin değil, sistemin yarattığı "Sovyet İnsanı" olarak onun koruyuculuğunu yapmıştır. Çalışmada incelenen Azerbaycan tarih yazımı ve tarih eğitimi örneği de bu anlamda bir istisna oluşturmamıştır.

ABSTRACT

This study aims to investigate “the Soviet Communist Ideology, the dominant ideology of the Soviet Union” and its influence on historiography and history teaching. It also explores the influence and directions of this ideology on the Soviet System in general and the Turkish origin republics in particular in the extent of closely investigating one of the Turkish origin republic: the Republic of Azerbaijan.

The Soviet ideology came into power after the foundation of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR) in 1922. Marxism-Leninism and the Russian culture were formed the core of Soviet ideology whose main goal was to unify all the nations and cultures existing in the USSR and create a Soviet type of man (human being). The aim of creating the Soviet type of man was to reach and practice socialist society at first, which will turn to materialise the communist society at the further end. In order to attain these goals the Soviet ideology facilitated political, economic, military and other dynamics of the society as ideological tools. The discipline of history and the teaching of history in schools were two of the areas that were used by the dominant ideology for the above purposes. The “rights/truth” of Soviet ideology were accepted as the rights of history and history teaching. The task of history was to find evidence for those rights/truth and the function of history teaching was to teach them to general public, particularly the younger generations.

The Soviet ideology assumed that the writing and teaching of history of Turks, who were generally accepted as untrustable by the central authority, as a part of general Soviet history and history teaching. As a result of the strictly regulated and centralised governmental system, the local agents in the Turkish origin republics carried on the works and responsibilities of writing history and teaching of it in accordance with the rules of the hierarchy of the center and its orbits. Historiography and history teaching in the Turkish origin republics were strictly associated with and controlled by the local agents of the Communist Party which was bounded to the headquarter of the party in Moscow and also supervised by the Institute of History in the Academy of Sciences. Within this system, the roles of historiography, history

teaching and the historian and history teacher were all unifying in one big goal: creating and protecting the 'Soviet type of man'. Historiography and history teaching in the Republic of Azerbaijan, which were closely investigated in this study, did not form an extraordinary example within the broad context explained above.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖNSÖZ.....	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ VE TÜRK CUMHURİYETLERİ

1. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.....	6
1.1. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Kuruluş Felsefesi....	6
1.2. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İktidar Yapısı.....	11
1.3. Sovyetler Birliği Komünist Partisinde ve Devlet Yönetiminde Milletlerin Dağılımı.....	16
1.4. Sovyet Bürokrasisi - Nomenklatura.....	19
1.5. Sovyet İdeolojisi.....	21
1.5.1. Dış Eleştiri.....	21
1.5.2. İç Eleştiri.....	24
1.5.2.1. Toplum Dinamiğinde Materyalist Görüş.....	24
1.5.2.2. Milletlerin, Halkların Ortaya Çıkışı.....	26
1.5.2.3. Din.....	27
1.5.2.4. Sınıf Yaklaşımı.....	28
1.5.2.5. Büyük Kardeş Rus İmajı.....	28
2. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Türk Cumhuriyetleri.....	29
2.1. Milletleri Kontrol Etme Metotları.....	30
2.1.1. Göç Ettirme Yoluyla Kontrolü Sağlamak.....	30

2.1.2. Milletleri Böl ve Yönet.....	33
2.1.3. Dini Değerler.....	37
2.1.4. Dil ve Alfabe.....	41
2.1.5. Ekonomide Merkezîyetçilik.....	45
2.2. Azerbaycan Cumhuriyeti.....	46
2.2.1. Coğrafi Konumu.....	46
2.2.2. Azerbaycan Adı.....	46
2.2.3. Nüfus ve Etnik Yapı.....	49
2.2.4. Dini Yapı.....	69
2.2.5. Dil.....	70
2.2.6. Kurulan Devletler.....	72

II. BÖLÜM

SOVYET İDEOLOJİSİ VE TARİH BİLİMİ

1. Bilim, Eğitim ve İdeoloji.....	74
1.1. Bilim, Eğitim ve İdeoloji.....	74
1.2. Sovyetler Birliği'nde Bilim ve Tarih Bilimi.....	80
1.3. Sovyetler Birliği'nde Eğitim ve Tarih Eğitimi.....	102
2. Tarih Bilim ve Tarih Eğitiminin Yönetim Yapısı.....	116
2.1. Merkez Taşra İlişkisinde Tarihçi.....	116
2.2. Bilimler Akademisi ve Ona Bağlı Bir Kurum Olarak Tarih Enstitüsü.....	119
2.3. Arşivler.....	128
2.4. Üniversitelerin Tarih Bölümleri.....	132
2.5. Kızıl Profesörler Enstitüsü.....	136
2.6. Yüksek Tasnif Komisyonu.....	138
2.7. Bilimsel Araştırmaları Koordine Eden Devlet Komitesi.....	139
2.8. Eserlerin Yayınlanması ve Sansür.....	140

3. Sovyet Sisteminde Tarihçi.....	145
3.1. Tarihçinin Konuyu Seçme Yöntemi.....	146
3.2. Tarihçinin Kaynaklara Ulaşması.....	150
3.3. Tarihçinin Kullandığı ve Yaptığı Alıntıların Önemi.....	152
3.4. Tarihçinin Dili.....	154
3.5. Tarihçinin Ailevi Yapısı.....	156
3.6. Tarihçilik Mesleğinin Seçilmesi.....	157
3.7. Tarihçinin Aldığı Akademik ve Öğretim Görevlisi Unvanları.....	158
3.8. Tarihçilerin Suçlanması.....	162
3.9. Tarihçi ve Yurt Dışı.....	165
3.10. Sovyet Tarihçisinin Eserine Bakışı.....	168

III. BÖLÜM

TÜRK CUMHURİYETLERİ TARİH YAZIMI VE EĞİTİMİNDE BAZI PROBLEMATİK KONULAR

1. Etnogenez veya Halkların Yaranması: Azerbaycan Halkının Etnogenez Problemi.....	171
1.1. 1920-1950’li Yıllar.....	173
1.2. 1950-1980’li Yıllar.....	178
1.3. 1980-1990’lı Yıllar.....	179
1.4. 1990’lardan Günümüze Kadar.....	181
2. Rus Yayılmacılığı.....	182
2.1. İşgal ve Az Belalı İşgal Tezi.....	184
2.2. Birleştirilme Tezi.....	189
2.3. “Gönüllü Şekilde Terkibine Dahil Olma” Tezi.....	193
2.4. Sovyet Sonrası Dönemde Rus Yayılmacılığına Yaklaşım.....	195
3. Sovyet Tarih Yazımı ve Eğitiminde “Biz” ve “Ötekiler” Bağlamında Türkiye İmajı.....	200
3.1. Osmanlı Devletine Yaklaşım.....	202
3.1.1. Feodal-Askeri Devlet.....	203

3.1.2. Sömürgeci ve İşgalci Dış Politika.....	204
3.1.3. Avrupa Devletlerinin Yarı Sömürüsü.....	207
3.2. Türkiye Cumhuriyeti'ne Yaklaşım.....	209
3.3. Sovyet Sonrası Azerbaycan Tarih Yazımı ve Tarih Eğitiminde Türkiye İmajı.....	215
SONUÇ	220
KAYNAKÇA	226
EKLER	

ÖNSÖZ

1917 yılı Ekim İnkılabından sonra Sovyet ideolojisine dayalı temel üzerinde 70 yıllık komünist rejimiyle hayat bulan ve 1990'lı yıllara kadar devam eden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni yaşatan ideolojik öğelerden biri de tarih yazımı ve tarih eğitimi oldu. Tarih yazımı ve tarih eğitiminin Sovyet ideoloji doğrultusunda yüklendiği misyonu onun hayatın tüm alanında derinlik ve etkinlik kazanmasına neden oldu. Fakat, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle Sovyet tarih yazımı ve tarih eğitimi arkasında çok sayıda tarihi problemleri de miras bırakarak üstlendiği ideolojik misyonunu sona erdirdi. Kendinden sonra bıraktığı problemler o kadar derin olmuştur ki, bağımsızlık sonrası dönemde yeniden yapılanan eskinin birlik cumhuriyetlerinde tarih yazımı ve tarih eğitimi bu gün de bu mirasla baş etmektedir. Milletlerin kökeni, milletlerin dine yaklaşımı, milletlerin komşularıyla ve dünya devletleriyle ilişkileri ve benzeri Sovyet tarih yazımından ve tarih eğitiminden kalan problemlerin izlerini şimdi de eskinin birlik cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitiminde görmek mümkündür ve bu problemlerin bir çoğu daha bilimsel olarak incelenmiş değildir.

Sovyetler Birliği döneminden sonra tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında eskinin izlerinin görülmesinin ve problemlere yönelik yeni yaklaşımlarının tam olarak ortaya konmamasının nedenlerinden biri ve belki de önemlisi bu alana yönelik yapılan çalışmaların yokluğu veya az olmalarıdır. Yapılan az sayıdaki çalışmalarda da dönem olaylarına yönelik genel çerçeve oluşturmak yerine, konunun farklı öğeleri ve boyutları üzerinde durulmaktadır. Ve aynı zamanda bu çalışmalar Sovyetler Birliği'ne bağlı eskinin birlik cumhuriyetleri ile ayrı ayrılıkta sınırlı kalmaktadır.

Sovyet tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında neyin ve nasıl yapıldığını bilmeden, buradaki problem konuları inceliklerine kadar incelemeyen, neyin ve nasıl yapılması gerektiğini tespit etmek zor olmaktadır. Bu gün, eskinin Sovyet cumhuriyetlerinde, aynı zamanda bu cumhuriyetlerden olan Türk cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitiminde yaşanan sıkıntıların temelinde bu neden durmaktadır: Sovyet dönemi tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında neyin ve nasıl yapıldığının geniş bir çerçevesinin oluşturulmadığı.

Yapılan bu çalışma Sovyet döneminde tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında neyin ve nasıl yapıldığını tespit etmek ihtiyacından doğmuştur. Sovyet dönemi Türk cumhuriyetlerinde yapılan tarih yazımı ve tarih eğitimi aynı zamanda da Sovyet tarih yazımı ve tarih eğitiminin bir parçasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan'da Sovyet döneminde yapılan tarih yazımı ve tarih eğitimi bağlamında diğer Türk cumhuriyetlerinde yapılan uygulamaları da görmek mümkündür. Ve sadece Türk cumhuriyetlerinde değil, diğer birlik cumhuriyetlerinde yapılan uygulamaların da farklı olmadığı görülmektedir.

Bu ve benzeri amaçlı çalışmalar sonucu, Sovyet döneminde tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında neyin ve nasıl yapıldığının tespiti ve incelenmesiyle bu gün bağımsız olan eskinin birlik cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitiminde neyin ve nasıl yapılması gerektiği üzerinde fikirler, projeler, araştırmalar hazırlamak mümkün olacaktır.

Bana böyle bir çalışma yapma imkanını sağladıklarına, konu seçimimde ve çalışma süresince gerekli yönlendirme ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım danışmanım Doç. Dr. Adnan Sofuoğlu'na, Doç. Dr. Mehmet Derviş Kılınçkaya'ya ve şahıslarında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim üyelerine teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynakların tespitinde ve onlara ulaşmamda, konunun tartışmasında yardımını gördüğüm Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi hocalarından Prof. Dr. Cemil Hesenli'ye, Prof. Dr. Musa Qasimov'a, Prof. Dr. Elmira Muradeliyeva'ya, Doç. Dr. Anar İskenderov'a, M. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi hocası Doç. Dr. Gennadiy Bordyugov'a, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ç. Velikhanov adına Tarih ve Etnografya Enstitüsü hocası Doç. Satar Majitov'a teşekkür borçluyum.

Ayrıca, çalışmam süresince ailemin, tarih öğretmeni olan babamın manevi ve maddi yardımlarını her zaman yanımda hissetmişimdir.

Elnur AĞAYEV

Ankara 2006

KISALTMALAR

A. g. e.	-	Adı Geçen Eser
A. g. m.	-	Adı Geçen Makale
AKP MK	-	Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi
Azərneşr	-	Azerbaycan Neşriyatı (Yayınevi)
Bkz.	-	Bakınız
C	-	Cilt
Çev.	-	Çeviren
M. Ö.	-	Milattan Önce
No.	-	Numara
s.	-	Sayfa
S.	-	Sayı
SSCB	-	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC	-	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SBKP	-	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
Tom	-	Cilt
TTK	-	Türk Tarih Kurumu
V.	-	Vek (Yüzyıl)
Vb.	-	Ve benzeri

GİRİŞ

Günlük konuşma dilinde ‘Tarih’ sözcüğü esasen iki anlamda kullanılmaktadır: Hem geçmişte meydana gelmiş olayları belirtir, hem de geçmişin tarihçilerin çalışmalarında yeniden kurulup aktarılmasını ifade eder”¹. Diğer bir ifadeyle geçmişte meydana gelmiş olaylar yaşanan tarihi gerçekliği, geçmişin tarihçiler tarafından yeniden aktarılması ise tarihi hakikati, tarihi gerçeklik üzerinde kurulan tarih bilgisini ifade eder².

Gerçek ve hakiki tarih arasında gerçekten kalan izler, belgeler, vesikalar, geçen bir zaman dilimi, süreci ve bu verileri kullanarak hakikate ulaşmak isteyen tarihçi vardır. Tarihçi tarih biliminin metot ve yöntemlerini gerçek tarihin izlerine uygulayarak hakiki tarihe ulaşmaya çalışır.³

Kaynaklar, tarihçi ve tarih yazımı tarih biliminin tanımının parçalarını oluşturmaktadır. Bunların üçü bir araya getirildiğinde ve bilimsel metot uygulandığında tarihi hakikate ulaşılmaktadır.

Tarihi hakikatlere ulaşmak konusu çağdaş anlamda tarih biliminin ortaya çıkışından beri tartışılmaktadır. Zira bu tartışmalara neden, siyasi iktidarlar ve aynı zamanda ideolojiler olmaktadır. Çünkü toplum şuurunu oluşturmada etkin bir güç olan tarih onlara daha cazip gelmektedir. Tarihteki değişimlerin, yaklaşımların

¹ John Tosh, **Tarihin Peşinde**, İstanbul 1997, s. V.

² Leon E. Halkın, tarihçinin amacını tarihi gerçeklikten tarihi hakikate şeklinde belirlemektedir. Bkz.: Leon - E. Halkın, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 11-16.

³ Tarih biliminin metot ve yöntemleri ve ayrıca bu konudaki gelişmeler ve tartışmalar için yukarıdaki çalışmalar dışında bkz.: Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir?**, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim yayınları, 6. baskı, İstanbul 2004; Marc Bloch, **Tarihin Savunucusu ya da Tarihçilik Mesleği**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Birey ve Toplum yayınları, Ankara 1985; Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999; R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ara yayıncılık, İstanbul 1990; Richard J. Evans, **Tarihin Savunucusu**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Yayınları, Ankara 1999; Alun Munslow, **Tarihin Yapısökümü**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000; Zeki Velidi Toğan, **Tarihte Usul**, 2. baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1969; Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, 7. baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001; Ekrem Memiş, **Tarih Metodolojisi**, Genişletilmiş 3. baskı, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996; aynı yazar, **Genel Tarih**, 3. baskı, Tablet Yayınları, Konya 2002; Mehmet Öz, “Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, **Muhafazakar Düşünce**, Sayı 7, Kış 2006, s. 67-75; Fatma Acun, “Tarihte Objektiflik Tartışması”, **Muhafazakar Düşünce**, Sayı 7, Kış 2006, s. 109-125.

bilimsel metotlarla yaşanmasını engelleyen iktidarlar, ideolojiler kendi doğruları doğrultusunda tarihi, olayları, kaynakları tahrif etmekte ve tarihçiyi olayları saptırmaya zorlamaktadırlar. İktidarların kendi ideolojileri doğrultusunda tarihi yorumlamaları, kendi rejimlerinin yararı için onu gerçeğinden saptırıp vatandaşa sunmaları Resmi Tarih deyimini ortaya çıkarmıştır⁴. İktidarlar bu şekilde tarihe yaklaşıp kendilerine, tarihte meşruluk zemini ararken ilk planda daha yakın tarihi, kendilerinin ortaya çıkışını ve gelişimini gösteren döneme ağırlık vermekteler. Zamanla da tarihten meşruluklarına onay alma çerçevesini daha derinlere götürmekteler.

Toplum bazında bunun uygulanışında gördükleri meşru yol ise tarih eğitimidir. Özellikle ilk öğrencilik yıllarından başlayarak ders kitaplarına yansıyan yeni görüşler ona inanan yeni bir nesil yetiştirmektedir. Daha sonraki nesiller de bu yeni yaklaşımlar, yeni doğrular, yeni hakikatler doğrultusunda yetişmiş oluyor. Yeni ortaya çıkan tarihi hakikatler bu şekilde tarihi gerçekliklerinden uzaklaştırılıyor ve topluma tahrife uğratılmış bir tarih öğretiliyor. Çoğu zaman tarihin tahrif edilmesi olayı bu şekliyle de kalmamakta ve aynı ideoloji içinde farklı iktidarların da tarihi gerçekliklere yaklaşımları değişik olabilmektedir. Hobsbawn'ın sözlerini hatırlatacak olursak, “Tarihçiler maziyi üretendir. Maalesef ideologların istediği akademik tarihçilerin yazdığı tarih değildir. Onlar ideolojilerinin istediği ve gerektirdiği tarihi isterler ki, bu ise gerçek olmayan bir mitolojidir”⁵.

Tarihin toplum üzerinde etkisini ilk anlayanlardan ve bunun için de önlem alanlardan biri 2300 yıl evvel Çin kralı Tsin Tsikuandi olmuştur. İmparatorluk sınırları dahilinde bulunan yaklaşık 500 tarihçiyi işkenceler vererek öldürtmüştür. Çünkü onlar “bu günü anlamak için geçmişi araştırmaktaydılar”⁶.

Bu ne ilk ve ne de son olmuştur. Ortaçağda da, Yakın çağda da ve çağımızda da tarih ve tarihçiler üzerinde devam etmiş ve etmektedir. Hatta 1960'lı yıllarda

⁴ Yılmaz Öztuna, **Tarih Sohbetleri**, cilt II, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 24.

⁵ Eric Hobsbawn, “Etnicity and Nationalism in Europe Today”, **Antropology Today**, Vol. 8, Marc-April 1992, s. 7'den aktaran Mimar Türkkahraman, “Tarih, Toplum ve İktidar”, **HAK-İŞ Dergisi**, Ocak, Ankara 1999, Sayı 48, s. 37.

⁶ Yu. V. Yegorov, “Komu tı Opasen, İstorik?”, **The Teaching of History in Contemporary Russia Trends and Perspectives**, Tel Aviv University 1999, s. 22.

Sovyetler Birliği lideri Kruşçev “Tarihçiler çok tehlikelidir, onları devamlı kontrol altında tutmak gerekmektedir”⁷ demekten kendini alamamıştır.

Aslında devletlerin, ideolojilerin kendi tarihlerini yüceltmeleri, onu yeniden canlandırmaları, yazdırmaları doğal karşılanması gereken bir durumdur. Fakat burada önemli olan tarihi gerçeklikleri saptırmamak ve onun hakikate ulaşmasını engellememektir ki, bu durum da devletler, ideolojiler tarafından yazılan-yazdırılan yeni tarih kitaplarında, yeni tarih yaklaşımlarında dikkate alınmamaktadır.

Demokratik olmayan rejimlerde tarih bilimi gelişmektedir ve doğal olarak demokratik olmayan rejim onun gelişimine mührünü basmaktadır. Bu rejimde “tek doğru” ideoloji bulunmaktadır ve devlet o doğrultuda yönetilmektedir. Bu rejimde olaylar ve gelişmeler de bu doğrultuda değerlendirilmektedir. Tarih bilimine de bu rejimde devlet ideolojisinin prizmasından bakılmaktadır. Demokratik olmayan rejimlerde tarih biliminin ikili rolünü görmek her zaman mümkündür. Bir tarafta devlete hizmet eden, onun doğrultusunda yön kazanan bir bilimdir ki, bunun başarıları sonucu tarihçi bilim adamları ödüller, dereceler almakta, diğer tarafta ise rejimin isteklerine boyun eğmek istemeyen ve bunun sonucunda da hayatlarından, fikirlerinden, düşüncelerinden edilen tarihçi bilim adamları bulunmaktadır.

1917 yılının Şubat’ında Çar yönetiminin devrilmesi, Ekim ayında Bolşeviklerin iktidara gelişi ve bunu takiben de 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin kurulmasıyla birlikte yeni bir ideoloji, Sovyet ideolojisi iktidara yerleşmiş oldu. Bu ideoloji ilk olarak geçiş döneminde Sosyalist bir toplum oluşturmayı, “Sovyet insanı” tipi yaratıp, sonraki ve son aşamada da Komünizm toplumunu ve yaşamını gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Sistem, bir taraftan siyasi, ekonomik ve özellikle askeri alandaki başarılarına temel oluşturmak, kendine meşruluk kazandırmak, diğer taraftan insanları önceki yapıdan uzaklaştırıp, yeni yapıya uygun hale getirerek, ideolojisine uygun yeni insan tipi yaratmak için tarih bilimini ve tarih eğitimini ideolojisi doğrultusunda kullanma yolunu tutmuştur.

⁷ Nancy Whittier Heer, **Politics and History in the Soviet Union**, Cambridge, Massachusetts 1971, s. 11.

Toplum kanunlarını Marksizm-Leninizm ideolojisini ve Rus kültürünü merkeze yerleştirerek izah etmeye çalışan Sovyet ideolojisi, tarih bilimini de bu doğrultuda kullanmıştır. Tarihi gerçekler üzerinde tarihi hakikatleri inşa etmek isteyen tarih bilimine, Sovyet ideolojisi kendi “gerçekleri” üzerinde kendi “hakikatlerini” bina ettirmiştir. “Tarihi yapanla” “tarihi yazan” arasına girerek doğruya ulaşmayı engellemiştir. “Tarih yazana” ideolojinin “gözlüğünü” taktırarak “tarih yapana” bakıp gördüklerini yazmasını istemiştir.

Merkezde, Moskova’da bulunan devlet yöneticilerinin, parti liderlerinin ve merkez bilim adamlarının devlet ideolojisi doğrultusunda belirledikleri tarih alanındaki yaklaşımlar taşrada, merkeze bağlı cumhuriyetlerde yerel devlet ve parti yöneticileri ve bilim adamları tarafından uygulamaya konmaktadır.

Sovyet tarih yazımında tarihi yaklaşımların ortaya konmasında Sovyet liderlerinin ve yöneticilerinin yaklaşımları önemli rol oynamasına rağmen, tarihçiler değerli eserler ortaya koymuşlardır. Fakat bu eserlerde var olan tarihi problemlerin, olayların araştırılmasında, ortaya konmasında tarihin bilimsel metodundan daha çok, Sovyet ideolojisinin ön gördüğü ideolojik metotların uygulanması tercih edilmiş veya tarihçiler buna zorlanmışlardır⁸.

Tarih yazımı alanında görülen yaklaşım tarih eğitimi alanında da tekrarlanmıştır. Orta öğretimde veya üniversitelerde uygulanan tarih programları ve tarih kitapları Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halk Maarifi Devlet Komitesi tarafından Moskova’da hazırlanmakta ve birliğe bağlı cumhuriyetlerdeki okullarda ve üniversitelerde okutulmak üzere tavsiye edilmektedir. Birlik cumhuriyetlerinde bu ders programlarının ve tarih ders kitaplarının içeriklerine dokunulmadan Rusça’dan yerel dillere çevrilmekte ve okutulmaktadır⁹.

⁸ Bu konuda bkz.: V. A. Tvardovskaya, **B. P. Koz’min. İstori i Sovremennost’**, Moskva 2003, s. 204-205.

⁹Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halk Maarifi Devlet Komitesi tarafından merkez Moskova’da hazırlanan ve daha sonra uygulanmak için diğer Birlik dillerine çevrilen bir ders programı için bkz.: **Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı, 4-10 (5-11) Sınıflar İçin**, Moskova 1989; **Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı 4-10 (5-11) Sınıflar İçin**, Aşgabat 1990. Moskova’da hazırlanan bu ders programının Türkmen diline çevrisine sadece Türkmen tarihinin öğretimiyle ilgili bazı usul ve esaslar eklenmiştir. Merkezin hazırladığı programın ideolojik esaslarına dokunulmamıştır.

Böylece Marksizm-Leninizm ve Rus kültürü esasına dayanan Sovyet ideolojisinin yerleştirilmesi üzerine kurulan Tarih yazımı ve tarih eğitimi parti ve devlet yönetimi, bu alandaki belli kuruluşlar ve ideoloji doğrultusunda yetiştirilen tarihçi ve tarih eğitimcileri yoluyla kontrol altında tutulmaktadır.

Sovyet tarihçisi ve tarih eğitimcisi aynı zamanda Sovyet insanıdır. Birliğe bağlı cumhuriyetlerin, aynı zamanda Türk cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitimi, tarihçisi ve tarih eğitimcisi de bu bütünün bir parçalarıdır. Dolayısıyla bu bütünü anlamakla, aynı zamanda birliğe bağlı Türk cumhuriyetlerinde ve diğer cumhuriyetlerdeki tarih yazımı ve tarih eğitimini, tarihçisini ve tarih eğitimcisini anlamak, görmek mümkündür.

Çalışmanın ilk bölümünde konumuzun adının ilk kısmını oluşturan Sovyet ideolojisi ve Türk cumhuriyetleri ve örnek olarak da Azerbaycan Cumhuriyeti ele alınmaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin nasıl ve hangi esaslar üzerinde kurulduğu, kuruluş düşünceleri, onu yöneten hakim ideoloji olarak Sovyet ideolojisinin neleri ön gördüğü ve uygulamada nasıl bir sürecin izlendiği ve Türk Cumhuriyetlerinin bu yapı içindeki rolü ve Türk Cumhuriyeti olarak da Azerbaycan Cumhuriyetinin nasıl bir yapıya sahip olduğu görülecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünün birinci kısmında ideoloji ve bilim bağlamında Azerbaycan esasında Türk Cumhuriyetlerinde ve aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde uygulanan tarih yazımı ve tarih eğitiminin gelişim süreci üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında Sovyetler Birliği'nde tarih yazımı ve tarih eğitimi kurumları ve bu kurumların Sovyet devlet yapısı içindeki yeri incelenmektedir. Bölümün üçüncü ve son kısmında ise bir bilim adamı olarak ve aynı zamanda bilim dışında şahıs olarak Sovyet tarihçisinin kimliği belirlenmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Sovyetler Birliği tarih yazımı ve tarih eğitiminde tarihi problemlerin ideoloji ile bağlantılı olarak nasıl araştırıldığı, bunların tarih ders kitaplarına nasıl yansdığı ve öğretildiği üzerinde durulmaktadır. Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemde devam eden bu problemlerden üçü, halkların kökeni, Rus yayılcı politikasına bakış ve "öteki" olan Türkiye imajı konularının tarih eserlerine ve tarih ders kitaplarına yansımaları ele alınmaktadır.

I. BÖLÜM

SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ VE TÜRK CUMHURİYETLERİ

1. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

1.1. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Kuruluş Felsefesi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği deyiminin ilk kabulü Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkezî Komitesinin 1922 yılının Kasım ayında çağırılan plenumuna¹⁰ dayanmaktadır. Bu plenumda “Avrupa ve Asya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kuruluş Anlaşması” ve “Avrupa ve Asya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kuruluş Beyannamesi”nin projesi hazırlandı.¹¹ Plenum “Sosyalist Unitarizmi” yolunda atılan önemli bir adımdı. Plenum aynı zamanda Birliğin yaratılması konusunda yaşanan tartışmalara da son noktayı koymaktaydı. Çünkü hem plenumdan önce ve hem de plenum döneminde Birliğin yaratılması konusunda sert tartışmalar yaşanmaktaydı. Bir taraftan “milletler hapishanesi” olarak adlandırılan Çarlık döneminde Rus olmayan halklara yöneltmiş olan uygulamaları da göz önüne alan “Gayrı Rus” milletlerin üyelerinin bağımsızlıklarından taviz vermemekte direnmeleri, diğer taraftan merkezi bir sistem yaratmak isteyen güçlerin

¹⁰ Plenum, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyelerinin ve üyeliğine adaylarının 6 ayda bir tekrarlanan toplantılarına verilen isimdir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi kurultaylarından sonra toplanan ilk plenumda Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Genel Sekreterini (Baş katip), Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Siyasi Bürosunu, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Sekreteriyasını seçmektedir. Plenumda ayrıca tüm parti teşkilatlarındaki sorunlar, ülke hayatındaki gelişmeler, ülkenin iç ve dış politikası tartışılmaktadır. Burada alınan kararlar tüm parti birimlerini bağlamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz.: “Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Plenumu”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VIII cilt, Bakü 1984, s. 502.

¹¹ Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkezi Komitesi'nin Kasım 1922 yılında çağırılan Plenumunda kabul edilen adı geçen Anlaşma ve Beyanname Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arkhiv Sotsialno - Politicheskoy İstorii (RGASPI)'de korunmaktadır. Yayınlanan metin için bkz.: “Na Puti k ‘Sotsialisticheskomu Unitarizmu’ (İz Novikh Dokumentov 1922 g. po İstorii Obrazovaniya SSSR), **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1992, sayı 4, s. 112-115.

tavırları tartışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.¹² Daha sonralar SSCB Fevkalade VIII. Sovyetler Kurultayındaki konuşmasında Parti lideri İosif Vissarionovich Stalin, yaşanan tartışmaları şu şekilde değerlendirmekteydi: “Bilindiği üzere SSCB 1922 yılında SSCB’nin Birinci Sovyetler Kurultayında kurulmuştur. Bu birlik SSCB halklarının eşit hakları esasına dayalı gönüllü birliği idi...Bu öyle bir dönem idi ki, halklar arasındaki ilişkiler daha gerektiği şekilde gelişmemiş, velikorulara (büyük rus) karşı duyulan güvensizlik ortadan kalkmamış, merkezden uzaklaşmak isteyen güçler de varlıklarını sürdürmekteydiler. Böyle bir durumda iktisadi, siyasi ve askeri alanda halkların birliğini elde etmek ve onları bir birlik devleti şeklinde birleştirmek gerekmektedir.”¹³

Aralık 1922’de SSCB I. Sovyetler Kurultayı çağrıldı. 30 Aralıkta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)’nin kurulduğu ilan edildi. Birlik ilk kurulduğunda aşağıdaki Cumhuriyetler oraya üye olmuşlardı : Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Zakafkasya (Kafkas ötesi) Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (Bu Federasyona Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri dahildi ve 1936 yılında Federasyon bırakılarak Cumhuriyetler ayrı ayrılıkta merkeze bağlandılar) (ZSFSC), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (USSC) ve Beyazrusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (BSSC)¹⁴.

İlk kuruluş anlaşmasının giriş bölümünde belirtildiği gibi, Avrupa ve Asya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği gönüllülük ilkesi esas alınarak kurulmuştur. Yüksek hakimiyet organı SSCB Sovyetler Kurultayıydı. Yürütme yetkisi, Merkezi İcra Komitesindeydi. Tüm siyasi, ekonomik ve kültürel yönetim, başkent Moskova olmak üzere merkeze bağlanmaktaydı. Birliğe bağlı tüm cumhuriyet vatandaşlarına Sovyet vatandaşlığı statüsü getirilmişti. Birliğe bağlı Cumhuriyetlerin sadece bayrak, amblem ve devlet mühürleri bulunmaktaydı ve Birlikten istedikleri zaman ayrılma hakları vardı.¹⁵

¹² Tartışmaların yaşandığı plenum tutanakları için bkz.: A. g. m., s. 89-116.

¹³ İosif Vissarionovich Stalin, **SSC İttifacı Konstitusiyasının Layihesi Haggında Meruze**, Azereşr, Bakü 1945, s. 12-13.

¹⁴ Sovyetler Birliği’nin kuruluş dönemi ve sonraki dönem genişlemeleri için bkz.: “Sovyet Sosyalist Respublikaları İttifacı”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VIII cilt, Bakü 1984, s. 516-554.

¹⁵ “Na Puti k ‘Sotsialisticheskomu Unitarizmu’..., s. 114.

Birlik kuruldu, fakat tartışmalar ortadan kalkmadı. Daha Bolşevik ihtilalinden önce parti liderleri arasında millet, millî devlet konusunda fikir birliği mevcut değildi. Proleter enternasyonalizmini esas alanlar “sınırlar kalksın” önerisini sundular. Diğer taraftan da işçilerin ve emekçilerin kendi yönetimlerinin olması fikri tartışılmaktaydı. Leninist self-determinasyon kavramsallaştırmasına göre, uluslara, coğrafi yerleşimlerinin bütünlüğü göz önüne alınmaksızın, kültürel özerklik verilmeli ve sosyalizmin inşası sürecinde her ulusun eğitsel ve kültürel özerkliği çok-etnikli federal devlet yapısı içerisinde sağlanmalıdır.¹⁶ Bu yapı içerisinde milliyet, özgürlük, dillerin eşitliği, azınlıkların kültürel ve eğitsel hakları da korunmuş ve gelişmiş olacaktı. Fakat Lenin bunları dile getirirken tarihi şartların, proletaryanın ihtilal mücadelesinin gelişim sonuçlarını da şart koşmaktaydı. 1919 yılına geldiğinde ise Lenin çok-etnikli bir devlet yapısından vazgeçerek, Sovyetler şeklinde örgütlenmiş bir devlet federasyonunu önermekteydi. Lenin’in burada çekindiği önemli konu Çar Rusya’sı döneminden beri devam eden bir Rus milliyetçiliği konusuydu. Sovyetleri ön plana çıkarmakla bu konuyu çözmeyi düşünmekteydi. Hakim milliyetçiliği tehlike olarak görmekteydi.¹⁷

Bu tartışmalarda özellikle İ. Stalin’le birliğe dahil Cumhuriyet yetkilileri arasındaki tartışmalar önem kazanmaktaydı. Kendi milletleri ile bağlantılarını kayıp eden, Rus olamayan Stalin ve yandaşları (Dzerjinski, Ordjonikidze ve benzerleri) bu konuda Rusya yanlısı tavır takınmaktaydılar. Tehlikeli gördükleri azınlık milletçiliği idi ve onun karşısı alınmalıydı. Stalin katı üniterlik taraftarı idi. Birliği ancak federal bir birlik olarak görmekteydi. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti esas alınacak ve diğer Cumhuriyetlere de bu yapı içinde özerklik tanınacaktı.¹⁸ Bu birlikte millî devlet esasından sıyrılmış bir federasyon var olacaktı. Ekonomik veya bölgesel bir millî devlet söz konusu olamazdı. Çünkü ona göre “federasyon olmadan birliğin olmasının bazı artıları vardır. Örneğin, a/ Bizim bağımsız ve özerk cumhuriyetlerin millî heveslerine cevap veriyor, b/ Birlik Cumhuriyeti kurmada 3 merhaleli yolu (Millî Cumhuriyetler - Federatif Birlik - Birlik) 2’ye (Millî Cumhuriyetler - Birlik)

¹⁶ Sevinç A. Özcan, **Bir Sovyet Mirası Rus Azınlıklar**, İstanbul 2005, s. 11.

¹⁷ Sevinç, a. g. e., s. 12.

¹⁸ A. K. Sokolov, **Kurs Sovetskoy İstorii, 1917-1940 (Uchebnoe Posobie dlya Studentov Vuzov)**, Moskova 1999, s. 125.

indirmektedir. Ama bunun çok ağır olan tarafı da vardır: a/ RSFSC'yi parçalamaktadır ve biz Rus Cumhuriyeti kurmak zorundayız, b/ Rus Cumhuriyetini kurarken de özerk Cumhuriyetlerde yaşayan Rusları toplayıp bu Cumhuriyetin sınırlarına dahil etmeliyiz".¹⁹ Karşı cephede yer alanlar, özellikle Cumhuriyet yetkilileri daha çok ekonomik, siyasi, kültürel bağımsızlıkları dile getirmekte ve bu konuda sonuçlar elde etmek istemekteydiler. Rusya Komünist Partisi'nin (Bolşevik) XII Kurultayının önemli maddelerinden biri de bu konuya ayrılmıştı. Stalin Birlik anlaşmasında özgürlüklerini korumak isteyenleri milliyetçilikte suçlayarak onlara karşı tavrını sertleştirdi. Bütün partiyi millî konudaki velikorus şovenist (şovenist büyük Rusçuluk) ve yerel burjuva milliyetçilerine karşı mücadeleye çağırdı. Gürcü Mdivani, Tatar Sultan Galiyev, Özbek Feyzullah Kocayev milliyetçilikte suçlanarak onlara karşı mücadele başlandı.²⁰

Daha sonraki dönemler milliyetçilikle suçlananların haklı olduklarını gösterdi. Merkezi devlet güçlenerek birliğe bağlı Cumhuriyetlerde tam bir baskı rejimi uyguladı. Merkezle Birliğe bağlı Cumhuriyetler arasındaki ilişkilerde zamanla Rus halkı imajının ön plana çıktığı görülmeye başlandı. 7 Kasım 1941'de İ. Stalin'in Kızıl Meydan'da askerlere hitaben yaptığı konuşmasında Çar dönemi Rus generallerini övmesi, onlardan "kahraman babalarımız" diye söz etmesi²¹, 24 Mayıs 1945'te Büyük Vatan Muharebesinin bitmesi ile ilgili yapılan toplantıda "Büyük Rus halkının Şerefine" kadeh kaldırıp Rus halkını "lider Sovyet milleti" olarak tanımlaması²² birlik cumhuriyetlerinde eşitler arasında birincinin adres gösterilmesinin işareti idi. Bu dönemden itibaren Büyük Rus halkı, Büyük Kardeş Ruslar, Kurtarıcı Rus Halkı ve benzeri ibareler yaygınlık kazanmaya başladı ki, bu durum Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar devam etti.

¹⁹ A. P. Nenarokov, "Sem'desyat Let Nazad: Natsionalny Vopros na XII S'ezde RKP (b)", **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 6, s. 115; **SSRİ Tarihi (Sosyalizm Dönemi)**, (Editörler: İ. B. Berkhin, M. İ. Belenki, M. P. Kim), Bakü 1969, s. 148-149.

²⁰ **Ümum İttifag Kommunist (Bolşevik) Partiyasının Tarixi**, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1953, s. 276. Ayrıca Rusya Komünist Partisinin (Bolşevik) XII Kurultayında millî konudaki tartışmalar için bkz.: A. P. Nenarokov, a. g. m., **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 6, s. 111-124; Moskova 1994, sayı 1, s. 106-117.

²¹ Taha Akyol, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye**, I. cilt, İstanbul 1974, s. 50.

²² Sevinç, a. g. e., s. 14.

İlk dönemde 6 Cumhuriyetin birleşmesi ile kurulan SSCB, 1936 yılında ikinci Anayasasını²³ kabul ederken bu sayıyı 11'e yükseltti. Sırasıyla 27 Ekim 1924 tarihinde Özbekistan ve Türkmenistan SSC kuruldu ve Mayıs 1925'te Birliğe bağlandı, 6 Ekim 1929'da Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu ve aynı yılın 5 Aralık'ında SSCB terkiğine alındı. 5 Aralık 1936'da Kırgızistan ve Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak Birliğe birleştirildi.

İkinci Dünya Savaşı arefesinde SSCB yeni bir genişlemeye giderek son şeklini almış oldu. 2 Ağustos 1940'ta Moldavya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak merkeze bağlandı. SSCB'nin sayısını 15'e tamamlayan son üç Cumhuriyet ise Baltık ülkeleri oldu. Eylül-Ekim 1939'da savaş durumundan dolayı Letonya, Litvanya ve Estonya Cumhuriyetleri ile karşılıklı yardım anlaşması yapan SSCB, bu Cumhuriyetlerde bir iktidar değişikliği yaptırıp ayrılmalarına izin vermeyerek onların da SSCB'ye "bağlanmalarını" sağlamaya muvaffak oldu.²⁴ Böylece Ağustos 1940 'ta Letonya, Litvaya ve Estonya Cumhuriyetlerinin de katılımıyla SSCB'de SSC sayısı 15'e yükseldi.

Birliğe bağlanan Cumhuriyetlere tüm Sovyet Anayasalarında ayrılma hakkı tanınmaktadır. Son Sovyet Anayasasına göre de "Her bir Birlik Cumhuriyetinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden özgür şekilde ayrılma hukuku vardır"²⁵. Akabinde de yine Anayasanın 73. maddesinin ikinci fıkkına göre "SSCB'nin devlet sınırlarını belirleme ve birlik cumhuriyetleri arasındaki sınır değişikliğini onaylamak"²⁶ yetkisi SSCB'nin yasama ve yürütme organlarının elindedir. Aslında Birliğe bağlı Cumhuriyetlerin korunan bir hukuku Anayasanın diğer bir maddesi ile sınırlandırılmaktadır. Bundan dolayıdır ki SSCB'nin son dönemine kadar bu hakkını

²³ Sovyetler Birliği var olduğu sürece 3 Anayasa kabul etmiştir. İlki 1924 yılında, ikincisi 1936 yılında ve son Anayasa da 1977 yılında kabul edilmiştir. Bkz.: "Sovet Konstitusiyaları", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII cilt, Bakü 1984, s. 515-516.

²⁴ İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Sovyetler Birliği liderleri Latviya Cumhuriyeti liderleri ile savaştan sonra topraklarından geri çekilmek üzere anlaşılabilir ve Sovyet ordusu Latviya topraklarına girdi. Fakat kısa süre sonra Sovyetler Birliği burada iktidar değişikliği yapmaya muvaffak olarak yönetime kendi yanlılarını getirdi ve Latviya Cumhuriyeti böylece Sovyetler Birliği sınırları içine alındı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: A. Drizuli, "Pamyatnaya Zapiska Ministra İnostrannikh Del Latvii V. Muntersa o Sovetsko-Latviyskikh Peregovorakh 1939 goda po Povodu Zatlyucheniya Pakta o Vzaimopomoshi", **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1992, sayı 2, ss. 176-183.

²⁵ **Sovet Sosyalist Respublikaları İttifagının Konstitusiyası (Esas Ganun)**, Bakü 1977, s. 15.

²⁶ **A. g. e.**, s. 15.

Birliğe bağlı hiÇbir Cumhuriyet kullanmadı veya kullanamadı. SSCB'nin Đokmek aşamasında olduğu 1990'lı yıllarda Cumhuriyetler teker teker bu hakkını kullandı ve Bağımsız Devletler olarak varlıklarını ifade ettiler.

25 aralık 1991, saat 19.00: Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı Mikhail Gorbachev Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanlığı görevinin son bulunduğunu bildirdi, aynı gün saat 19.38'de Kremlin üzerindeki Sovyet bayrağı ve amblemi indirildi, yerine Rusya'nın üç renkli bayrağı dikildi. Bununla da Sovyetler Birliği misyonunu bitirerek tarihe karıştı.²⁷

1.2. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin İktidar Yapısı

Sovyetler Birliği devlet yapısına bakarken öncelikle bu yapıda egemen olan devlet anlayışını incelemekte yarar vardır. Sovyet resmi ideolojisine göre “devlet”, tarih boyunca iktisadi yönden daha güçlü olan sınıfın elinde, azınlıkta kalan sınıfı ezmek için bir alet olmuştur. Tarihte farklı devlet tipleri olmuştur ve burada üretim araçlarını ellerinde bulunduran sınıfa göre devlet tiplerinin farkını ortaya koymak mümkündür. Tarihte dört devlet tipine rastlamak mümkündür: Köle, Feodal, Burjuva ve Sosyalist devlet tipleri. Bunlardan ilk üç devlet tipinde hakim olan unsur özel mülkiyettir. Sosyalist devlet ise çoğunluğun, yani halkın ezenler üzerinde hükmetmeleriyle ortaya Đıkar ki, onun da amacı gelecekte ezenleri ortadan kaldırmakla sınıfsız bir toplum yaratmaktır. Böyle bir toplumda da devlet fonksiyonlarını yitirip tarihi misyonunu bitirecektir.²⁸

Resmi ideolojiye göre Bolşeviklerin iktidarı ele almalarıyla Burjuva devlet tipinden Sosyalist devlet tipine bir geÇiş aşaması vardır ki, bu aşamada devlet rolünü Proleter (iřĐi) diktatörlüğu yerine getirmektedir. Zira, yeni sosyalizm kuruluşunu yaratmak için, sınıfsız bir toplum yaratmak için belli bir sınıfın önde gitmesi

²⁷ ‘İstoriya Sovetskogo Obshestva’, Po Stranitsam Novoy Uchebnoy Knigi”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 2, s. 139.

²⁸ **Dialektik ve Tarixi Materalizm**, Partiya Tehsili Sistemi için, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1970, s. 269.

gerekiyor ki, bu da proleter sınıfı olacaktır.²⁹ Bu sınıfın önderliğini de Sovyetler Birliği Komünist Partisi yapacaktır.

XIX yüzyılın 70'li yıllarında Marksizmin Çarlık Rusyasında yayılması burada kendine inanan bir kitleyi ortaya çıkarmıştır. Zamanla Marksist görüşler sadece merkezde kalmayarak bölgelere, taşralara da yayılmıştır. Bu anlamda ilk etkin merkezler sonralar Komünist Partisinin ilk nüveleri olmuştur. 1898 yılında Minsk'deki toplantı ise partinin kuruluşunu ilan etmiş ve ilk kurultaylarını gerçekleştirmişlerdir. Partinin ilk adı "Bütün Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi" adını almıştır. 1903 yılında partide başlayan Menşevik ve Bolşevik zıtlaşması 1912 yılında RSDİP'in 6. Umumrusiya (Praga) konferansında Menşeviklerin partiden uzaklaştırılması ile sonuçlandı. Ekim 1917 yılında Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdiler. 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulunca, 1924 yılında parti adı "Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik)" olarak değiştirildi. 1932 yılında ise parti adındaki Bolşevik tabiri kaldırıldı ve parti Sovyetler Birliği Komünist Partisi şeklinde (SBKP) adlandırılmaya başlandı.³⁰

Sovyetler Birliği'nde devlet ideolojisini, Sovyet ideolojisini SBKP belirlemektedir. Sovyet Anayasası'nın 6. maddesi onun yetkilerini aşağıdaki şekilde belirlemektedir: "Sovyet toplumunun rehber ve yönetici gücü, onun siyasi sisteminin, devlet ve içtimai kurumlarının özeği Sovyetler Birliği Komünist Partisi'dir. SBKP halk için yaşıyor ve halka hizmet vermektedir.

Marksizm-Leninizm talimi ile silahlanmış Komünist Partisi toplum gelişiminin baş perspektiflerini, SSCB'nin iç ve dış siyaset hattını belirliyor, Sovyet halkının büyük yaratıcı gücüne rehberlik eder, komünizmin başarısı için onun mücadelesine planlı, bilimsel esaslar getirmektedir".³¹

Her 5 yılda bir toplanan Parti Kongresi geçen süre zarfında teşkilatta, devlette ve dünyada yaşanmış gelişmeleri değerlendirmekte ve buna yönelik ideolojik

²⁹ Vladimir İlich Lenin, **Eserleri**, 29. cilt, s. 426'dan aktaran **Dialektik ve Tarixi Materializm**, s. 275.

³⁰ Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarihi konusunda geniş bilgi için bkz.: "Sovet İttifacı Kommunist Partiyası", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VIII cilt, Bakü 1984, s. 494-514: **Ümum İttifag Kommunist (Bolşevik) Partiyasının Tarixi**, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1953, **İstoriya KPSS**, t. 1-5, Moskova 1964-1981; **Sovet İttifacı Kommunist Partiyası Tarihi**, Bakü 1972.

³¹ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik**, Moskova 1989, s. 5-6.

yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Parti Kongresi ara dönemlerinde partinin Merkezi Komitesi bu görevi yerine getirmektedir. Merkezi Komite'nin 500 civarında üyesi bulunuyor ve bunlar da Sovyet politikasının elit tabakasını oluşturuyordu. Bölge ve Cumhuriyet Parti genel sekreterleri, hükümetin resmi şahısları, bölge ve Cumhuriyet hükümetleri üyeleri, Genel Kurmay Başkanı ve belli kuvvet komutanları, Güvenlik güçlerinin başında olan şahıslar, SSCB Bilimler Akademisi ve SSCB Yazarlar Birliği'nin Başkanları Merkezi Komitenin üyesiydiler.³²

Sovyetler Birliği'nde gerçek hakimiyet Rusça deyimiyile Politbüro olan SBKP MK Siyasi Bürosu ve onun sekreterliğinin elinde toplanmaktaydı. Politbüro'nun üyesi olan şahıslar, aynı zamanda devletin belli kurumlarının başında olan şahıslardı. Bu kurumun başında da Politbüro Genel Sekreteri bulunmaktaydı ki, tüm işlerin başı sayılıyor ve genel siyaseti belirleme ve uygulamadan yükümlü bulunuyordu.³³

Komünist Partisi iyi organize olan ve organizasyon geliştiren bir partidir. Temel Parti Örgütlerinden Politbüroya uzanan bir piramit görünümü vardır. Tüm devlet kurumlarında, fabrikalarda, işletmelerde, ordu birliklerinde, eğitim ve bilim, kültürel kurumlarında Temel Parti örgütleri bulunmaktadır. 3 Komünist Partisi üyesinin bulunduğu tüm devlet kurumlarında Temel Parti Örgütü kurulmaktaydı. Temel Parti Örgütleri yetkileriyle bir üst parti birimlerine bağlıdır. Partiye üyelik bu birimden başlayarak yukarıya doğru devam etmektedir. Politik hayata katılım da bu birimden başlar.

Tüm devlet kurumlarında bu parti örgütünün bulunması bir taraftan muhalif bir ruhun ortaya çıkmasını engellemekte, diğer taraftan da insanları parti ruhunda terbiye etmekteydi.³⁴

Parti üyelerinin eğitim düzeyi, ortalama vatandaşların eğitim düzeylerinden daha yüksekti: SBKP'nin üyelerinin %78'i orta yada yüksek okuldan mezun, %32'si

³² Nadir Devlet, **Çağdaş Türkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, 15. cilt, Konya 1994, s. 47-48.

³³ Devlet, **a. g. e.**, s. 48.

³⁴ Richard Sakwa, *Soviet Politics*, London and New York: Routledge, 1990, ss.133-134'ten aktaran; İdris Bal, "Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar", **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 828. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üyelik ve parti organları konusunda ayrıca bkz.: **Sovet İttifakı Komünist Partiyası Nizamnamesi**, Bakü 1980.

yüksek okul eğitimini tamamlamışken, çalışan nüfusun (genel olarak) sadece %12.5'i Sovyet toplumunda yüksek öğrenim görmüştü.³⁵

Sovyetler Birliği'nde toplumun daha eğitilmiş, daha iyi gelişmiş tabakasını elinde tutmakla Komünist Partisi hem toplumun bu kesimini elinde tutuyor ve hem de bu kesim vasıtasıyla toplumun diğer çoğunluğunu kontrol etmiş oluyordu.³⁶

Komünist partisine üyelik her kese açık olmasına rağmen tüm insanlar buraya üye olamıyorlardı. Eğitim düzeyi, Sovyet etik normlarına uyup uymadığı, iş hayatındaki durumu, Vatana karşı sevgisi ve benzerleri bir insanın partiye üyelik aşamasında önemli hususlardı. Üyelik teklifi parti tarafından yapılmakta ve parti örgütü adaylığını göstermektedir. Bunun yanında partiye üyelik için de şahsın partiye beş yıldır üye olan üç kişi tarafından tavsiye edilmesi gerekmektedir. Bir yıl eğitime tabi tutulan üye başarılı olduğu takdirde Komünist Partisi'ne üyeliği kabul edilmektedir. 1986 yılı verilerine göre partinin 19 milyon üyesi bulunmaktaydı.³⁷

Aslında burada Sovyet insanını, daha çok genç ve çocukta yaşta olanları Komünist Parti sıralarına ve ideolojisine hazırlayan iki alt kurumdan da bahs etmek gerekmektedir.

Daha çocuk yaşta olanları birleştiren Pioner Teşkilatı mevcuttu. Bu teşkilat Sovyetler Birliği Pioner Teşkilatı (SBPT) adını almakta ve Lenin'in adını taşımaktaydı. 10-15 yaşındaki gençleri birleştiren toplumsal çocuk komünist teşkilatıydı. Teşkilata Sovyetler Birliği Lenin Komünist Gençler Birliği (SBLKGB) rehberlik etmekteydi. SBPT, 19 Mayıs 1922 yılında SBLKGB'nin 2. konferansında kurulmuştur. Teşkilatın amacı daha, küçük yaşlarından itibaren çocukları Sovyetler Birliği vatani sevgisini aşlamak ve onları komünizm ruhunda eğitmektir.

Tüm Birlik Cumhuriyetlerinde bu teşkilatın şubelerine rastlamak mümkündür. Örneğin Teşkilatın kuruluşunu takiben 1 yıl sonra, 1923 yılında Azerbaycan'da pioner teşkilatı yaratılmıştır.³⁸

³⁵ Bal, a. g. m., s. 828.

³⁶ Bal, a. g. m., s. 828.

³⁷ P. P. Gureyev, K. P. Davidov, E. B. Melnikova, **Sovet Dövləti ve Hukukunun Esasları**, Bakü 1988, s. 41

³⁸ Daha geniş bilgi için bkz.: "Ümumittifag Pioner Teşkilatı", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986, s. 493; **Vsesoyuznaya Pionerskaya Organizatsiya imeni V. İ. Lenina. Dokumenti i materialı**, Moskova 1981.

Belli bir yaştan sonra ise Sovyet genci kendisini diğerk bir teşkilat olan Gençler Teşkilatında buluyordu. Sovyetler Birliği Lenin Komünist Gençler Birliği (SBLKGB), Bolşevik hareketi döneminde faaliyete başlayan muhtelif gençlik teşkilatlarının birleştirilmesiyle 1918 yılında kurulmuştur ve Rusya Komünist Gençler Birliği (RKGB) adını almıştır. 1924 yılında Lenin'in ölümünden sonra teşkilata onun adı verilmiştir (RLKGB). 1926 yılından itibaren ise Sovyetler Birliği Lenin Komünist Gençler Birliği adını almıştır. 14-28 yaş arasındaki çalışkan, Sovyet vatanını seven, ona sadık olan gençler bu teşkilata üye olabilmektedirler. SBKP'ye bağlıdır. Gençleri siyasi hayata hazırlamakta, SBKP yardım etmekte, onun yardımcısı ve ihtiyat gücünü oluşturmaktadır.³⁹

Sovyet toplumunda ve Sovyet yönetiminde Komünist Partisinin esas konumunun ortaya konmasıyla beraber nasıl bir yönetim şeklinin mevcutluğunun bilinmesi ilerideki bölümlerde bu yönetim dahilinde tarih biliminin ve tarihçinin yerini anlamamıza da yardımcı olacaktır.

Sovyet Anayasasına göre hakimiyette en yüksek organ Yüksek Sovyet'tir. Yüksek Sovyet, Birlik Sovyet'i ve Milletler Sovyeti'nden oluşmaktadır. Birlik Sovyeti'ne her 30.000 seçmen için bir milletvekili seçilirdi. Milletler Sovyeti ise aşağıdaki esasa göre seçilirdi: Her Birlik Cumhuriyetinden 32, her Muhtar Cumhuriyetten 11, her Muhtar Vilayetten 5 ve her Muhtar Mahaldan 1'er milletvekili.⁴⁰

Sovyet Anayasasının kabulü ve onda değişiklikler yapma, Sovyetler Birliği'ne yeni Cumhuriyetlerin katılması, yeni Özerk Cumhuriyetlerin ve Özerk Vilayetlerin oluşturulması, Sovyetler Birliği Devlet ekonomik ve sosyal gelişim planlarının, SSCB Devlet bütçesinin ve bunun uygulanması ile ilgili sonuçların onaylanması ve bu konuda ona sonuçlar bildiren SSCB kurumlarının yaratılması ve benzeri konular Yüksek Sovyetin yetkileri arasındaydı.⁴¹

³⁹ Daha geniş bilgi için bkz.: "Ümumittifag Lenin Komünist Gençler İttifacı", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986, s. 490-492. **Slavniy Put Leninskogo Komsomola, İstoriya VLKSM**, Moskova 1978.

⁴⁰ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 28.

⁴¹ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 27-28.

Bakanlar Kurulu ise Anayasanın 128. maddesine göre Devlette yüksek yürütme organı idi. Birlik Cumhuriyetlerinin hükümet başkanları da bu kuruma dahil idi. Üyeleri Bakan ve devlet komite ve teşkilatlarının başkanı oluyorlardı.⁴²

Bakanlar Kurulu talimatlarını doğrudan doğruya Komünist Partisinin yüksek organlarından almakta ve bunları kararnamelerle uygulamaya koymaktaydı. Daha sonraki bölümde de göreceğimiz gibi tarihçi ve Tarih Biliminin yetkili kurumlarının bağlı olduğu merkez Bakanlar Kuruluydu.

1.3. Sovyetler Birliği Komünist Partisinde ve Devlet Yönetiminde Milletlerin Dağılımı

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üyelik için şartlar tüm milletler için eşit olmasına rağmen diğer milletlere nispette Slavyan kökenlilerin, özellikle de Rusların burada bariz ağırlıkları görülmektedir.

Sovyetler Birliği'ne Komünist Partisi hakimdi ve parti de Rusların mutlak iktidarlarına dayanıyordu. Bolşevik iktidarının ilk kuruluş aşamasında Çar döneminden beri merkeze-Moskova'ya bağlı olan milletleri ürkütmemek için onlara yönelik stratejik bir plan uygulanmıştır. Hem yeni kurulan parti örgütlerinde bazı kademelerde yerel komünistlere yerler verilmiş, hem de millî adlarını parti adında korumuşlardır. Türkistan Komünist Partisi, Ukrayna Komünist Partisi ve benzerleri gibi. Aslında bu millî adla anılan partiler Moskova'ya-merkeze bağlı bir parti şubesi niteliğinden ileri gidememişlerdir⁴³.

Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk dönemlerde parti kademelerinde Birliğe dahil Cumhuriyetlerin üyelerini Parti ve devlet kademelerinde görmek mümkün olsa da, 1930'lardan sonra Rus dili, Rus kültürünü temele oturtmak konusunda gelişmeler yaşanınca, Rus kültürünün merkezi konuma alınmasıyla beraber Slavyan

⁴² **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 37-40.

⁴³ Akyol, a. g. e., s. 80-81.

olmayanların merkezi parti ve devlet yönetiminden uzaklaştırılmaları yaşanmıştır ve bu süreç Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar devam etmiştir⁴⁴.

Bu süreç Sovyetler Birliği'nde güvenilir, şüpheli ve güvenilmez millet tanımını ortaya çıkarmaktaydı. Üç Slavyan ülkesi (Rusya, Ukrayna ve Belorusya) güvenilir millet sayılmakta ve devlet kademeleri esasında bu üç Cumhuriyet yetkilileri arasında paylaşılmaktaydı. Şüpheli milletler sayılan Ermeniler ve Gürcüler hem din yakınlığından ve hem de Çarlık Rusyası dönemindeki olumlu imajlarından dolayı zaman zaman devlet kademelerinde görülmekteydiler. Güvenilmez milletler ise İskandinav ülkeleri ve Türk Cumhuriyetleri idi. İster Çarlık Rusyası döneminde ve isterse de Sovyet döneminde bu halkların merkezi devlet tarafından işgal olunmaları, Çarlık döneminde başkaldırmaları, kültür ve din farklılıklarından dolayı güvenilirliklerini kaybetmişlerdi⁴⁵.

1986 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin millî yapısına baktığımızda bunun gerçekliğini görmek mümkündür. 1986 yılında tüm Sovyetler Birliği nüfusunun yarısını oluşturan Ruslar Partide %59,1 oranı oluşturmaktaydı. Bu dönemde ülke nüfusunun %72,2'sini oluşturan Slavyan kökenlilerin (Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslar) partideki ağırlıkları %78,9 oranındaydı. 1989 yılında ülke nüfusunun %12,1'ini meydana getiren Türklerin ise partideki oranları %5.7 idi⁴⁶.

Birlik Cumhuriyetlerinde Komünist Partisi organlarında Slavyan nüfusun denetimini sağlama çabasının yanında diğer bir metot olan ikinci sekreterlik formülü de geliştirilmişti. Bunun özü şuydu: Birlik Cumhuriyetlerinde Parti Birinci Sekreteri esasen yerel halk arasından seçiliyor, ikinci sekreter görevine ise mutlaka Rus veya Slavyan kökenli birisi getiriliyordu. Ve yetkiler de esasında bu ikinci sekreterin elinde toplanmaktaydı. Yerel halktan seçilen Birinci sekreterlerin ikinci sekreterlerle uyum içinde çalışmadıkları durumlarda ise birinciler muhtelif suçlamalara maruz

⁴⁴ Partide önemli görevlerde bulunan ve Müslüman ve Türk olan Sultan Galiyev, Neriman Nerimanov gibi liderlerin zamanla partiden uzaklaştırılmaları, öldürülmeleri ve onlara karşı kampanyaların düzenlendiği görülmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlere bakılabilir: Alexandre Benningsen, Chantal Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, İstanbul 1981; Halit Kakinç, **Sultangaliyev ve Millî Komünizm**, İstanbul, b.y.y.: Şamil Gurbanov, **Neriman Nerimanov, Ömrünün Son Yılları**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 2003.

⁴⁵ Bal, a. g. m., s. 828.

⁴⁶ Bal, s. 828.

kalıyor ve Merkezin-Moskova'nın da talimatlarıyla değiştiriliyorlardı. İkincilerin değişimleri ise az rastlanan olaylardan biriydi.⁴⁷

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Millî Yapısı /1986/⁴⁸

Milet Adı	Sayı	%
Ruslar	11.241.958	59,1
Ukraynalılar	3.041.736	16,0
Beyazruslar	726.108	3,8
Özbekler	465.443	2,4
Kazaklar	387.837	2,0
Azerbaycanlılar	337.904	1,8
Gürcüler	321.922	1,7
Ermeniler	291.081	1,5
Litvanyalılar	147.068	0,8
Moldovalılar	110.715	0,6
Tacikler	87.759	0,5
Latviyalılar	78.193	0,4
Kırgızlar	78.064	0,4
Türkmenler	76.786	0,4
Estonyalılar	61.277	0,3
Diğerleri	1.550.527	8,2
Toplam	19.004378	100,0

Aslında burada parti üyeliğiyle beraber önemli olan diğer bir olay ise Slavyan kökenliler dışında kalan milletlerin devlet kademelerinde ve parti yönetiminde önemli görevlerde olup olmadığıdır.

⁴⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Akyol, a. g. e., s. 81-82.

⁴⁸ **Partiyaya Jizn**, Moskova 1986, Sayı 14, s. 24.

Tarihinde yönetimin önemli bir kademesi olan Politbüro'da iki Türk üye bulunmuştur. Bunlar bir zamanlar Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri de bulunan Dinmuhammed Kunayev, diğeri ise Azerbaycan'da Parti Birinci Sekreterliğini yapmış Haydar Aliyev'dir.

Sovyetler Birliği son döneminde, 1989 yılındaki Politbüro'nun millî dağılımına bakıldığında Palitbüronun 13 asıl üyesi arasında birer Gürcü, Ukraynalı, Belorusun yanında 10 Rusun olduğunu görmekteyiz. Slavyan olmayanları sadece bir Gürcü temsil etmekteydi. Adaylıktaki yedek üyelerin tamamı Rus'tur. 12 kişilik Merkezi Komite Sekreterliğinde ise birer Ukraynalı ve Belorus görülmektedir. Burada da Slavyan olmayanlara rastlamak mümkün değildir.⁴⁹

1.4. Sovyet Bürokrasisi: Nomenklatura

Sovyetler Birliği'nde ister merkezde ve ister taşrada yönetimi güçlendirmek için güçlü bir bürokrasi - nomenklatura sistemi geliştirilmişti. Nomenklatura kelimesinin sözlük anlamı terimler dizisi, terimler listesidir.⁵⁰ Sovyetler Birliği devlet sistemine baktığımızda nomenklatura, aşağıdan yukarıya doğru yönetimde bir bağlılık dizisini ifade etmektedir. Bu bağlılık dizisinde de tüm kademeleri parti üyeleri oluşturmaktadır. Zaman zaman bazı istisnalar da bulunmaktadır. Fakat istisnalarda bile parti üyesi olmayanın partiye bir bağlılığı söz konusu olmaktadır.

Bolşevikler iktidara geldiklerinde ellerinde yetişmiş yeterli kadro bulunmuyordu. Bu alandaki boşluğu, yetersizliği gidermek için partiye üye olmuş eski nesil bürokratların çalışmalarına da müsaade edildi. Yani bir taraftan eskilerin çalışmalarına devam etmelerine izin verilmekte, diğer taraftan ise Bolşevik ideolojisi doğrultusunda yeni bir nesil yetiştirilmektedir. Sovyet sistemin ideolojisi doğrultusunda oluşturmak istediği nomenklantura, bu yeni nesillerin yetişmesiyle oluşturulacaktı. Bu işle de partinin yetkili kadro yetiştirme birimleri ilgilenmekteydi.

⁴⁹ Devlet, a. g. e., s. 52'deki Tabloya bakınız.

⁵⁰ **Rusça-Türkçe Sözlük**, (Hazırlayan Vedat Gültek), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004, s. 871.

1921 yılına gelindiğinde ideoloji doğrultusunda yeni neslin yetişmesiyle eskilerin bir çok alanda temizlenmesi yoluna gidildi. Parti sıraları eski nesil nomenklaturadan temizlenmeye başlandı. Sadece 1921 yılında 170 bine yakın üye, yani partinin %25'i partiden uzaklaştırıldı.⁵¹ Bu temizleme sonraki yıllarda da devam etti ve 1940'lı yıllara gelindiğinde hayatın tüm alanlarında etkili oldu⁵².

Nomenklaturanın oluşturulma yılının 1923 olarak kabul edilmesi daha doğru olur. Çünkü 8 Kasım 1923'de Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkezi Komitesi parti yöneticilerinin görevleri ve atanmaları konusunda bir karar kabul etti. Bu karara göre farklı nomenklatura listeleri hazırlandı. 1 no'lu listeye 3500'den fazla önemli devlet görev yerleri dahildi ve bunlardan 1590'nının onaylanması için Merkezi Komitenin özel komisyonlar oluşturması gerekmektedir. Buraya Devletin üst kademedeki görevleri dahildi. 1 no'lu listeye aynı zamanda sendikalar, üretim yapan büyük devlet kuruluşları da dahildi. 2 no'lu listeye başkan, yönetici ve benzeri derecede bulunanların yardımcıları dahildi. 3 no'lu listeye ise merkezi yönetim dışında kalan yerler, taşradaki yöneticiler dahildi. Parti Merkezi Komitesinin verilerine göre yüksek görevleri yürütmek için 13.163 insana gereksinim vardı.⁵³

Her alt parti kademesinin de kendi yönetimi için nomenklaturası vardı. Ve bu dizin aşağıdan yukarıya doğru bağlıydı.

Partinin nomenklaturayı eğitmek için özel parti eğitim sistemi vardı. Aynı zamanda fabrikalarda, kısa süreli kurslarda eğitimler veriliyordu.

Nomenklaturanın yüksek noktasında Parti Kurultayları, Sovyet Kurultayları durmaktaydı. Nomenklatura kendiliğinden her hangi bir sorunla ilgilenmez, partinin yukarı kademesinden gelen kararları, kanunları uygular.

Nomenklatura, görevine partinin önermesi ve sonra da onaylaması ile başlar ve yine partinin kararı ile işinden uzaklaştırılır.

⁵¹ Partinin X, XI ve XII Kurultayındaki katılımı takip edildiğinde bu azalmayı açık görmek mümkündür. 8 Mart 1921 yılında çağrılan partinin X Kurultayında 732.521 parti üyesini 694 kişi temsil ediyordu. Mart 1922 yılında çağrılan XI Parti Kurultayında 532.000 üyeyi 522 kişi temsil ediyordu. Ve nihayet Nisan 1923 yılında çağrılan XII Parti Kurultayında 386.000 üyeyi 408 kişi temsil ediyordu. Bu konuda bkz.: **Ümum İttifag Kommunist...**, s. 266, 272, 274.

⁵² Bu yıllar aynı zamanda iktidar ideolojisine karşı gelen milyonlarla insanın yok edilmesi, Sibiry'a sürülmesi, kurşunlanması yılı olarak da bilinmektedir. Bu uygulamanın en kanlı olduğu yıl 1937 yılı olmuştur ki, tarihte de en çok anılan yıl olmuştur.

⁵³ Sokolov, **a. g. e.**, s. 136-137.

Nomenklatura Parti-Sovyet devletinin bel kemiğini, omurgasını oluşturmaktadır.⁵⁴

Komünist Partisinin bel kemiğini, omurgasını da Rusların ve Slav kökenlilerin oluşturulduğu hatırlanırsa nomenklaturada yerleşimin de bu esas üzerinden yürütüldüğünü görmek mümkündür. Birlik Cumhuriyetlerinde oluşturulan parti ikinci sekreteri formülü bunun bir göstergesiydi. “Hemen her mahalli komünist partisinde, göstermelik olarak, I. Sekreterliklere yerli halk arasından komünistler getirilmiş; II. Sekreterlikler ise mutlaka bir Rusa verilmiş ve esasen bütün yetkiler bu ikinci sekreterliklerde toplanmıştır.”⁵⁵

1.5. Sovyet İdeolojisi

1.5.1. Dış Eleştiri

Sovyetler Birliği hem coğrafi genişliği ve hem de etkili gücüyle devletçilik tarihinde muazzam bir yeri işgal etmiştir. Ona bu muazzamlığı kazandıran, onun 70 yıl yaşamasını sağlayan ideolojisi olmuştur. Literatürde bu ideolojiye değişik isimler verilmekte ve bu ideoloji değişik isimlerle anılmaktadır: Parti ideolojisi, Sovyet ideolojisi, Komünist ideolojisi vs. Aslında bu değişik isimlerle anılma herhangi bir yanlış sonucu ortaya çıkmış değildir. Bu durum, her şeyden önce ideoloji içinde değişik kurumların, öğelerin ve amaçların ön plana çıkarılmasından kaynaklanmıştır. Zira bu ideoloji dahilinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin muazzam ve yönetici bir konumu ve gücü vardır ki, parti ideolojisi ismini de buradan almaktadır. Diğer taraftan Komünizm bu ideolojinin son hedefini belirlemektedir ki, onun Komünist ideolojisi olarak adlandırılması da buradan gelmektedir. Sovyet ideolojisi denmesi de Sovyetleri ön planda tutması ve Sovyetler Birliği merkezli bir ideoloji

⁵⁴ Nomenklatura konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Sokolov, A. K., a. g. e., s. 134-138.

⁵⁵ Akyol, a. g. e., s. 81; Devlet, a. g. e., s. 64-65.

olmasından kaynaklanmaktadır. Sovyet ideolojisi tanımlaması kendinde diğer tüm öğeleri de birleştirmek bakımından geniş olarak yayılmış ve kabul görmüştür.

Sovyet ideolojisi için yapılan tanımlardan biri onun Marksizm-Leninizm ve Rus milliyetçiliğine dayanması şeklindedir. Aslında bu tanımda da eksikleri görmek mümkündür. Evet, bu ideolojinin temelini Marksizm-Leninizm oluşturmaktadır, doğrudur, fakat o sadece bir nazariyeden oluşmuş değildir. Bunun yasalara yansımaları ve uygulanışını da eklemek gerekmektedir. Burada ise Lenin'den sonraki devir devlet liderleri, ideologların ve binlerce Sovyet insanının da katkılarını unutmamak lazımdır. Zira Stalin dönemi bu ideolojinin yorumlanması ve uygulanışı alanında özel bir yeri kapsamaktadır.

Sovyet ideolojisini incelerken aslında yukarıda ifade edilen üç hareket noktası da dikkate alınmalıdır. Zira bunlardan birinin eksik kalması o ideolojinin bütünü hakkında sağlam olmayan düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu üç noktayı kısaca özetlersek: nazariye, yasalara yansımaları ve uygulanışı.

Sovyetler Birliği döneminde “ideoloji” sözü istendiğinden değil, karşısındakini tanımlamak için bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Ve esasen de karşısındaki gücün düşüncelerinin yanlış şekilde aktarımını ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat bununla beraber Komünist Partisi yönetiminde ideoloji işiyle ilgilenen, ideolojik işleri yürüten birimler vardı. Bunun yanında batının veya dünyanın ekser ülkesi Marksizm-Leninizmi bir ideoloji olarak görür ve onun adını milliyetçi-sosyalist, faşist ve benzeri ideolojilerle birlikte anarken; Sovyetler Birliği'nde Sovyet ideolojisinin temelini oluşturan öğe olan Marksizm-Leninizm, bir ideoloji değil, bir bilim olarak kabul edilmiştir.⁵⁶

Sovyet ideolojisinin ortaya çıkması ve şekillenmesi uzun bir tarihi sürecin sonucudur. Proleterlerin verdiği mücadele ve dayandığı temeller, Marksizm-Leninizm, Rus milliyetçiliği 1917 yılında Bolşeviklerin iktidara gelişiyle Sovyet ideolojisi adı altında oluşum ve şekillenme aşamalarına girmiş, ikinci dünya savaşından sonra ise tam şekillenerek Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar yükselen

⁵⁶ Aleksandr Zinov'ev, **İdeologiya, Parti Budushago**, Moskva 2003, s. 7.

bir hat üzerinde gelişmiştir. Fakat Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle zayıflama dönemine girmiş, yaşamını yeni şartlarda ve ortamlarda sürdürmektedir.

Sovyet ideolojisi devlet ideolojisidir ve ona karşı çıkmak, ona karşı mücadele vermek ise suç sayılmıştır. Bu sadece SSCB vatandaşları için değil, bu ideolojinin etkisi altında yaşayan, bu ideolojiyi bir yönetim şekli içinde kabul eden tüm ülke vatandaşları için geçerli olan bir husustur.⁵⁷

Sovyet ideolojisi ideoloji değil, kendini bir bilim olarak görmekte⁵⁸ ve yaşamın tüm alanlarına yönelik düşünceler üretmekteydi.

Sovyet ideolojisi ve aynı zamanda ideologları toplumu anlamada, toplumun gelişmişlik kanunlarını ortaya koymada tek bilimsel kaynak olduklarını ifade etmektedir ve üç esas öğretilerden oluşmaktaydı: 1. felsefe, 2. sosyoloji ve 3. fütürizm. Birinci kısım diyalektik materyalizm adını almakta ve şuurlu, yaşam, idrak ile ilgili konuları içermekteydi. İkincisi tarihi materyalizm adını almakta ve sosyal alandaki gelişmeyi anlatmaktaydı. Üçüncüsü ise ilmi komünizm adını almakta ve kurulacak komünizm toplumunu anlatmaktaydı. Bunların her üçünün de birleştirilmiş şekilde bilimsel oldukları ifade edilmekteydi.⁵⁹

Sovyet ideoloji mekanizmasının görevi: Öncelikle, o anda var olan ideolojik yaklaşımı korumak ve ona çağdaşlık kazandırmak. Dünyadaki gelişimi takip ederek eskilerde kalmamak ve eskilere örnekleriyle yenilikler kazandırmak. İkincisi, baskıcı bir ideolojik kontrolle toplumun tüm kesimlerinin manevi dünyasını kontrol altında tutmak. Üçüncüsü, insanları ideolojinin gerektirdiği doğrultularda eğitmek, şekillendirmek.⁶⁰

Sovyet ideolojisinin uygulamaya konmasının da kendi mekanizması vardır. Uygulama alanı toplum ve devlet içinde her yerdir: eğitim kurumları, iletişim alanları, devlet kurumları, toplumsal cemiyetler vs. Uygulanması ise devletin yönetim aygıtları tarafından yapılmaktadır. Buraya filozoflar, toplum bilimcileri, tarihçiler, politikacılar, gazeteciler, yazarlar, devlet ve parti yönetimi, gizli servisler

⁵⁷ Zinov'ev, a. g. e., s. 70.

⁵⁸ Zinov'ev, s. 71.

⁵⁹ Zinov'ev, s. 71.

⁶⁰ Zinov'ev, s. 75.

ve propaganda birimleri ve benzerleri dahildir. Devletin ve toplumun her kademesinde ideolojik kontrolü sağlayan memurlar bulunmaktadır. Neyin, nasıl yazılacağına, neyin, nasıl söyleneceğine, neyi ve nasıl yazmak, neyi ve nasıl yayınlamak, neyi film yapmak ve neyi yapmamak, neyi propaganda etmek ve neyi etmemek konusunda ideolojik kontrolü sağlayan devlet, devleti yöneten Komünist Partisi ve parti yönetimi karar vermektedir.⁶¹

Sovyet liderleri için tek hareket verici güç Sovyet ideolojisidir. Sovyet ideolojisi insanı doğum masasında bekler, doğumuyla beraber kucağına alır, yaşamı süresince yanından ayrılmaz, toplum içindeki hareketini, dinlenmesini, eğlencesini, dostlarını, aile ilişkilerini, aşkını ve hatta hastalığını ve suçlarını belirler ve en sonda da mezara kadar götürür, teslim eder.

1.5.2. İç Eleştiri

1.5.2.1. Toplum Dinamiğinde Materyalist Görüş

Sovyet İdeolojisi varoluşun idealizm görüşünü reddederek materyalist görüşü savunmaktadır. Materyalizm de kendi içinde Diyalektik ve Tarihi Materyalizm diye ikiye ayrılmaktadır

1. Diyalektik Materyalizme göre doğa birbirleri ile bağlantı ve ilişkilerin olmadığı bir rastlantı yığını değildir. Doğadaki olaylar, cisimler birbirleri ile bağlıdır, biri diğerinin varlık nedenidir ve bunlarla bir tümdür. Onun için de doğadan aldığımız her hangi bir olayı anlamamız için onun diğer olaylarla bağıntısını tespit etmeli ve onlarla ilişkide değerlendirmesini yapmalıyız.⁶²

⁶¹ Zinov'ev, s. 55-56.

⁶² İosif Vissarionovich Stalin, **Diyalektik ve Tarihi Materyalizm Hakkında**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1954, s. 5.

Doğa durağan değildir. Doğa bir değişim ve gelişim içindedir. Gelişim çizgisinde görevini bitirip ölüp gitmekte ve yerini yeni keyfiyetler almaktadır. Sadeden mürekkebe, iptidaiden yükseğe doğru bir gelişim vardır.

Doğadaki cisimlerin, olayların kendi iç zıtlıkları vardır. Zira bunların hepsinin artı ve eksileri, geçmiş ve geleceği, ömrünü bitirenle yeninin çarpışması vardır. Bu da eskilerin, ömrünü bitirenlerin ölüp gitmesine ve yerini yenilerin almasına neden olmaktadır.⁶³

Dünyayı idare eden kuvvet insan dışı bir güç değildir. Hele bunlar ilahi ve tabiat üstü hiç değildir. Zira “dünya dinamik bir surette cereyan eden maddi tabiat kanunlarına tabidir. Meta; doğa, varlık insan şuurundan bağımsız olarak vardır ve bunlar bir gerçekliktir. Meta şuurun kaynağıdır. Bunun için de meta birinci, şuur ise ikinci gelmektedir.

Dünya anlaşılardır. Eğer doğada anlaşılmayanlar varsa da bunlar bilim ve bilimin gelişimi ile çözülebilir.⁶⁴

2. Tarihi Materyalizme göre toplumsal hayatın temelini istihsal tarzı oluşturmaktadır. İstihsal tarzından anlaşılması gereken ev, iş, elbise ve benzerleridir. İstihsal tarzındaki maddi nimetleri üretmek için istihsal aletlerine ihtiyaç vardı. İstihsal aletlerini de çalıştırmak için işe ve tecrübeye ihtiyaç vardır. Bunların birleşimi sonucunda üretici güçler ortaya çıkar.

Üretim sürecinde insanların birbirlerine olan ilişkileri istihsal ilişkilerinin yaranmasıyla sonuçlanır. Üretici güçler istihsal ilişkilerle uyum içinde çalışmaları gerekmektedir. Bunların yönünü de üretim vasıtaları belirlemektedir. Toprak, orman, sular, yerin altındaki zenginlik, üretim aletleri, üretim binaları, yol, ulaşım ve benzerleri üretim vasıtalarını oluşturmaktadır. Üretim vasıtaları kimin elindeyse, toplumun yönetimi de onun elindedir demektir.⁶⁵

⁶³ Stalin, a. g. e., s. 5.

⁶⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: **Dialektik ve Tarihi Materyalizm**, Partiya Tahsili Sistemi için, Azereşr, Bakü 1970; Gusstav A. Wetter, **Bugünkü Sovyet İdeolojisi**, Çeviren Cemil Ziya Şanbey, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976; Osman Demir, “Marksizm’in Ardından”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı 94, Şubat, İstanbul 1995.

⁶⁵ Stalin, a. g. e., s. 25-26.

Tarih iktisadi olaylar tarihidir. İktisadi olaylar toplum gelişmesinin temel saiki olarak kabul edilmektedir. Siyasi, hukuki, felsefi ve edebi yansımalar üst yapı olmak sıfatıyla ekonomik dinamikler tarafından şekillendirilmektedir⁶⁶

1.5.2.2. Milletlerin, Halkların Ortaya Çıkışı

Sovyet ideolojisine göre Milletten önceki birlikler tayfa ve kabile birlikleri olmuştur. Bunlar ilk olarak eşitlik esasına dayalı ilkel toplumlarda ortaya çıkmış ve esasen de kan akrabalığına, biyolojik bağlara dayanmaktadır. Zamanla emek bölümünün, özel mülkiyetin, sınıfların ortaya çıkmasıyla kan akrabalıkları bozulmuş ve aile birlikleri, akraba birlikleri ortaya çıkmıştır. Tayfaların birleşmesi sonucu da halklar ortaya çıkmıştır. Halk halinde yaşamda etnik ögeler gelişmeye başlıyor. Dil birlikleri, medeni birlik, arazi birliği ve ticari ilişkiler yaranır. Sınıfın başka bir sınıfı ezmesi sonucu insanların etnik ilişkilerdeki akrabalık ilişkileri kalkıyor ve bu da daha üst bir toplumda, Kapitalist toplumunda milletin yaranmasına getirip çıkartmaktadır.

Görüldüğü gibi millet insanların tarihen ortaya çıkmış sabit birliğidir ki, bu da dil, arazi, iktisadi hayat birliği, medeniyet umumiliğinde tezahür eden maneviyat birliği zemininde meydana çıkmıştır.⁶⁷ Sovyet ideolojisine göre millî hareketlerin iktisadi temeli meta üretiminin tam zaferini sağlamak için yurt içi pazarı ele geçirmek zorunda olması, aynı dili konuşan bir halkın yaşadığı bölgeleri siyasi bakımdan birleştirme zorunda olması gerçeğinde yatar.

Yükselen kapitalizm çağının bir kategorisi olan millet “Sosyalist Toplum” teşekkül ettiği zaman ortadan kalkacaktır. Fakat çağımızda millet gerçeği olduğuna göre şimdilik bu gerçek kabul edilmeli, milletlere sosyalist bir düzende eşitlik ve kendi kaderini tayin hakkı tanınmalıdır. Çünkü, bir milletin diğerini ezmesi, ezilende millî şuuru güçlendirmektedir. Milletlerin eşitlik ve hürriyet içinde millî gelişmelerine müsaade edilmesi halinde, millî şuur giderek kaybolacak ve “dünya

⁶⁶ Toğan, a. g. e., s. 137.

⁶⁷ İosif Vissarionovich Stalin, **Marksizm ve Millî Mesele**, Azerneşr, Bakü 1954, s. 8.

toplumu” kurulacaktır.⁶⁸ “Nehirlere akan ırmaklar kurumadığı gibi, “dünya toplumu” kuruluşunda da en küçük millet bile yok olmayacaktır.⁶⁹

Aslında Sovyet ideolojisi millet için ön gördüğü 4 şartın (iktisadi, arazi, medeniyet ve dil birliği) dünya toplumu oluşum arasında birleşeceği yönündedir. Zira ideologlara göre, tarihi tecrübeler gösteriyor ki ilk etapta iktisadi birliğin kurulması olasıdır. Medeniyet ve arazi birliğinin kuruluşu ise bir sonraki aşamayı oluşturmaktadır. İdeolojiye göre şimdilik dil birliğinin oluşumu konusunda belirli bir durum yoktur. Oluşacak dünya toplumunun kullanacağı uluslar arası dil ise milletlerin birleşmesi ve insanların uluslar arası beynelmilel birliğinin yaranması sonucu ortaya çıkabilecektir. Halklar bu problemi gönüllü şekilde ve uygun şartlar olduğu dönemde çözeceklerdir.⁷⁰

1.5.2.3. Din

Marksist-Leninizm anlayışına göre din, mahiyeti itibarıyla insanın suuruna hakikati, hayali ve ters olarak aksettiren bir ideoloji şeklidir.⁷¹ İnsanların meçhul tabiat kuvvetlerinin baskısı altında ve sosyal kölelik düzeninde yaşadıkları, doğa ve toplum olaylarının gerçek sebeplerini bilmedikleri bir zamanda din ortaya çıkmıştır. İlkel toplumda insanların doğa karşısındaki korkularından ortaya çıkan din olgusu sınıflı toplumun yaranması ile beraber hakim, ezen sınıfın elinde bir ezme metodu, aleti olmuştur. Zira bir taraftan hakim sınıfın muazzam gücü, diğer taraftan insanlara ahirette daha iyi bir hayat vaadi, ezilen sınıfı rahatlatmaya yetiyordu.⁷²

Devlet güç kazandıkça, hakim sınıfın mevkii sağlamlaşınca yanlarında dini yayan, dini öğreten kurumlar, kiliseler ve mescitler kurarlar ve onların vasıtasıyla da toplumda itaat sağlamaya çalışırlar.

⁶⁸ Akyol, a. g. e., s. 50.

⁶⁹ **Dialektik ve Tarihi Materalizm**, s. 315.

⁷⁰ **Elmi Kommunizmin Esasları**, Sov. İKP MK Yayında İctimai Elmler Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1971, s. 470.

⁷¹ Gusstav A. Wetter, a. g. e., s. 413.

⁷² Gusstav A. Wetter, a. g. e., s. 413-414.

Sovyet ideolojisine göre din hakim sınıfın hakimiyetine, zenginliğine dayanan bir alt yapı üzerinde yücelmektedir. Fakat ancak Sosyalist anlamda eşitlik esasına dayanan bir ekonominin varlığıyla din olgusu zayıflamış olacaktır. Bu toplumda dinin tam ortadan kalkmamasına sebep bir taraftan eski kapitalist unsurların henüz devam etmeye çalışmaları, diğer taraftan doğa felaketleri ve savaşlar olabilmektedir. Üretim aletleri üzerinde özel mülkiyetin ortadan kalkması, insanın insan tarafından ezilmesi ortadan kalkınca da toplumda dine yer kalmayacaktır. Bu ise ancak toplum gelişiminin son merhalesi olan Komünizm toplumunda gerçekleşecektir. Aynı zamanda insanların kültürel yaşam düzeylerinin yükselmesi, insanlara olayların bilimsel veriler dahilinde anlatılması komünizm kuruculuğunda dinin ortadan kalkmasına etki eden faktörlerdendir.⁷³

1.5.2.4. Sınıf Yaklaşımı

Sovyet ideolojisine göre toplumsal gelişmenin yönünü sosyal münasebetlere dayanan sınıf çatışması belirlemektedir. Bir insanın bir sınıfa mensup olmasını ancak bir iktisadi faktör tayin eder, çünkü içtimai gelişmenin asıl sebebi maddi istihsaldir.⁷⁴

İkel toplumda üretim araçlarındaki mülkiyet anlayışının gelişmesi sonucu ilk sınıflı toplum ortaya çıktı: bir tarafta köle, diğer tarafta köle sahibi. Bunu tarihi devam sürecinde feodal ve işçi, kapitalist ve proleter, proleterin hakim olduğu sosyalist cemiyet takip etti. Fakat Sosyalizm ulaşılan son merhale olmadığı için sınıf gerçeği son merhaleye doğru yok olacaktır. Son merhale özgürlüklerin sınırsız olduğu sınıfsız bir toplum olan komünizmdir.⁷⁵

1.5.2.5. Büyük Kardeş Rus İmajı

Sovyet ideolojisini tanımlarken üzerinde özellikle durulan konulardan biri de bu ideolojinin Marksizm-Leninizmle beraber Rus milliyetçiliğine de dayanması

⁷³ *Dialektik ve Tarihi Materyalizm*, s. 371

⁷⁴ Gusstav A. Wetter, *a. g. e.*, s. 329.

⁷⁵ Gusstav A. Wetter, *a. g. e.*, s. 329.

konusudur. Marksizm-Leninizm teoride bir Rus milliyetçiliğinden bahsedilmemekle beraber tüm uygulamalarda Rus milliyetçiliğinin izlerini görmek mümkündür. Tabir yerindeyse temele Rus milleti yerleştirilerek, Marksizm ona uydurulmuştur. Marksizm'in bir Rus versiyonu, veya Ruslaştırılmış Marksizm ortaya çıkarılmıştır.⁷⁶ Bu versiyona esasında pratik uygulamada rastlandığından aşağıda devletin kontrol mekanizmasını anlatırken bu konuya geniş temas edilecektir.

2. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Türk Cumhuriyetleri

Daha önceki bölümde de gördüğümüz gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne 15 Birlik Cumhuriyeti bağlıydı. Bu cumhuriyetlerden üçü Slav kökenli (Rusya, Ukrayna ve Belorusya), bir Romen/Latin (Moldovya), bir Fars (Tacikistan), bir Ermeni (Ermenistan), bir Gürcü (Gürcistan), 3 Baltık (Letonya, Litvanya ve Estonya) ve beşi Türk kökenliydi (Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan).

SSCB'de Birlik Cumhuriyetlerine bağlı ayrıca 20 Özerk Cumhuriyet ve 9 Özerk Bölge bulunmaktaydı. Özerk Cumhuriyetlerden 8'i⁷⁷, Özerk Bölgelerden ise 4'ü Türk kökenliydi.⁷⁸

Çarlık yönetimi döneminde merkeze bağlı milletlerin, halkların hiç bir hakları yoktu ve merkez karşısında boyun eğmişlerdi. Sovyet yönetimi ilk dönemlerinde halkların hukuk beyannamesini yayınlayarak halklara haklar vereceğini vaat etse de uygulamada buna yanaşmamıştır. Merkeze bağlı bir yönetim geliştirmişti. Halklara

⁷⁶ Akyol, a. g. e., s. 75.

⁷⁷ 1. Başkurt Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
2. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
3. Kabarda-Balkar Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
4. Tatar Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
5. Tuva Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
6. Yakut Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı)
7. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti (Özbekistan'a bağlıydı)
8. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti (Azerbaycan'a bağlıydı)

⁷⁸ 1. Gorno-Altay Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı)
2. Hakas Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı)
3. Karaçay Çerkez Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı)
4. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (Azerbaycan'a bağlı)

siyasi bir yetki vermezken, sadece kültürlerini ve dillerini geliştirmede bazı haklar tanınmaktaydı. Yukarıda da görüldüğü gibi halklara Birlik Cumhuriyetleri tesis ettirse de buradaki yönetim ağırlıklı olarak yerel milletlerden olmayanların ellerinde idi.⁷⁹

Merkezi yönetime dayalı Sovyetler Birliği'nde Cumhuriyetleri daima merkezin kontrolünde tutmak için metotlar belirlenmiş ve bu doğrultuda işler yürütülmüştür.

Çalışmamızın bu kısmında Türk Cumhuriyetleri esas alınarak merkeze bağlı Cumhuriyetlerde Merkezi yönetimin nasıl bir kontrol mekanizması uyguladığı, bu mekanizmayı uygularken milletlere karşı nasıl bir tavır takındığı üzerinde durulacaktır.

2.1. Milletleri Kontrol Etme Metotları

2.1.1. Göç Ettirme Yoluyla Kontrolü Sağlamak

Sovyetler Birliği'nde devletin kontrolü sağlamada uyguladığı yöntemlerden biri göç ettirme yoluna baş vurma olmuştur. Burada söz konusu olan Sovyetler Birliği'nde güvenli milletler (titulnaya natsiya) sayılan Ruslar ve Ukraynalıları Merkeze bağlı Cumhuriyetlerin topraklarında yerleştirmek ve yerel halkın genel nüfus içindeki oranını düşürmek idi. Sovyet yönetimine göre halkların bu şekilde birbirlerine yanaşmaları, temelde duran Rus kültürü esasında kültür birliğini, dil birliğini ortaya çıkaracak ve bu da “Sovyet Halkı”nı yaratmada kolaylıklar

⁷⁹ Çarlık yönetiminin Türk-İslam bölgelerine yayılması ve burada uyguladıkları politikalar konusunda bkz.: Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 385-399; Mustafa Budak, “Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 488-515; Mehmet Saray, “Rusya'nın Türkistan'da Yayılması”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 561-576; Robert F. Baumann, “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 577-586. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz.: **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 385-683.

sağlayacaktır. Diğer taraftan da o cumhuriyetlerdeki muhalif güçlerin oluşumu engellenecektir.

Sovyetler Birliği'nin dağılma döneminde olan 1989 yılındaki nüfus sayımına baktığımızda bile Rus nüfusun Birlik Cumhuriyetlerin bir çoğunda (Ukrayna, Kazakistan, Letonya, Estonya, Kırgızistan ve Beyazrusya) önemli yer tutuklarını görmekteyiz. Azınlıkta kaldıkları yerlerde bile önemli bir azınlık oluşturmuşlardır. Yerel halktan sonra o bölgede ikinci konumda olmuşlardır. Ve bu da yönetimde önemli yerleri tutmalarına neden olmuştur.

Rusların Cumhuriyetlerde Yerli Nüfusa Göre Oranları /1989⁸⁰

Cumhuriyetler	Genel Nüfus	Yerli Halk	%	Rus Nüfusu	%
Rusya Federasyonu	147.001.621			119.807.165	81,5
Ukrayna	51.449.621	37.370.368	72,63	11.340.250	22,04
Belarusya	10.149.248	7.897.781	77,81	1.341.055	13,21
Özbekistan	19.808.077	14.123.626	71,3	1.652.179	8,34
Kazakistan	16.463.115	6.531.921	39,67	6.226.400	37,82
Gürcistan	5.395.841	3.789.385	70,22	338.645	6,27
Azerbaycan	7.019.739	5.800.994	82,63	392.303	5,58
Litvanya	3.673.362	2.924.362	79,60	343.597	9,35
Moldova	4.332.363	2.790.769	64,41	560.423	12,93
Letonya	2.666.567	1.387.646	52,03	905.515	33,95
Kırgızistan	4.257.755	2.228.482	52,34	916.543	21,52
Tacikistan	5.089.593	3.168.193	62,24	386.630	7,59
Ermenistan	3.304.353	3.081.920	93,26	51.553	1,56
Türkmenistan	3.512.190	2.524.136	71,86	334.477	9,52
Estonya	1.565.662	963.269	61,52	474.815	30,32

⁸⁰ Devlet, a. g. e., s. 160-161.

Cumhuriyetlerde en önemli gelişim ve yönetim merkezlerinin başkentler olması dolayısıyla göç ettirme olayında başkentlere yerleşime dikkat edilmiş ve çok uluslu bir başkentler oluşturulmuştur. Bunu yaparken de kimi başkentlerde Rus nüfus birinci sıraya çıkmış, kimi başkentlerde ise ikinci olmuştur.

**Cumhuriyetleri Başkentlerinde Ağırlıkta olan nüfus
1989 yılı nüfus sayımı verilerine göre⁸¹**

Cumhuriyetlerin Başkentleri	Milletler					
		%		%		%
Moskova	Ruslar 7778604	89,6	Ukraynalılar 247333	2,9	Yahudiler 173825	2,0
Kiev	Ukraynlar 1853143	72,4	Ruslar 534798	20,9	Yahudiler 100427	3,9
Minsk	Beloruslar 1141438	72,1	Ruslar 316471	20,0	Ukraynalılar 51156	3,2
Taşkent	Özbekler 907842	44,2	Ruslar 699262	34,0	Tatarlar 128790	6,3
Alma-Ata	Ruslar 660522	59,1	Kazaklar 251336	22,5	Ukraynalılar 45447	4,1
Tiflis	Gürcüler 820753	66,0	Ermeniler 150127	12,5	Ruslar 124825	10,0
Bakü	Azerbaycanlılar 735462	61,8	Ruslar 213936	18,0	Ermeniler 145758	12,2
Vilnyus	Litvanlar 291527	50,5	Ruslar 116618	20,2	Polonlar 108239	18,8
Kişinyev	Moldovanlar 325272	49,2	Ruslar 174577	26,4	Ukraynalılar 94253	14,3
Riga	Ruslar 430555	47,3	Letonlar 331934	36,5	Beyazruslar 43641	4,8
Frunze	Ruslar 340799	55,8	Kırgızlar 138491	22,7	Ukraynalılar 33891	5,5
Düşenbe	Tacikler 226672	38,3	Ruslar 194459	32,8	Özbekler 62654	10,6
Erevan	Ermeniler 1086052	96,5	Ruslar 21754	1,9	Kürtler 6497	0,6
Aşkabat	Türkmenler 202943	50,8	Ruslar 129507	32,4	Ermeniler 18234	4,6
Talin	Estonlar 227245	47,4	Ruslar 197187	41,2	Ukraynalılar 22856	4,8

⁸¹ Guboglo, M. N., "Etnodemograficheskaya i Yazıkovaya Situatsiya v Stolitsax Soyuznix Respublik SSSR v Kontse 80-kh-Nachale 90-kh Godov", *Otechestvennaya İstoriya*, Moskova 1993, sayı 1, s. 55.

Tablodan da görüldüğü üzere SSCB'yi oluşturan 15 Cumhuriyetin başkentlerinden Moskova (Rusya Federasyonu), Alma-Ata (Kazakistan), Riga (Letonya) ve Frunze (Kırgızistan)'de Rus nüfus birinci sırada yerleşmektedir. Diğer Cumhuriyetlerden sadece Gürcistan'da esas nüfus içinde Rusların oranı üçüncü sıraya oturmuştur.

Aslında göç politikasının tüm Cumhuriyetlere uygulanmasına rağmen Sovyetler Birliği siyasi hayatında Rusların yanında etkin olan Ukraynalılar, Beyazruslar, Ermeni ve Gürcüler dışında diğer başkentlerde durumun daha etkin olduğunu görmekteyiz. Ruslar Ermenistan'da %1,9 oranla ikinci, Gürcistan'da %10'luk oranla üçüncü olarken, bazı Baltik Cumhuriyetlerinde ve özellikle de Türk Cumhuriyetlerinde daha çok ağırlık kazanmaktalar: Kırgızistan ve Kazakistan'da birinci, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da ikinci sıraya yerleşmekte.

2.1.2. Milletleri Böl ve Yönet

Sovyet yöneticileri, parti liderleri iktidara geldiklerinde Çarlık yönetiminden nasıl bir millî sorunu devraldıklarının farkındaydılar. Kendi deyimleriyle Çarlığı bir milletler hapisanesine benzetmekteydiler. Çarlık yönetiminin kendine - merkeze bağladığı milletlere nasıl davrandığını görmüşlerdi. Partinin 1921 yılında çağrılan X Kurultayında özellikle bunun üzerinde durulmuştur.⁸² Tespitini de yapmışlardı: Hakim milliyetçilik. Çarlık yönetiminin Rus olmayan milletlere karşı uyguladığı hakim şovenist Rus milletçiliği idi. Bu da milletlerde Rus milletine karşı düşmanlığı, güvensizliği yaratmıştı.

Çarlık yönetiminin uyguladığı şovenist milliyetçilik gerçeğini gören Sovyet liderleri daha iktidara geldikleri ilk günlerde millî birliği ellerinde tutabilmek için 15 Kasım 1917'de "Rusya Halklarının Hakları Bildirisi"ni imzaladılar. Bu bildiriye göre:

1. Rusya halklarının eşitliği ve hakimiyeti,

⁸² *Ümum İttifag Kommunist...*, s. 270.

2. Rusya halklarının kendi kaderlerini belirleme, hatta ayrılarak bağımsız devlet kurma hakları,
3. Her bir ve bütün millî ve millî-dini imtiyaz ve kısıtlamaların ilgası,
4. Rusya’da yaşayan bütün millî azınlıkların ve etnik grupların serbestçe inkişafı

Sovyet devleti tarafından korunacaktı.⁸³

Bu bildiri Çarlık yönetimi altında millî ve kültürel olarak ezilen halklarda yeni Sovyet yönetimine güven uyandırmıştır. Marksizm-Leninizm konusunda yeterince bilgi sahibi olmayan taşradaki halk, bu vaatler karşısında teslim olmuştur. Oysa bunun bedelini de bir zaman sonra ağır ödemişlerdir: bu kez millî ve kültürel haklarını yeni bir yönetime teslim etmek zorunda bırakılmışlardı.

Sovyetlerde yaşayan Türk toplumuna baktığımızda aydınlar arasında Marksizm-Leninizmi yeterince bilenlerin olmadığı görülmektedir. Sovyet uygulamalarını deneme-yanılma yöntemiyle öğrenebilmişler ve karşılığında çok pahalı bir bedel ödeyerek⁸⁴ bağımsızlıklarını yeniden merkeze devretmişler, aldatıldıklarının farkına geç varmışlardır.⁸⁵

1929 yılında Parti ve devlet lideri Stalin ideolojinin milletler politikasını şöyle açıklamaktaydı: “Millî zulmün ortadan kaldırılacağı birinci merhale – geçmişteki mazlum milletlerin ve millî dillerin gelişimi merhalesi, milletlerin eşit haklarının sağlanması merhalesi, birbirlerine karşı olan güvensizliklerin ortadan kalkacağı merhale, milletler arasındaki çok taraflı ilişkileri düzenlemek ve geliştirmek merhalesi olacaktır.

İkinci merhalede ise tek ve bütünleşmiş dünya sosyalist ortak yaşamı kurulduktan sonra genel bir dil ortaya çıkacaktır. Zira bu merhalede genel ekonomik, medeni ve siyasi ilişkiler de ortaya çıkacaktır. Onları kolaylaştırmak için

⁸³ Akyol, a. g. e., s. 61.

⁸⁴ A. Ahat Andican, **Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul 2003, s. 33.

⁸⁵ Azerbaycan’da Bolşevik iktidarının kurulmasında önemli rol oynamış ve ilk devlet başkanı olmuş Neriman Nerimanov 1925 yılında, ölümünden kısa bir zaman önce yazdığı mektupta parti liderleri tarafından nasıl aldatıldığını itiraf etmektedir. Bkz.: Neriman Nerimanov, **Ucgarlardan İngilabımızın Tarihine Dair /İ. S. Staline mektub/**, Bakü 1992.

de millî dillerin yanında genel bir uluslar arası dile ihtiyaç olacaktır. Yani burada millî dillerle uluslar arası dil beraber kullanılacaktır...»⁸⁶

Daha 1929 yılına gelmeden bu alanda gelişmeler yaşanmaya başlanmıştı. Sovyet ideolojisinin millet tanımında ortaya koyduğu 4 unsur esasında (dil, arazi, ekonomik ilişki, manevi birlik) yeni milletler oluşturulmakta ve gelişmelerine olanaklar sağlanmaktaydı. Bu alandaki uygulamaların Orta Asya örneği Sovyet ve Sovyet sonrası literatürde geniş yer bulmaktadır. 1924 yılında Orta Asya’da yaşayanlara resmi birer milliyet adı verilmiş, sınırları ve dilleri belirlenmiş, ekonomik ve medeni ilişkileri tespit edilmiştir. Kabile ve klanların (boyların) isimleri Özbek, Kazak, Tatar gibi kullanılmıştır. Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yaratılarak Moskova’ya bağlanmıştır. Yeni yaranan, yaratılan milletlerin dillerini, kültürlerini geliştirmeleri için olanaklar sağlanmıştır.⁸⁷

Fakat bu dönemin uzun sürmediği görülmektedir. 1930’lu yılların sonlarından itibaren Stalin’in himayesinde Rus milletinin imajı yükseltilmeye başlandı. Zira toplumda artık yeni ideolojinin ayakları yere sağlam basmaya başlamıştı. Sosyalizmin inşasında Rus olmayanlardan da yeterince destek alınmıştı.

1930’ların sonlarından itibaren okullarda Rus dilinin zorunlu olduğunun şahidi oluyoruz. Stalin, Rus halkını geçmişteki ve o anki faziletleri nedeniyle açıkça övmeye başladı ve Rusların Sovyet milletler ailesi içerisindeki “büyük kardeş” rolü çeşitli defalar dile getirildi.⁸⁸

Stalin, 24 Mayıs 1944 tarihinde, subaylardan müteşekkil bir heyet huzurunda, içki sofrasında yaptığı bir konuşmada, Rus milletinin Sovyetler Birliği’nin diğer milletleri arasında, önderlik rolü ifa edebilecek bir millet olduğu üzerinde ısrarla durdu.⁸⁹

Stalin 7 Kasım 1941 yılında Kızıl Meydan’da askerlere şöyle hitap ediyordu: “Bu harpte dedeleriniz, Aleksander Suvorov, Aleksander Nevski, Dimitri Donskoy,

⁸⁶ İosif Vissarionovich Stalin, **Millî Mesele ve Leninizm**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1953, s. 15.

⁸⁷ Oliver Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Metis Yayınları, İstanbul 2000, ss. 96-100; Sevinç, a. g. e., s. 13.

⁸⁸ Sevinç, a. g. e., s. 14.

⁸⁹ Gerhard von Mende, **Komünist Bloktu Millîyet ve Mefkure**, Ankara 1966, s. 90’dan aktaran Taha Akyol, a. g. e., s. 77.

Kumi Minin, Dimitri Pojarski, Mihail Kutuzov'un hayali, sizlere ilham kaynağı olsun".⁹⁰

Stalin'le başlayan bu süreç Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Aslında milletler merkeze birleştirilirken onlara birlikten serbest ayrılma ve kendi kaderini belirleme hakkı tanınmıştı. Cumhuriyetlerin, Birliğe gönüllü girişleri ve kolay şekilde ayrılma hakları, ister 1924, ister 1936 ve isterse de 1977 yılı Sovyetler Birliği son anayasasına da yansımıştır. Anayasanın 70. maddesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin millî devlet kuruluşunu aşağıdaki şekilde belirtilmektedir: "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sosyalist federalizmi prensibi esasında, milletlerin kendi kaderlerini tayin etmeleri ve eşit hukuklu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin gönüllü birleşmeleri sonucu yaratılmış çok milletli birlik cumhuriyetidir".⁹¹

Anayasanın 72. maddesine göre de birlik cumhuriyetlerine SSCB'den serbest şekilde ayrılma hakları da tanınmıştır.⁹²

Fakat bir taraftan bu haklar tanınırken, diğer taraftan Lenin daha Sovyetlerin kuruluş aşamasında bu "hak tanımaya" şöyle bir açıklama getirmekteydi: "Kendi kaderini tayin hakkı başka bir şeydir, kaderinin tayin hakkının kullanımı, yani bir ulusun belli koşullar altında ayrılmasının uygun düşüp düşmeyeceği ise başka bir şeydir. Parti bu sorunu her özel olayda bir bütün olarak, toplumsal gelişmenin ve proletaryanın sosyalizm için verdiği sınıf savaşımının talepleriyle uyumlu olarak, değerine göre kararlaştırmalıdır."⁹³

Fakat ister bu hak, isterse Anayasanın 73, 74, 75. maddelerine göre cumhuriyetlere iç işlerinde ve bazen de dış ilişkilerinde tanınan hakların,⁹⁴ bu cumhuriyetler tarafından kullanılmadığı, daha doğrusu kullandırılmadığı da bilinmektedir.

⁹⁰ Akyol, a. g. e., s. 77

⁹¹ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 18.

⁹² **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 18.

⁹³ Vladimir İliç Lenin, **Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları**, Sol Yayınları, İstanbul 1979, s. 120.

⁹⁴ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 18-19.

2.1.3. Dini Değerler

Sovyetlerin kuruluşunun ilk yıllarında millî alanda olduğu gibi dini alanda da Çar yönetiminden nasıl bir dini yapı devraldıklarının farkındaydılar.

Çarlık Rusya'sında ağırlıklı Hıristiyan nüfusun yanında sayı ve etki gücü olarak küçümsenemeyecek şekilde İslam Dinini kabul eden Müslüman kesim vardı. Bu etkiyi ortadan kaldırmak için millî alanda uyguladığı Ruslaştırma politikasının benzerini dini alanda da yürütmekteydi. Fakat burada millî değerler değil, Hıristiyanlık değerleri öne çıkarılmakta ve bu şekilde bir Hıristiyanlaştırma politikası takip edilmekteydi.

Daha Rus Çarı IV. İvan döneminden itibaren Müslümanların yaşadıkları bölgelere Ortodoks rahiplerinden ibaret misyoner heyetleri gönderiliyordu. Bu misyonerlerin görevleri Hıristiyan dinini yaymak ve Hıristiyanların dışında olanları Hıristiyanlığı kabule zorlamaktı. Hıristiyanlığı kabul edenlere de hukuki ve iktisadi avantajlar sağlanacaktı.⁹⁵

Zaman zaman taşradaki ayaklanmalar, isyanlar merkezi yönetimi bu konuda geri adım atmaya zorluyordu. II. Katerina döneminde Orenburg, Kazan bölgelerinde çıkan isyanlar yönetimi din konusunda Müslümanlara karşı liberal bir politika izlemeye zorlamıştır. Müslüman dini merkezlerin açılmasına, buradaki ibadetlere izinler verilmiştir.

Devletin bu şartlar karşısında takındığı liberal yaklaşım yanında misyoner din adamlarının faaliyetleri her zaman sürdürülmüştür. Bununla beraber diğer bir uygulamaya gidilmiş ve göç ettirme yoluyla Hıristiyanlaşmanın alanı genişletilmek istenmiştir. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden bidatçı Hıristiyan mezhep mensuplarının Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmesi buna örnek gösterilebilir.⁹⁶ 1830

⁹⁵ Çarlık döneminde Türk-Müslümanlara karşı yapılan misyonerlik faaliyetleri konusunda bkz.: Saime Selenga Gökgöz, **İdil-Ural'da İslam Karşıtı Misyon Hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2003.

⁹⁶ Allahşükür Paşazade, **Kafkasda İslam**, Bakü 1991, s. 93

yılında ise Rusya Devlet Şurası, Rusya'daki çeşitli Hıristiyan tarikat mensuplarının Bakü'ye sürgün edilmesini kararlaştırmıştır.⁹⁷

Hıristiyanlaştırmanın istenilen düzeyde yürütülemediği bölgelerde ise din adamlarına toprak sahaları, askeri rütbeler, nişanlar, emekli maaşları verilerek onların ve onlara inanan dini kesimin yönetime bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır.⁹⁸

1905 yılında yaşanan Rus inkılabından sonra ilan edilen ünlü 17 Ekim beyannamesi ile medeni ve siyasi alanda hürriyetler ilan edildi. Bunun din alanına da yansıdığı görülmektedir. Din ve ibadet alanında serbestliklerin yaşanmasına müsaade edildi.

Bolşevikler iktidara gelişlerinde din ve özellikle de Müslümanlara karşı özel bir uygulamaya gittiler. Müslümanları yanlarına alabilmek ve yanlarında tutabilmek için onlara millî ve dini özgürlükler vaat ettiler. Bu vaatlerini 7 Aralık 1917 yılında "Bütün Rusya ve Şark Müslümanlarına" yayınladıkları beyannamede görmek mümkündür: "Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibiryaya ve Türkistan Sartları, Transkafkas Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkasya Dağlıları sizlere hatırlatırız ki, Çarlar camilerinizi, mabetlerinizi yıktırdı. Din ve millî geleneklerinizi ayaklar altında çiğnetti. Şu anda hepiniz onun kölelerisiniz. Bu günden itibaren ibadet yerlerinizi açmakta, din ve geleneklerinizi yaşamakta, millî ve kültürel müesseselerinizi işletmekte serbestsiniz, Bunlar, sizin hiçbir tahdide tabi tutulmayacak tabii haklarınızdır. Millî hayatınızı kendi anlayışınız ve arzularınıza göre tanzim ediniz. Biz sancağımızın üzerinde, dünyanın bütün mahkum unsurlarına hürriyet taşıyoruz."⁹⁹

Beyannameyi Müslümanlara yapılan jestler izledi. Daha önceki Çar dönemlerinde Semerkant'ta bulunan ve Halife Hazret-i Osman'a ait olup bu şehrin Çar ordularınca işgalinden sonra Petesburg'a götürülen Kur'an-ı Kerim nüshası Müslümanlara iade edildi. Hükümet 20 Haziran 1922'de, 1918 yılında müsadere edilmiş bulunan vakıf emlakini cami ve medreselere iade etti. 23 Aralık 1922'de

⁹⁷ Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Bakü 1991, s. 24-25.

⁹⁸ Ehedov, *a. g. e.*, s. 58.

⁹⁹ Smirnov N. A., *Ocherki İzuchaniya İslama v SSSR*, Moskova 1954, s. 131.

“Şeriat Mahkemeleri” yeniden kuruldu ve “Şeriat Mahkemeleri Cemiyeti”nin kurulmasına müsaade edildi. 10 Ocak 1921’de, haftalık tatil günü olarak tanınan Pazar yerine resmen Cuma günü kabul edildi. 2 Kasım 1919’dan 10 Ocak 1921’e kadar geçen süre içinde, Müslümanların dini bayram günlerinde ücretsiz olarak tatil yapmalarına izin verildi. Din okullarının, medreselerin ve camilerin faaliyetleri de bir müddet tamamıyla serbest bırakıldı.¹⁰⁰

Din alanında tanınan özgürlükler Sovyet Anayasalarına da yansımıştır. 1924 yılı Anayasasına giren din özgürlüğü maddesi son Sovyet Anayasası’nın 52. maddesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu maddeye göre ise Sovyet vatandaşlarının vicdan özgürlüğü, her hangi dine itikat etmek veya hiçbir dine itikat etmemek, dini ayinleri yerine getirmek veya ateist propagandası yapmak hakları vardır. Dini itikatlarla ilgili olarak toplumda direniş yaratmak yasaklanmıştır. Sovyetler Birliği’nde din (kilise, mescit) devletten ve okul dinden ayrılmıştır.¹⁰¹

Anayasalara dini özgürlüklerin yansımalarına bakmayarak ilk dönemde tanınan özgürlükler 1927 yılından itibaren geri alınmaya başlanmıştır. Toplumda ateistlik eğitimi yaygınlaştı. Devlet kurumları ve aynı zamanda bu amaçla kurulan Ateistlik Cemiyetleri bu konuda önemli rol almaktaydılar.¹⁰²

1928-29 yıllarında Sovyetlere bağlı Türk Cumhuriyetlerinde eski Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabul edilmesi geçmişi unutturmakla beraber Müslüman kesimin dinden uzaklaştırılmasının da bir ifadesiydi. Ve bu alfabeyle Sovyet dönemi boyunca uzun süre soğuk bakılmıştır.¹⁰³

¹⁰⁰ Hayet Baymirza, *Esir Türkler*, Ankara 1971, s. 42-43.

¹⁰¹ *Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)*..., s. 16.

¹⁰² Bu konuda devlet kurumlarının ve cemiyetlerinin yaptıkları mücadele metodları için bkz.: “Ateizm Teirbiyesi”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, I cilt, Bakü 1976, s. 460. Aynı zamanda dine karşı yürütülen mücadeleye örnek için bkz.: Fanny E. Bryan, *Sovyetler Birliği’nin Çeçen-İnguş Cumhuriyetinde Din Aleytari Faaliyetler ve İslamiyetin Varolma Mücadelesi*, (Çev. Yasin Ceylan), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985; Chantal Lemercier-Ouelquejay, *Azerbaycan’da İslamiyetin Durumu*, (Çev. Nursel İçöz), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1986.

¹⁰³ Arap alfabesine karşı soğuk munasebetin getirdiği sonuçlardan biri 1989 yılında tarihçi Yagub Mahmudov tarafından böyle özetlenmektedir: “50’li yıllardan sonra genç tarihçilere, geleceğin araştırmacılarına eski alfabe (kast edilen Azerbaycan’da bazı değişikliklerle kullanılan Arap alfabesidir) öğretmek bir zorunluluk olmalıydı (Onu da hatırlamakta yarar vardır ki, uzun yıllar üniversitenin tarih bölümlerinde sadece eski alfabe değil, Latin alfabesi bile öğretilmemiştir). Bu alfabenin öğretilmemesi sonuçudur ki, aydınlarımızın, bilim adamlarımızın çoğu eskiyi bir tarafa

Camiler, kiliseler, diğer dini ayinler yapılan yerler Sovyet ideolojisi açısından tehlikeli görülmekteydi. Bundan dolayı da bu ibadet yerlerinin kapatılmasına önem verilmekteydi. Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde Azerbaycan'da bazı kaynaklara göre 2000'in üstünde¹⁰⁴ ve bazı kaynaklara göre de 3000 civarında mescit faaliyet gösterirken, 1927 yılında bu sayı 1600 civarına, 1944 yılında ise 22'ye düşmüştü.¹⁰⁵ 1980'li yıllarda 25 olarak gösterilen bu sayı, Sovyetlerin son dönemlerinde 17'ye kadar düşmüştür.¹⁰⁶ Camilerle beraber çok sayıda kilisenin de yıkıldığı veya kapatıldığı görülmektedir. Rus mimarisinin önemli eserlerinden olan Aleksandr Nevski (Kızıl Kilise – 1888-1898 yılları arasında yapılmış) Kilisesi 1937 yılında yıkılmıştır.¹⁰⁷

Bunun yanında Sovyet yönetimi İslam dinini kontrol altında tutmak için dini merkezler kurmuştur. Taşkent, Ufa, Buynaks ve Bakü'de kurulan Dini Merkezler devlete bağlı bir kurum durumundaydı ve ideolojinin etkisi altında faaliyet göstermekteydiler.¹⁰⁸

Tüm bunlardan sonra söylemek gerekiyor ki, Sovyet ideolojisi din konusunda inanç sahiplerinin rencide edilmesini hoş görmeden peşin dini kanaatleri gidermeye çalışmıştır. Çağdaş bilimin verilerine dayanarak insanların bilimsel materyalist dünya görüşü ile eğitilmesi sonucu dinden uzaklaşacağı ve dinin ortadan kalkacağına inanılmıştır¹⁰⁹.

bırakalım, daha dünden bahis eden gazete ve dergileri bile okuyamıyorlar...”, Yagub Mahmudov, “Tarihçi Kadrolar: Durum ve Prespektiv”, **Azerbaycan Müellimi gazetesi**, 1 Mart 1989.

¹⁰⁴ Paşazade, **a. g. e.**, s. 157.

¹⁰⁵ Ehedov, **a. g. e.**, s. 77.

¹⁰⁶ Ehedov, **a. g. e.**, s. 13.

¹⁰⁷ Ehedov, **a. g. e.**, s. 22.

¹⁰⁸ Yılmaz Nevruz, “Kafkaslarda Din Meselesi”, **Türk Dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası: 1997) Bildiriler**, (Yayına hazırlayan Ömer Turan), Ankara 1998, s. 172

¹⁰⁹ Sovyet Birliği'nin son dönemlerini yaşamış bir şahıs olarak 1914 doğumlu olan dedemin beş vakit namaz kıldığını, babamın ateistlik eğitimi yürüttüğünü ve benim de 1989 yılında Kızıl Ordu'da iken babamı arayıp Şii mi, Sünni mi olduğumu sormam Sovyetler Birliği'nde dini uygulamaların ve dini eğitiminin nasıl yürüdüğünün bariz göstergeleridir. Kentimizdeki XIX. yüzyıla ait mescidi ise minaresi yıkıldıktan sonra depo olarak kullanılması kurtardı.

2.1.4. Dil ve Alfabe

Sovyetler Birliği'nde dil ve millî kimlik konusu birbirleri ile bağılı olarak ele alınan bir konuydu ve bu konu Çarlık döneminde başlayarak sürdürülen Ruslaştırma projesinin yeni şartlarda ve yeni ideoloji doğrultusunda devamıydı. Çarlık yönetiminin gerek eğitimde ve gerekse kültürel alanda Rusluğu ön plana çıkararak bu esas üzerinde bir yönetim kurmak istediği bilinmektedir. 19. yüzyılda Çar yönetiminin Azerbaycan'da yürüttüğü eğitim uygulamasına baktığımızda bunu açık olarak görmek mümkündür.

Azerbaycan'da mescidin yanında kurulacak mektep ve medreseler için merkezden - Rus yönetiminden izin alınması gerekmekteydi. Çar hükümeti bu mekteplere maddi yardım göstermemesine rağmen, onların açılışında Rus dili, edebiyatı ve coğrafyasını öğretmeyi şart koşmaktaydı. Azerbaycan dilinin öğretimine haftalık 38 ders saati verilirken, Rus dilinin öğretimine 70 saat ayrılıyordu.¹¹⁰

Bu da her şeyden önce Rusya'da yaşayan Müslümanların Ruslaştırılmasına hizmet etmekteydi.¹¹¹

Özel dini-pedagoji derslerinin verildiği sınıflarda ise din ve tarihi derslerine 38 saat zaman ayrılmakta, Rus tarihi ve dili, edebiyatı, coğrafyası için 90 saat ayrılmaktaydı.¹¹² Bu da çar döneminden başlayarak taşrada yerel dillerin sıkıştırılması ve Rus dilinin esas kabul ettirilerek Ruslaştırmanın yürütüldüğünü göstermekteydi.

Sovyet ideolojisi her ne kadar Çar yönetimini bir milletler hapisanesi adlandırsa ve eski rejimin kültürel alanda Rus şovenizmine dayandığını söyleyerek kendisinin bu yönetimden farklı olduğunu kanıtlamaya çalışsa da, bir çok alanda olduğu gibi dil konusundaki uygulamalar, eskiden uygulanan metotlardan farklılık göstermiyordu. Çarlık döneminde milletlerin Rusluk kültürü esasında merkeze bağılılıkları söz konusuydu; Sovyet yönetiminde de toplumda son aşamada oluşacak Sovyet halkının yönetimi merkeze – Moskova'ya bağılı olacak ve bu halkın dili de

¹¹⁰ Vefa Kuliyeva, "O Programakh Obucheniya v Mektebakh i Medrese v XIX - Nachale XX Vekov v Azerbaydjane", **Tarih ve Onun Problemleri**, Bakü 2003, s. 67.

¹¹¹ T. Musaeva, **Revolyutsiyu i Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane**, Bakü 1979, s. 28.

¹¹² Kuliyeva, a. g. m., s. 68.

Rusça olacaktı. Daha ileride milletlerin birleşmesi ve oluşacak dünya milletinin Rus dilli olacağı ihtimali üzerinde de durulabilir.

Sovyet yönetiminin dil alanındaki uygulamalarını bilim adamları üç dönem içinde incelemekteler: 1917-1938 dönemi, 1938-1959 dönemi ve 1959-1985 dönemi.¹¹³

1917-1938 yılları Sovyetler Birliği bakımından aynı zamanda, kurulma ve ideolojinin yerleşme aşamasıdır. Onun için de bu dönemde ön planda milletleri incitmemek, onlara karşı daha olumlu yaşamak olarak tanımlanabilecek yaklaşımlar görülmektedir. Diğer taraftan da eğitim düzeyinin çok aşağı olması bu dönemin özelliklerinden biridir. Bunlardan dolayı dönemin değerlendirilmesi yapılırken bu özelliklerin unutulmaması gerekir. Bu dönem eşitlikçi bir dönem olarak bilinmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere etnik grupların, azınlıkların, boyların millet düzeyine çıkarıldığı ve millet olarak tarif edildiği bu dönemde onların dillerinin gelişimi için de şartlar oluşturuldu. Kendi dillerinde eğitim almaları, dillerini araştırmaları, geliştirmeleri sağlandı. Bunun yanında bir de Rusça'nın daha ikinci plana itildiği görülmektedir.

Dillerine uygun yeni alfabenin kabulü da eşitlikçilik içinde uygulamaya konmuştur. Alfabe uygulamasında Türk Cumhuriyetlerindeki gelişmeler örnek gösterilebilir. Türk Cumhuriyetlerinde, Sovyet deyimini ile Orta Asya Cumhuriyetlerinde ve Azerbaycan'da 1920'li yıllara kadar Arap alfabesi kullanılmıştır, Gürcülerin ve Ermenilerin de kendi dilleri ve alfabeleri bulunmaktaydı.

Sovyetlerin ilk dönemlerinde, alfabe konusundaki bölünmüşlük yeni kurulan ve henüz sağlam temellere oturmamış bir rejimde kültür politikasının etkin bir şekilde uygulamaya konulamamış olmasının bir sonucu olarak tanımlanabilir. Zira siyasi alanda, eski rejim savunucularıyla bir mücadele söz konusuydu. Bundan dolayı da hemen ilk olarak dil ve alfabe alanında sert bir yol takip edilmemiştir. Fakat 1924 yılından sonra, özellikle de rejimin biraz güç kazanmasıyla, kültürel politikanın etkin

¹¹³ Sevinç, a. g. e., s. 19.

şekilde uygulanmaya başlandığı görülür. Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kabul etme tercihi kendini göstermiştir.¹¹⁴

Azerbaycan'a bakacak olursak Latin alfabesinin kabulü yönündeki arayışlar daha 19. yüzyılda Azerbaycanlı düşünür Mirze Fetali Ahundov tarafından başlatılmıştır. Daha sonra bu Latin alfabesini kabulü konusunda Hasan Bey Zerdabi, E. Hakverdiyev, Celil Memmetkuluzade ve benzeri aydınlar da destek vermişlerdir. Bu yüzyılda bu alanda bir sonuç alınamamasına rağmen 20. yüzyılın başlarında Latin alfabesi hareketi daha da genişlemiştir. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de bu alandaki çalışmalar devam etmiştir. 1919 yılında Abdullah Bey Efendizade'nin "Son Türk Alfabesi" isimli bir projesi kitapçık şeklinde yayınlanmıştır¹¹⁵. Fakat bu Cumhuriyetin ömrünün kısa sürmesi ve Bolşevik XI. Kızıl Ordu tarafından sukuta uğratılması Latin alfabesi alanında hareketliliği kısmen de olsa yavaşlatmıştır. Bu yavaşlama uzun sürmemiş ve yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî temayüllü Bolşevikleri Neriman Nerimanov, Semed Ağamalıoğlu ve diğerleri tarafından devam ettirilmiştir. Ve 22 Temmuz 1922 tarihinde Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kabulü yönünde karar alınmıştır. 1926 yılında Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı sonuç Bildirisinde Latin Alfabesi tüm Türkler kabulü için tavsiye edilmiştir.¹¹⁶ Ve Azerbaycan'da da bunu takiben Latin Alfabesi kullanılmaya devam edilmiştir. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde de manzara değişik değildi. Kırgızistan ve Türkmenistan'da yazı olarak 1928'e kadar Arap alfabesi, 1928-1940 yılları arasında Latin Alfabesi kullanılmıştır.¹¹⁷ Kazakistan'da, Arap Alfabesi, bazı değişiklikler yapılarak 1929 yılına kadar kullanılmış, 27 Ağustos 1940'ta ise Kiril alfabesi kabul edilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ Bu konuda bkz.: Müseyip Memmedov. "Azerbaycan'da Yeni Elifba Harekatı", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, 20-26 Eylül 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, ss. 2107-2112.

¹¹⁵ A. Abdullayev, **Azerbaycan Dili Meselesi**, Bakü 1992, s. 46-47.

¹¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Kamil Veli Nerimanoğlu. "Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti", **Türkler**, 19. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 244-251; **1926-cı İ I Bakü Türkoloji Kurultayı (Stenogram materyalleri, bibliyografi ve foto-senedler)**, (Hazırlayanlar: Kamil Veli Nerimanoğlu, Aliheyder Ağakişiyev), Bakü 2006.

¹¹⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, "Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 82.

¹¹⁸ Mehmet Kutalmış, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi", **Bilgi**, Ankara 2004, Sayı 31, s. 8.

Özbekistan'daki durum da bunların bir benzeri olmuştur¹¹⁹. Türk Cumhuriyetlerinde kabul edilen Kiril alfabesinde yapılan bazı işaret ve imla değişiklikleri bu Cumhuriyetteki insanların birbirlerin okumalarını zorlaştırmış ve yazı alanındaki ilişkilerini zayıflatmıştır.

Birinci dönem, 1938 yılında yayınlanan ve Rusça'nın okullarda zorunlu ders haline getirilmesini hükme bağlayan bir kararname ile son buldu.¹²⁰

İkinci ve üçüncü dönem farklılaştırılmış çift dilli eğitim ve oldukça farklılaştırılmış çift dilli eğitim dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Rusça, okullarda zorunlu ders olarak okutulmaya başlandı. Eğitim düzeyi yükselince ve okullara öğrencinin akımı başlayınca yerel dillerin de eğitimine devam edildi. Bu dönemlerde esas amaç tüm ülkede Rusça'yı en yüksek konuma getirmektir. Taşrada ise Rusça'yı yerel dillerin yanında en azından ikinci dil olarak kabul ettirmektir.¹²¹

1960'lı yıllara gelindiğinde Sovyet yönetiminin dil eğitimi alanındaki uygulama Rus ağırlığını korumaktaydı. Bu yıllarda Özbekistan'da uygulanan eğitime bakıldığında Rus dilinin ana dili düzeyinde öğretildiği görülmektedir. 1960 yılında, Rus eğitimi yapan okullarda 1-8 sınıflarda Rus diline 2164 saat, Özbek Türkçesine 264 saat ayrıldığı izlenmektedir. Özbek Türkçesi'nde eğitim yapan okullarda da Özbek diline 1796 saat, Rus diline 1753 saat ayrılmaktadır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere okullarda Rusça'nın ana dili düzeyinde öğretildiği görülmektedir.¹²²

Dildeki alfabe konusuna dönecek olursak, Sovyetler Birliği'nin sukutuna kadarki dönemde sadece Gürcistan ve Ermenistan gibi Sovyet Cumhuriyetleri ve Alman ve Yahudiler gibi topluluklar kendi alfabelerini koruyabilmişlerdir ki, buna da neden ihtimal ki Cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği yönetim kademelerinde daha etkin temsil olunmaları ve iktidar Rus kültürüyle dinsel bazdan yakınlıkları olabilir.

Aslında Sovyetler Birliğinin bu alfabe uygulamalarında devletin kültür politikasındaki iki ana unsuru görmek mümkündür: 1. Millî birliktelikleri (aynı zamanda Türklerin birlikteliğini) parçalamak isteği, millî kimlikleri beynelmilel

¹¹⁹ Gökdağ, a. g. m., s. 80-82.

¹²⁰ Sevinç, a. g. e., s. 17.

¹²¹ Sevinç, s. 18.

¹²² Akyol, a. g. e., s. 101.

kimlik içinde eritme çabası. 2. Bu beynelmilel kimliği Rus dili, kültürü ve Kiril alfabesi esasında birleştirmek. Millî kimliklerin zayıflaması ile birlikte beynelmilel bir kimlik ortaya konacaktı.

Her ne kadar Sovyetler Birliği Anayasasında belirli bir devlet dili tanımı yapılmıyorsa ve genel bir tanımdan bahsediliyorsa¹²³ da parti yöneticileri bu dilin Rus dili olduğunu konuşmalarında vurgulamaktaydılar¹²⁴. İlk dönemde iki dillilik devam edecek ve zamanla millî dillerin etkinliği azalacak ve beynelmilel dil olan Rus dili ortak kullanım dili olacaktır. Zira milletlerin ilişki ve yaklaşımlarında esas rolü beynelmilel dil (farklı cumhuriyetlerde esas milletin dili, Sovyetler Birliği'nde ise Rus dili) oynamaktadır.¹²⁵

2.1.5. Ekonomide Merkezîyetçilik

Sovyetler Birliği'nde milletleri yönetmede kullanılan metotlardan biri de merkezden kontrollü ekonomi olmuştur.

Merkezi planlamaya dayanan ekonomide planlar, yönetimler, uygulamalar merkezde belirlenerek taşraya gönderilmektedir. Taşraya kendi önceliklerini seçme imkanları da pek bırakılmamaktadır. Endüstriyel çıktının yüzde elli yedisini üreten tüm birliğin bütün bakanlıkları Moskova'da bulunurken, kalan yüzde otuz yedilik oranı üreten cumhuriyetler bakanlıklarının bazıları da Moskova'da bulunuyordu.¹²⁶

1928 yılından itibaren 5 yıllık planlı ekonomiye geçiş tüm cumhuriyetlerin ekonomilerinin gücünün merkezde birleşmesinin önemli bir merhalesi olmuştur.

¹²³ Dil konusuna Sovyetler Birliği Anayasasınının 36 maddesinde değinilmektedir. Bu maddeye göre, "Farklı ırklardan ve milletlerden olan SSCB vatandaşları eşit hukuklara sahipler. Bu hukukların gerçekleşmesi SSCB'nin tüm milletlerini ve halklarını her yönden geliştirmek ve birbirlerine yaklaştırmak politikası ile, vatandaşların Sovyet vatanserverliği ve sosyalist beynelmilelciliği ruhunda eğitmekle, ana dilinden ve SSCB'nin diğer halklarının dillerini kullanmakla gerçekleştirmek mümkündür". Bkz. **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 9.

¹²⁴ Bu anlamda Kruşçev'in "Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda Komünizm kurulmuş olacaktır" sözleri önemli bir parti yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bkz.: Gökdağ, a. g. m., s. 72

¹²⁵ **Dialektik ve Tarixi Materyalizm**, s. 309.

¹²⁶ White Stephen, **Gorbachev and After**, Cambridge University Pres, 1991, s. 139-140'dan aktaran Bal, a. g. m., s. 833.

Aslında ekonomide merkezileştirmenin yaratılmasının katkılarından biri de Rus diline ve dolayısıyla Rus kültürüne olmaktadır. Rus dilini bilmeden merkeze bağlı ekonomik ilişkileri yürütmek mümkün değildi. Zira ekonomi o şekilde organize edilmişti ki, kendi hayat ve iş şartları icabı Rusça'yı öğrenmek ihtiyacını duyan herkes, bu dili tamamıyla gönül rızasıyla öğrenecekti.¹²⁷

2.2. Azerbaycan Cumhuriyeti

2.2.1. Coğrafi Konumu

Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km² olup İran'la Rusya arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları sonucu ikiye bölünmüştür: Kuzey bölümü Rusya'ya bağlanmış, güney kısmı ise İran sınırları dahilinde kalmıştır. Kuzey bölümü üzerinde 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliğinden sonra da bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin alanı 86.600 km²'dir. 5 ülke ile sınırları vardır: Azerbaycan Cumhuriyeti güneyden İran, batıdan Ermenistan, kuzeyden Rusya Devleti'nin sınırları dahilinde olan Dağıstan, kuzey batıda Gürcistan, güney batıda Türkiye ve doğuda Hazar Denizi ile sınırdadır. Sınırlarının uzunluğu 2.849 kilometredir.¹²⁸

2.2.2. Azerbaycan Adı

Azerbaycan halkının yerleştiği yerler tarihin farklı dönemlerinde farklı isimlerle anılmışsa da bunlardan çok kullanılan ve öne çıkanı Azerbaycan adı

¹²⁷ Akyol, a. g. e., s. 75.

¹²⁸ Azerbaycan coğrafyası konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Budag Budagov, "Azerbaycan'ın Tebii-Coğrafi Durumu", **Azerbaycan Tarihi**, (Editör İgrar Aliyev), Bakü 1993, s. 3-6.

olmuştur. Azerbaycan adın anlamı ve ilk ortaya çıkması ile ilgili farklı görüşler mevcuttur.

Ülkelere verilen adların farklı nedenlerden ortaya çıktığını tarihten bilmekteyiz. Aslında ülkelere verilen adlar ya etnik grubun adından, ya liderlerin adından, ya coğrafi konumlarından veya muhtelif coğrafi unsurlardan dolayı verilmektedir. Azerbaycan adı etrafındaki tartışmalar da esasında Azerbaycan adının yukarıda gösterdiğimiz unsurlardan birine dayandırmak ve açıklamak çabası ile izah edilebilir.

Azerbaycan adının anlamı konusunda ilk açıklama yapanlardan biri Azerbaycan tarih yazımının ilklerinden olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov olmuştur. O Azerbaycan sözünü “Azer-Babagan” (Babekin odu) şeklinde açıklamıştır.¹²⁹

Daha sonraki dönemlerde bu konunun tartışmasına Mehmet Hasan Veliyev / Baharlı'nın 1921 yılında yazdığı Azerbaycan adlı kitabında rastlamaktayız. İki yıl sonra Azerbaycan Tarihi adlı eserini yayınlayan Reşit bey İsmayılov da Mehmet Hasan Veliyev'in açıklamalarını tekrarlamıştır. Yukarıda adı verilen eserlerde Azerbaycan adının muhtelif dillerde kullanım şekilleri gösterilmektedir.

Örneğin:

Eski pars dilinde Azer-badakan, Ader-abadkan, Ader-padekan, Ader baydjan, Azer-baygan, Azer-badgen, Adzer-baydjan,

Pehlevi dilinde Atun-padekan

Eski ermeni dilinde Ate-patagan, Atara-patagan, Ater-paycan, Ater-badjates erkir. Erkir ermeni dilinde yer, torpak demektir.

Eski Yunan dilinde Atru-paten.

Gürcü dilinde Adar-badagan.

Yazarlar bu kelimelerdeki ilk hecenin anlamını pars dilinde od (ateş) şeklinde açıkladıktan sonra, ikinci kısmının da pars dilinde Abadanlık, abat yer ve ermeni dilinde ışık, ışıklı manasında açıklamaktadırlar.¹³⁰

¹²⁹ Abbas-Kuli-Aga Bakikhanov, **Gulistan-i İram**, (Redaktsiya, kommentarii, primecheniya i ukazateli Z. M. Buniyatova), İzdatel'stvo “Elm”, Bakü 1991, s. 59.

Yazarlara göre, bazı yazarlar da Azerbaycan adını pek eski zamanlarda Tebriz’de mevcut olmuş ateşperestlerin mabetlerinden birinin adı olan Azerbadgaha dayandırmaktadırlar ki, bunun manası da ateş tanrısının mabetgahı demektir. Yazarlar, üçüncü ihtimal olan, Azerbaycan adının bu coğrafyada mevcut olmuş Atropatena devletinin lideri olan Atropatın adından alındığına karşı çıkmaktadır. Zira onlara göre Azerbaycan adı Atropatena devletinden evvel de mevcut olmuştur.¹³¹

Bu konuda fikir bildirenlerden bir diğeri ise 1924 yılında İstanbul’da Muhtasar Azerbaycan Tarihi kitabını yayınlayan Cihangir Zeynaloğlu olmuştur. Cihangir Zeynaloğlu, tarihçi El ibn el Fegihet el Hemedani’nin Nuh’un evlatlarından Azerbazın adına uygun olarak Azerbaycan adının ortaya çıktığını rivayet ettiğini yazmaktadır. Zeynaloğlu, Azerbaycan adının diğeri bir anlamının Ateşler ülkesi olduğunu da tekrarlamaktadır.¹³²

1941 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi’nin Azerbaycan Şubesi Tarih Enstitüsü’nün hazırladığı “Eskiden 19. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Tarihi” adlı eserinde, yeniden Azerbaycan adı üzerinde durulmakta ve varılan sonuca göre bu ad Atropatena devletinin liderinin adından alınmıştır, fakat Atropat da adını ondan daha önce bu bölgede yaşayan şimdiki Azerbaycanlıların kökenindeki tayfalardan almıştır. Daha sonra bu isim tüm ülke ve halk için kullanılmıştır.¹³³

Sovyet döneminde yayınlanan tüm sonraki Azerbaycan tarihi eserlerinde Azerbaycan adının odlar ülkesi anlamındaki açıklamalar yer almıştır. Bu örneklerle 1961 yılında yayınlanan 3 ciltlik¹³⁴, 1979 yılında yayınlanan tek ciltlik Azerbaycan Tarihi eserlerinde¹³⁵ ve bu arada yayınlanan tüm orta okul ve lise ders kitaplarında rastlamak mümkündür.

¹³⁰ Mehmet Heslen Veliyev/Baharlı, **Azerbaycan (Fiziki-coğrafi, etnografik ve iktisadi öçerk)**, Bakü 1993, s. 3-6; Reşid Bey İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 26-27.

¹³¹ Veliyev/Baharlı, **a. g. e.**, s. 5; Reşid Bey İsmayılov, **a. g. e.**, s. 27.

¹³² Cihangir Zeynaloğlu, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1992, s. 8-9.

¹³³ **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Öçerk (S Drevneyşiy Vremen Do XIX Veka)**, Podgotovlen Kollektivom Nauçnım Rabotnikov İnitutıta Az. Fan., Bakü 1941, s. 32-33.

¹³⁴ **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1958, s. 68.

¹³⁵ **İstoriya Azerbaydjan**, Hazırlayan Cemil Guliyev, Bakü 1979, s. 33-34.

Bilim adamı Mireli Seyidov ise Azerbaycan adını Türk köküne dayandırılarak açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre “Azerbaycan -uğurlu, yahşiister (Az), yahşiister kırmızı, yani Güneş ‘Azar//Azer), varlı ata(dan) demektir. O, zamanında yahşiister kırmızı, yani Güneş antropomotrik tanrısının adı imiş. Sonralar Az kabilesinden olan han, insan anlamında kullanılmıştır”.¹³⁶

Sovyetler Birliği dağıldıktan ve Azerbaycan bağımsız olduktan sonra da Azerbaycan adı etrafında devam ettirilmiştir. Bu defa tartışmaya yeni anlamlar eklenmiştir.

Tarihçi Ziya Bünyatov, 1994 yılında yayınladığı Azerbaycan Tarihi adlı eserinde¹³⁷ Azerbaycan adını Dağlık ülke şeklindeki açıklamasına ağırlık verirken, diğer anlamlarını da tahlil etmektedir, tarihçi İgrar Aliyev yine Azerbaycan Tarihi eserinde, daha önceki yıllarda Azerbaycan adının odlar ülkesi şeklinde yapılan açıklamalara “Atropata mahsus, onun toprağı, ülkesi” açıklamasını ekliyordu. Ve İgrar Aliyev bu görüşünü Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün yayınladığı 7 ciltlik Azerbaycan Tarihi adlı eserinde yazdığı bölümde de tekrarlamaktadır.¹³⁸ Tarihçi Mahmut İsmayılov ise bu tartışmalara yeni bir boyut kazandırarak, Azerbaycan’ın tarihte bilinen Asların vatani olabileceğı ve bu adın da oradan türemiş olabileceğı ihtimali üzerinde durmuştur.¹³⁹

2.2.3. Nüfus ve Etnik Yapı¹⁴⁰

Azerbaycan coğrafyası ve bu coğrafyanın belli bir kısmı üzerinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti de tarih boyunca çokuluslu bir yapıya sahip olmuştur.

¹³⁶ Mireli Seyidov, **Azerbaycan Halkının SöyKökünü Düşünürken**, Bakü 1989, s. 16-19.

¹³⁷ **Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esredek)**, (Editör Bünyatov, Z. M., Yusifov, Y. B.), Ali Mektebler için derslik, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1994, s. 16-18.

¹³⁸ **Azerbaycan Tarihi**, 7. ciltte, 1. cilt (En eskiden - M. Ö. III. Asır), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1998, s. 269-270.

¹³⁹ Mahmut İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 3.

¹⁴⁰ Çalışmanın bu kısmının geniş tutulmasının nedeni, aynı zamanda III. Bölümdeki Azerbaycan Halkının etnogenezi konusuna zemin oluşturmaktır.

Tarihi İpek Yolu üzerinde yerleşmesi, güzel doğası, tükenmez yer altı ve yerüstü zenginliklere sahip oluşu bir çok millî azınlığın, etnik gurubun ve azsayılı halkın gelip bu coğrafyaya yerleşmesine sebep olmuştur. Bu zengin bölge dünya devletlerinin de hep dikkat merkezinde olmuş ve bir çok ekonomik çıkar savaşlarına sahne olmuştur.¹⁴¹

Azerbaycan coğrafyası defalarca göçebe halkların akınlarına uğramıştır. Ayrıca buraları işgal eden devletler bir çok kavmi ve dini grubu buralara göç ettirmekle kontrollerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Eski ve ortaçağlarda İran yönetimi, yeni dönemde Çar Rusyası, daha sonraki dönemde ise Sovyet yönetimi işgal ettikleri Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a yabancı iskanını yapma yollarını denemiş ve çok yönden de başarılı olmuşlardır.¹⁴²

Böylece, Azerbaycan burada yaşayan yerel (aboregen) haklarla beraber, sonradan gelip yerleşen millî azınlık, etnik gurup ve azsayılı halkların da vatanına çevrilmiş ve bu etnik unsurların birleşimi de daha sonralar yaranan ve günümüzde de kullanılan Azerbaycan halkı mefhumunu ortaya çıkarmıştır.

A. Azerbaycanlılar (Azerbaycan Türkleri): Azerbaycan coğrafyasında Azerbaycanlılar adıyla anılan Azerbaycan Türkleri ana etnik unsuru oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan coğrafyasında ilk yerleşimleri konusuna geçmeden, Azerbaycan Türkleri'ne Azerbaycanlılar adının verilme tarihi üzerinde bir açıklama yapmakta yarar vardır.

Sovyetler Birliği kurulduğu döneme kadarki tarih yazıcılığında Azerbaycan'da yaşayan Türkler için Türk veya Tatar ismi kullanılmaktaydı. Bu

¹⁴¹ Azerbaycan'a komşu olan Rusya, Osmanlı ve İran gibi devletlerin tarih boyunca Azerbaycan'a yönelik saldırıları ve çıkar savaşlarının olduğu bilinmektedir. Bu devletlerle beraber dünyanın büyük devletlerinin de Azerbaycan'na yönelik çıkarlarını konu edinen bir çalışma için bkz.: Musa Kasımov, **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (Ağustos 1914-Ekim 1917)**, 1 cilt, Bakü 2000, (300 sayfa); **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (Kasım 1917-Kasım 1918)**, 2 cilt, Bakü 2001, (406 sayfa); **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (belgeler, haritalar, resimler)**, 3 cilt, Bakü 2004, (532 sayfa).

¹⁴² Bu konuda bkz.: Rasim Musabeyov, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, cilt 7, sayı 1, Ankara 2001, s. 177-178. Çarlık döneminde bu bölgede kontrolü sağlamak için özellikle Hristiyan dinine mensup olan insanların buraya gönderildikleri görülmektedir. Bu konuda ayrıca bkz.: Ehedov, **a. g. e.**, s. 24-25.

durum Sovyet yönetiminin iktidarının güçlendiği döneme kadar devam etmiştir. Fakat, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan Türklerinin etnik adı

Azerbaycan'ın Nüfusunun Etnik Dağılımı (1979, 1989, 1999 Nüfus Sayımı Sonuçları)¹⁴³

	1979	%	1989	%	1999	%
Azerbaycanlılar	4.708.800	78.1	5.805.000	82.7	7.205.500	90.6
Lezgiler	158.100	2.6	171.400	2.4	178.000	2.2
Ruslar	475.300	7.9	392.300	5.6	141.700	1.8
Ermeniler	475.500	7.9	390.500	5.6	120.700	1.5
Talışlar	-----	--	21.200	0.3	76.800	1.0
Avarlar	36.000	0.6	44.100	0.6	50.900	0.6
Türkler	7.900	0.1	17.700	0.2	43.400	0.5
Tatarlar	31.400	0.5	28.600	0.4	30.000	0.4
Ukraynalılar	26.400	0.4	32.200	0.5	29.000	0.4
Sahurlar	8.500	0.1	13.300	0.2	15.900	0.2
Gürcüler	11.400	0.2	14.200	0.2	14.900	0.2
Kürtler	5.700	0.1	12.200	0.2	13.100	0.2
Tatlar	-----	--	10.200	0.15	10.900	0.13
Yahudiler	35.500	0.6	30.800	0.4	8.900	0.1
Udiler	5.800	0.1	6.100	0.1	4.100	0.05
Diğer Milletler	40.200	0.8	41.500	0.6	9.600	0.12
Toplam Nüfus	6.026.500	100	7.021.200	100	7.953.400	100

ilga edildi. Halka ve onun millî diline yeni ad verildi: Türkler “Azerbaycanlılar” ve onların dili “Azerbaycan Dili” adını aldı. 1939 yılından itibaren de Türk adı yasaklanmış oldu¹⁴⁴. 1930’lu yıllardan itibaren Azerbaycan Türklerinin resmi adının iktidar yöneticileri tarafından değiştirilmesinin başlıca amacı, halkın millî şuurunun gelişmesini engellemektir. Fakat bunlara rağmen Sovyetlerin son dönemine kadar Azerbaycan adı altında Türk isminin kastedildiği anlaşılmaktaydı.

¹⁴³ Azerbaycan Respublikası Ahalisinin Siyahıya Alınması - 1999-cu il, IV Hisse, Azerbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakü 2000, s. 8-9’da sulunan tabloların birleştirilmiş halidir.

¹⁴⁴ Azerbaycan Türkleri’nin adının Azerbaycanlılar olarak değiştirilmesi konusunda geniş bilgi için bkz.: Elnur Ağayev, **Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimi Etkisi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s. 28-29.

Bugün Azerbaycan Tarih Yazımında Azerbaycan Türklerinin etnik menşesine dair üç ana görüş mevcuttur: 1. Medya-Atropatena Görüşü, 2. Albanya Görüşü, 3. Eski Türk Görüşü.

Medya-Atropatena görüşüne göre, M.Ö. (XI-IV yüzyıllarda) bugünkü Azerbaycan topraklarında Medya (Atropatena) devleti mevcuttu. Bu devlette İran Dilinde konuşan Atropatenalılar yaşıyordu. Fakat, Atropatenalılar ortaçağda Türk Halkının gelip buralara yerleşmesiyle Türk Dilini benimseyip yeni Türk Halkına dönüşerek Azerbaycanlıların etnik ataları arasında yer almışlardır¹⁴⁵.

Medya-Atropatena görüşünü “ilk defa doğru-ilmî izahıyla” Sovyetler Birliği Komünist Partisi Başkanı İ. Stalin 1939 yılında ortaya koymuştur¹⁴⁶.

İkinci tez olan Albanya görüşünün destekleyicileri Azerbaycan’da Türk etnik topluluğunun menşesinde eski Kafkasya Albanyası’nda oturan kavimlerin varolması üzerinde durmaktalar.

Albanların tarih sahnesinde Azerbaycan Türklerinin devamcıları olduğu konusunda ilk fikir belirtenlerden biri Leviatov olmuştur. Leviatov daha 1948 yılında yazdığı eserinde “Arap hilafetinin hakimiyeti döneminde Albanların bir kısmı Müslümanlaştı, diğer bir kısmı ise Hıristiyan kaldı” görüşünü ileri sürer¹⁴⁷. Bu fikri devam ettiren Petruşevski de buna benzer sonuca varır: “Albanya’da Hıristiyan kalanlar Ermenileşti, müslümanlığı kabul edenler ise Azerbaycan halkına katıldı”¹⁴⁸. İğrar Aliyev de Albanların islamlaşmasının onların Türkleşme sürecini hızlandırdığı üzerinde durmaktadır¹⁴⁹.

Böylece VII. yüzyılda Albanya Krallığının sükut etmesiyle burada yaşayan müslümanlaşmış halk, ülkenin topraklarına yığınlar halinde yerleşen ve Türk Dilinde

¹⁴⁵ Azerbaycan Türkleri’nin kökenlerinin Medya-Atropatena’ya dayandığı görüşünü yukarıda da ifade edildiği gibi Sovyet yöneticileri ortaya atmışlardır. Bu görüş daha sonra **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk (S Drevneşiy Vremen Do XIX Veka)**, Podgotovlen Kollektivom Nauçnim Rabotnikov İstitutu Az. Fan., Bakü 1941, “Oçerk Po İstori Azerbaydjana (S Drevneşiy Vremen Do Kontsa XIX Veka)”, **İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, no. 1, 5, Bakü 1946, **İstoriya Azerbaydjana**, Bakü, 1958 eserlerinde geliştirilmiştir. Bu konuda ayrıca bkz.: Ağayev, **a.g.t.**, s. 28-29; İğrar Aliyev, **Oçerk İstori Atropateni**, Bakü 1989, s. 4.

¹⁴⁶ **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk...**, s. 19.

¹⁴⁷ Leviatov V. N., **Oçerk Po İstori Azerbaydjana v XVIII veke**, Bakü 1948, s. 149.

¹⁴⁸ Petruşevski İ. P., **Oçerk Po İstori Feodalnich Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v Naçale XIX vv.**, Leningrad 1949, s. 52.

¹⁴⁹ İğrar Aliyev, **Dağlık Karabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler**, Bakü 1989, s. 82.

konuşan halkla birleşmişlerdir¹⁵⁰ ve bugünkü Azerbaycan Türklerinin ataları arasında yer almışlardır.

Eski Türk görüşünü savunanlar ise, Türklerin daha M.Ö. Azerbaycan topraklarına yerleştiklerini ileri sürerler. Bu görüşü savunan tarihçilere göre umumiyetle Türklerin bu bölgeye yerleşmeleri 3 dalga şeklinde olmuştur: Birinci dalga M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarından VII. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Bu dalga sonucu Kimmer, İskit ve Saklar Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. İkinci dalga II-IV. yüzyılda Hun kabilelerinin göçleri ile yaşanmıştır. Üçüncü dalga ise Selçukluların XI. yüzyılda buraya yerleşmesiyle yaşanmıştır. Yani Azerbaycan Türklerinin babaları daha M. Ö. bu topraklarda yaşamışlardır¹⁵¹.

Yukarıda da görüldüğü gibi Azerbaycan Tarih Yazımında Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan Coğrafyasına yerleşmeleri konusunda ideolojilerden doğan farklı görüşler mevcuttur. Fakat, bugün yeni kurulan Azerbaycan Devleti açısından demokratik ve serbestlik ortamında Azerbaycan Türklerinin kökenlerini bilimsel yöntemlerle araştırıp bulmak önemlidir.

1926 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk nüfus sayımında genel nüfus içinde %62'lik bir payı olan Azerbaycan Türklerinin sayısı Sovyetler Birliği'nin son nüfus sayımı olan 1989 yılı nüfus sayımında 5.805.000'e (%82.7) ulaşmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapılan ilk ve tek nüfus sayımı olan 1999 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise Azerbaycan Türklerinin sayısı 7.205.500 (%90.6) olmuştur. Azerbaycan Türklerinin sayısındaki bu artışı doğal nüfus artışıyla beraber bir çok etkenlerle de açıklamak mümkündür. Şöyle ki 1948 yılında başlayan ve 1990'lı yıllarda bile devam etmiş olan göç olayı sonucu binlerce Azerbaycan Türkü Ermenistan'daki baba yurtlarından Azerbaycan'a kovulmuşlardır¹⁵². Diğer bir etken olarak da burada yaşayan etnik unsurların bir kısmının Sovyet dönemi nüfus sayımı

¹⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Farida Mamedova, **Politiçeskaya İstoriya i İstoriçiskaya Geografiya Kafkazskoy Albanii (III Do n.e. - VIII v.n.e.)** Bakü, 1986, s. 246.

¹⁵¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Yusufov Y. B., **Ob Aktualnih Problemah Etničeskoy İstorii Azerbaydjana**, Bakü 1988.

¹⁵² Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Elnur Ağaoğlu, "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımı Günü", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001), s. 1031-1033.

uygulamalarından vazgeçememeleri ve kendilerini ana etnik unsur olarak gösterilen Azerbaycanlı şeklinde kaydettirmeleri gösterilebilir.

Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ana etnik unsurunu oluşturmaktadır ve Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde yaşarlar. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ana etnik unsuru oluşturan Azerbaycan Türkleri burada yaşayan diğer etnik unsurlarla iyi ilişkiler içindedirler ve azsayılı halkların tüm siyasi, ekonomik ve kültürel hakları korunmaktadır.

B. Türkler (Ahıska Türkleri): Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinden sonra Türk adıyla anılan ve nüfus sayımında bu ad altında kaydolunan diğer bir etnik unsur da Ahıska Türkleri'dir.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Sovyetler Birliği'nde Ahıska Türkleri esasen Gürcistan'ın Türkiye sınırı yakınlarında yaşamaktaydılar. İkinci Dünya Savaşı döneminde -17 Kasım 1944 yılında- SSCB Devlet Savunma Komitesi Ahıska Türklerine güvensizliklerini ifade ederek onları Orta Asya'ya göç ettirmek hakkında karar çıkardı. Karara uyularak Ahıska Türkleri yurtlarından edilerek Orta Asya'ya sürüldüler. Kışın soğuk şartlarında sürülenlerin bir kısmı yolda hayatlarını kaybettiler. Sağ kalanlar ise ağır şartlar altında Orta Asya cumhuriyetlerine yerleştirildiler.¹⁵³

31 Ekim 1957 yılında SSCB Yüksek Sovyeti bu kez Ahıska Türklerinin yurtlarından sürülme kararını yanlış bularak kaldırdı. Ahıska Türklerine vatanlarına geri dönme izni verildi. Fakat, Gürcistan hükümeti yurtlarına dönmek isteyen Ahıska Türklerini kabul etmedi. Bunun üzerine Ahıska Türkleri dini bir ve kanı bir olan Azerbaycanlıların yanına yerleşmeye başladılar.¹⁵⁴

Gelenler toplu şekilde Azerbaycan'ın Saatlı ve Sabirabad rayonlarına¹⁵⁵ yerleştirildiler. Azerbaycan'a ilk yerleştirilen Ahıska Türklerinin sayısı ilk defa 1979 yılı nüfus sayımına yansımıştır. Bu sayım sonucuna göre Azerbaycan'da 7.900 (%0.1) Ahıska Türkü yaşamaktaydı.

¹⁵³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Yunus Zeyrek, "Ahıska ve Ahıska Türkleri", **Türkler**, 20 cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 525-526.

¹⁵⁴ Zeyrek, a. g. m., s. 527

¹⁵⁵ Rayon Sovyet sisteminde bir idari taksimat bölgesi olup, tam olmasa da, Türkiye idari yapılanmasında daha çok il'e uygun düşmektedir. Azerbaycan'da şimdi de bu terim kullanılmaktadır.

Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a göç edip yerleşmelerinin ikinci kademesi 1989 yılında yaşandı. 1989 yılının Mayıs-Haziran aylarında hayatlarına Orta Asya'da devam ettirmek isteyip 1957 yılında vatanlarına dönmeyen Ahıska Türkleri ile Özbekler arasında Özbekistan'ın Fergane, Kokong, Kuvaçay, Yayçan kentlerinde kanlı olaylar yaşandı. Bu olaylarda 110 kişi öldürüldü, 1011 kişi yaralandı, 1200 ev yakıldı¹⁵⁶. Olaylar sonucu Ahıska Türklerinin Özbekistan'da yaşamlarını sürdürmeleri imkansız hale geldi. Ahıska Türkleri başka bölgelere göç ettirilmeye başlandı. Bu defa da Ahıska Türkleri ağırlıklı olarak Azerbaycan'a göç etmeyi tercih ettiler. Yeni gelen göçler bu sefer önceki göçlerin yerleştirildikleri Saatlı ve Sabirabad rayonuyla beraber Guba, Haçmaz, Deveçi, Şamahı, Ağsu rayonlarına yerleştirildiler.¹⁵⁷ Bu göç olayı da 1989 ve 1999 nüfus sayımlarına yansımış oldu. 1979 yılında 7.900 olan Ahıska Türklerinin sayısı artarak 1989 yılında 17.700'e (%0.2) ve 1999 yılı sayımında ise 43.400'e (%0.5) ulaşmıştır.

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'a yerleştirilen Ahıska Türkleri Azerbaycan vatandaşı olarak burada yaşayan diğer halklarla eşit haklara sahipler. Onların problemleri ile devlet yetkilileri ve "Ahıska Kültür Merkezi" ilgilenmektedir.

C. Ruslar: Rusların Azerbaycan'da ilk görünmeleri IX. yüzyıla dayanmaktadır. Zira bu yüzyılda yaşamış Arap bilgini Abdül Kasım, Rus tüccarlarının İdil nehrinden Hazar Denizi'ne inerek oradan Kür Nehri vasıtasıyla o günkü Azerbaycan sınırlarından uzakta kalan büyük ticaret şehri olan Berde'ye kadar geldiklerini yazar¹⁵⁸. Bunu yine Rusların farklı dönemlerde bölgeye, bu sefer ticari değil de, soyguncu yürüyüşleri takip etmiştir. Fakat Rusların Azerbaycan'a iskan amacıyla ilk göçleri XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Bu yüzyılda Rusya ve İran arasında baş gösteren savaşlar sonucu imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla Azerbaycan ikiye bölünmüş oldu: Güney Azerbaycan İran yönetiminde kalırken, Kuzey Azerbaycan Rusya'ya bağlanmış oldu. Bu işgali takiben de ilk göçler XIX. yüzyılın 30-50'li yıllarında Rusya'nın Tambov, Saratov ve

¹⁵⁶ Veli Aslanov, "Ahıska Türklerini Mehv Olmag Tehlikesi Gözleyirmi?", *Azerbaycan Gazetesi*, 3 İyun 1993.

¹⁵⁷ Zeyrek, a. g. m., s. 528.

¹⁵⁸ *Azerbaycan Tarihi*, cilt 1, Bakü 1961, s. 147.

Voronej vilayetlerinden başladı¹⁵⁹. Rusya Kafkasya ve Azerbaycan'daki iskan siyasetine özellikle dikkat etmiştir. İyi bir kolonizasyon siyaseti takip etmekle Rusya, yeni ele geçirdiği bölgelerde daha kolay bir yönetim oluşturabileceği düşüncesindeydi. Aynı zamanda bu dönemde Rusya'da devlete karşı başkaldırmalar ve dini-tarikatçı hareketler de baş göstermekteydi. Bu muhalif insanların yeni ele geçirilen topraklara yerleştirilmesiyle Rusya'da da sakin bir düzen kurulacaktı. Rusya Devleti, göç ettirdiği insanlara yeni yerleşim yerlerinde problemlerini daha kolay çözmeleri için devlet düzeyinde yardımlarda bulunmuştur.¹⁶⁰

Rus nüfusun XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'a yeni göçlerinin arkasında Bakü'nün gelişmiş bir sanayi-petrol şehri oluşu vardır.

Azerbaycan'a yerleştirilen Ruslar arasında Ortodoks idiler. Fakat, muhtelif dini tarikatlara itaat eden ve devlete karşı gelen Malakanlar, Babtistler, Dukobarlar, Subbotnikler de vardı.

Göç ettirilen Ruslar Guba, Cevat, Göyçay, Lenkeran, Şamahı, Bakü bölgelerine yerleştiriliyor ve onlar için bu bölgelerde ayrıca Rus köyleri kuruluyordu.¹⁶¹

Azerbaycan'da yaşayan Rusların sayısı 1939 yılı nüfus sayımında 530 binle (%16.5) en üst düzeye ulaştı. Fakat sonraki nüfus sayımlarında Rusların sayısında düşüş yaşanmaya başlandı. Şöyle ki, 1979 yılında 475.300 olan Rusların sayısı (%7.9) 1989 yılında 392.300'e (%5.6) ve son 1999 yılı sayımında ise 141.700'e (%1.8) düşmüştür. Rusların sayısının azalması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusların Azerbaycan'dan göç etme olaylarının artması, aynı zamanda bir kısım Rus'un da artık kendilerini Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olarak gördüklerinden nüfus sayımında kendilerini Azerbaycanlı diye yazdırmaları, doğum oranlarında azalmanın görülmesi ile açıklanabilir.

Ruslara bugün Azerbaycan'da geniş haklar tanınmaktadır. Ülkede ondan fazla Malakan dini topluluğu, dört Adventist topluluğu, yedi Baptist topluluğu

¹⁵⁹ İsmailzade D., *Güney Kafkasya'da Rus Hristiyanlığı*, Moskova 1982, s. 34.

¹⁶⁰ Gemerşah Cavadov, *Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Millî Azlıkları*, "Elm" Neşriyatı, Bakü 2000, s. 351.

¹⁶¹ Cavadov, a. g. e., ss. 350-355.

bulunmaktadır. Ayrıca 90'lı yılların ortalarında Rusya Kilisesi Kutsal Sinod'unun kararıyla, merkezi Bakü'da bulunan bağımsız Hazar Piskoposluk Dairesi kurulmuştur¹⁶². Bunun yanı sıra Rus dilinde gazeteler yayınlanmakta, televizyon programları sunulmakta, kültürel etkinlikler düzenlenmektedir. Bakü'de Samed Vurgun adında Rus Dram Tiyatrosu bulunmaktadır. Rus dilinde eğitim veren okul ve üniversiteler vardır.¹⁶³

Ruslar Azerbaycan'da tüm kademelerde temsil olma hakkına sahipler ve bunu kullanmaktadırlar.

Ç. Ermeniler: Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri XIX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır ve Rusya-İran ve Rusya-Türkiye savaşlarını takiben başlamıştır.

Ermeniler ilk olarak Azerbaycan'ın Karabağ ve Erivan vilayetine yerleşmişlerdir. Çar I. Nikola'nın 21 Mart 1828 yılı kararı ile Nahçıvan, Revan Hanlıkları ve Ordubad bölgesi "Erivan Vilayeti" adı altında birleştirilmiştir.¹⁶⁴ Bu yıllarda Erivan vilayetinin merkezini oluşturan Erivan şehrinde 7.331 (1.807 hane) Azerbaycanlı (Müslüman) nüfusa karşı 2.369 (567 hane) Ermeni yaşıyordu. Erivan şehrinde Ermenilerin azınlıkta kalma durumu 1917 yılına kadar devam etmiştir. 1897 yılında Rusya'da yapılan ilk nüfus sayımına göre Erivan vilayetinde 313.188 Azerbaycanlı yaşıyordu. Ancak 1917 yılının Kafkazski Kalendar'ın (Kafkas Yıllığı) verdiği nüfus sayımı sonucunda Ermenilerin Erivan şehrinde çoğunluğu oluşturdukları görülmektedir: 93.544 (%45.5) Azerbaycanlıya karşı 106.933 (%52) Ermeni var idi. Nahçıvan ve Ordubad bölgesinde ise Ermeniler hiçbir zaman üstünlük sağlayamamışlar. Ermenilerin yerleştirildikleri diğer bir bölge olan Karabağ'da da durum farklı değildi. Burada da Ermeniler Azerbaycanlılardan 4-5 misli kadar azınlıkta idiler. 1810 yılının resmi bilgilerine göre Karabağ vilayetinde 12.000 ailelik ahali vardı. Bunların içerisinde de 2.500 Ermeni ailesi vardı. 1823

¹⁶² Musabeyov, a. g. m., s. 180.

¹⁶³ Musabeyov, a. g. m., s. 180.

¹⁶⁴ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, İstanbul 1988, s. 26.

yılında Karabağ Hanlığında 90.000 nüfus olmuştur. Bir şehir ve 600'den fazla köy vardı ki, bunun 150'si Ermeni köyü idi.¹⁶⁵

10 Şubat 1828 Rusya-İran Savaşı sonucu imzalanan Türkmençay Anlaşması'nın 15. maddesine dayanılarak İran'dan Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a çok sayıda Ermeni nüfus yerleştirilmiştir. Bir hesaba göre 130.000'den çok aile göç ettirilmiştir.¹⁶⁶ Diğer bir kaynağa göre ise 1829-1830 yıllarında İran'dan 40.000 ve Türkiye'den (Osmanlı İmparatorluğu'ndan) 84.600 Ermeni Kafkasya'ya yerleştirilmiştir.¹⁶⁷

Büyük petrol şehri olan Bakü'ye ise Ermeni göçleri özellikle XX. yüzyıl başlarında başlamıştır. Nüfus sayımlarına dikkat edersek XX. yüzyıl başlarından yüzyılın 80'li yıllarına kadar Ermeni nüfus Azerbaycan'da hep artış göstermiştir: 1926 yılında Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı 282.000, 1939'da 388.000, 1950 yılında 442.100, 1979'da 475.300 olmuştur. 1988 yılında Azerbaycan-Ermenistan savaşının başlamasıyla beraber Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler Ermenistan'a, Rusya'ya veya daha sonra işgal ettikleri Dağlık Karabağ'a yerleşmeleri başlamıştır. Bu da 1989 yılı nüfus sayımına Azerbaycan'da Ermeni nüfusunun azalması şeklinde yansdı (390.500 (%5.6)).¹⁶⁸

1999 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 120.700 (%1.5) Ermeni yaşamaktadır. Bu nüfusun ağırlıklı kısmı halen Azerbaycan'ın fiili hakimiyet sahası içinde bulunmayan Karabağ ve çevresindeki topraklarda yaşamaktadır. Bunun dışında Bakü'da ve diğer kent ve ilçelerdeki karışık ailelerde de Ermeniler yaşamaktalar.¹⁶⁹

D. Gürcüler (İngiloylar): Azerbaycan'da Gürcüler adı altında nüfus sayımında kaydedilen etnik unsurun diğer adı İngiloy'dur. İngiloylar bugün Azerbaycan'ın Zagatala, Gah ve Balaken rayonlarında meskunlaşmışlardır.

¹⁶⁵ Aliyev, **Dağlık Karabağ...**, s. 84.

¹⁶⁶ Aliyev, **Dağlık Karabağ...**, s. 85.

¹⁶⁷ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, cilt 7, sayı 1, Ankara 2001, s. 394.

¹⁶⁸ Bkz.: **O Natsionalnım Sostave Naseleniya Azerbayrjanskoy SSR - Gosudarstvenniy Komitet Azerb. SSR po Statistike**, Bakü 1990, s. 5-6.

¹⁶⁹ Musabeyov, a. g. m., s. 183.

İngiloyların menşei de Azerbaycan Tarih Yazımında netlik kazanmamıştır. Kimi tarihçiler İngiloyların XVI. yüzyılda Dağıstan'dan Zagatala bölgesine göç eden Guri tayfasının; kimi tarihçiler ise XVII. yüzyılda İslamı kabul eden Kahetlerin devamcıları olduğu görüşünü ileri sürerler. Bir kısım tarihçiler İngiloyların kendiliğinden bir halk olduklarını savunurken, son dönem tarihçiler de onları Alban tayfalarından olan Gellere bağlamaktalar¹⁷⁰.

İngiloyların Gürcü oldukları da söylenmektedir. Bir görüşe göre de, onlar XVII. yüzyılda İslam dinini kabul ettikleri için Azerbaycan Türkleri onlara “yengiloy”, yani “yeni dine gelenler” adını vermişlerdir. Geybullayev'in fikrine göre, bu etnosun asıl adı Gürcü menşeli “geloy” idi, fakat XVII. yüzyılda İslam dinini kabul ettikleri için “yeni geloy” adını almışlardır ki, bu ad da sonralar İngiloy adı şeklinde kullanılmıştır¹⁷¹.

İngiloylar arasında dini parçalanma söz konusudur. Müslümanlığın Sünni mezhebini kabul eden İngiloylar kendilerini Azerbaycanlı, Gürcülerden Ortadoksluğu kabul eden İngiloylar ise kendilerini Gürcü olarak görmekteler.

Sovyet döneminde yapılan nüfus sayımlarında İngiloyların sayısı şöyle değişmekteydi: 1926 yılında 9.500, 1939 yılında 10.200, 1959 yılında 9.500, 1970 yılında 13.600¹⁷². Daha sonraki nüfus sayımlarında isimleri geçmemekle beraber bu gün sayılarının 14.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

E. Tatlar: Azerbaycan'ın etnik yapısında Tatlar önemli yer tutmaktadırlar. Tat Dili Hint-Avrupa Dil Grubu'nun İran ailesine dahildir. Azerbaycan'da yaşayan Tatların dillerinde lehçe farkları vardır. Tat dili bu farklardan dolayı 3 gruba ayrılmaktadır: 1. Guba, Deveçi ve Gonakkent bölgesinde yaşayan Tatların kullandığı Kuzey lehçesi, 2. Hızı rayonunda yaşayan Tatların kullandıkları Merkez lehçesi ve 3. Abşeron, Lahıç ve Şamahı Tatlarının kullandıkları Güney lehçesi. Bu lehçe farklılıklarına rağmen Tatlar ortak Tat dilini kullanmaktadırlar.¹⁷³

¹⁷⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Cavadov, a. g. e., s. 232

¹⁷¹ Gıyaseddin Geybullayev, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev (İstoriko-Etnografichesko İssledovanie)**, Tom I, Bakü 1991, s. 169.

¹⁷² Cavadov, a. g. e., s. 231.

¹⁷³ Cavadov, a. g. e., s. 68.

Dini inançlarına göre de Tatlar 3 gruba ayrılmaktalar: İslam dinini kabul eden Tatlara “Müslüman Tatlar”, Grigoryan mezhebini kabul eden Tatlara “Ermeni Tatlar” ve Yahudi dinini kabul edip Tat dilinde konuşanlara ise “Yahudi Tatlar” adı verilmektedir. Müslüman Tatlar esasen Abşeron yarımadasının Balahanı, Surahanı köylerinde; Hızı, Guba, Şamahı rayonunun Melhem köyünde; İsmayılı rayonunun Lahıç kasabasında yaşıyorlar. Ermeni Tatlar son döneme kadar Şamahı rayonunun Medrese ve Deveçi rayonunun Gilvar köyünde yaşamaktaydılar. Yahudi Tatlar ise Guba rayonunun Kırmızı kasabasında, Oğuz rayonunun merkezinde, aynı zamanda Bakü’da yaşamaktalar.¹⁷⁴

Azerbaycan Tarih Yazımında Tatların bugün yaşadıkları Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri konusunda genel bir görüş hakimdir: Bu görüşe göre, Tatlar Sasanilerin (Yezdegird, Hüsrev, Nuşirevan) IV. yüzyılda (309-381) hakimiyeti döneminde İran’a kuzeyden baskınlar düzenleyen göçebe Türk kabilelerine karşı koymak, baskınlardan korunmak için bugün yaşadıkları bölgeye yerleştirilmişlerdir. Azerbaycan Tarih Yazımının daha oluşum aşamasında olduğu XX. yüzyıl başlarında ortaya atılan bu görüş günümüz tarih yazımında da kabul görmektedir¹⁷⁵.

Yahudilerin ve Grigoryanların Tat dilini kabul etmeleri ise Tatların yüksek bir medeniyete sahip olmalarıyla açıklanmaktadır: “Tatların medeniyeti nispeten artık olduğundan bunlar ile komşu olan Türkler (örneğin: Maştağa, Surahanı vs. köylerinde yaşayan Türkler), Yahudiler ve Garaçılar Tat dilini, adet ve formalarını kabul etmişler. Hatta Azerbaycan’ın müthiş fatihleri olan Araplar bile burada kendi dillerini kaybedip Tat lisanını öğrenmişlerdir”¹⁷⁶.

“Yahudi Tatlar”dan konu açılmışken burada Yahudilere değinmekte de yarar vardır. Yukarıda, Sasaniler döneminde Tatların (aynı zamanda Yahudi Tatların) Azerbaycan’da yaşadıkları bugünkü yerlere yerleştirilmelerinden bahsedildi. Fakat, bunların yanında Azerbaycan’da Avrupa Yahudileri denen Yahudiler yaşamaktadır. Bu Yahudilerin Azerbaycan’a yerleşmeleri ise Rusların Kafkasya’yı, o cümleden Azerbaycan’ı işgalini takiben başlamıştır. Yahudi Tatlar ile Avrupalı Yahudiler

¹⁷⁴ Hebil Hebilov, *Azerbaycan Etnografyası*, Bakü, 1991, s. 38.

¹⁷⁵ Hebilov, *a. g. e.*, s. 37; Reşit Bey İsmayılov, *a. g. e.*, s. 25.

¹⁷⁶ Reşit Bey İsmayılov, *a. g. e.*, s. 25

arasında adet-ananelerinde farklar mevcuttur. Yahudi Tatların ibadet evi olan “Numazi” Avrupalı Yahudilerin sinagoglarına benzememektedir.¹⁷⁷

Yahudilerin Azerbaycan’daki sayıları son döneme doğru azalma göstermektedir. Şöyle ki; 1939 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Azerbaycan Yahudilerinin sayıları 41.200 olarak tespit edilmiştir. Bu sayı 1989 yılı sayımında 30.800’e (%0.4), 1999 yılı sayımında ise 8.900’e (%0.1) düşmüştür. Bu sayıda azalma Sovyetler Birliği’nin son dönemi ve çöküşünü takiben Yahudilerin anayurtları olarak tanımladıkları İsrail’e göç etmeleri sonucu oluşmuştur. “Yahudi Tatlar” genelde Azerbaycan dilinde, Avrupalı Yahudiler ise Rusça konuşmaktalar. Yahudilerin bugün Azerbaycan’da Sinogogları bulunmakta, uluslararası “SOHNUT” teşkilatı ve Azerbaycan-İsrail Derneği faaliyet göstermektedir¹⁷⁸

Tatların sayılarına baktığımızda aşağıdaki manzarayla karşılaşyoruz: 1897 nüfus sayımına göre ise Azerbaycan’da 91.300, 1926 sayımına göre ise 30.500 Tat yaşamaktaydı. Tatların sayısındaki bu azalma Sovyetlerin millet politikasıyla açıklana bilir. Kurulduğu ilk dönemlerde milletlere kendi kaderlerine sahip olacaklarına söz veren Sovyet İdeolojisi daha ilk günden o milletleri, etnik grupları sıkıştırma yolunu tuttu. 1926 sayımında Tatların azalmış olarak görülen kısmı, kendilerini Azerbaycanlı olarak yazdırmak zorunda bırakılmışlardı. 1939, 1959 nüfus sayımında Tat adının geçmemesi de bununla açıklanabilir.¹⁷⁹ Sovyetlerin 1989 son sayımına göre Azerbaycan’da 10.200 Tat yaşamaktaydı. Azerbaycan’ın bağımsızlığından sonra yapılan ilk nüfus sayımında ise Tatların sayısı 10.900 (%0.13) olarak gösterilmektedir. 1999 yılı nüfus sayımıyla Tatların Azerbaycan’da asimile olmadıkları ve 10.900’lük bir sayıyla yaşadıkları kanıtlanmış oluyor.

Bugün Azerbaycan’da 1990 yılında kurulan “Azeri Tat Kültür Merkezi” faaliyetini sürdürmektedir. Merkez, Tat folklorunu, edebiyatını, tarihini, dilini, adet-ananelerini incelemekte, Tatların toplu yaşadıkları bölgelerde 1-4. sınıflarda millî dilde eğitim vermek için ders programları, kitapları hazırlamaktadır. Tat dilinde kitaplar yayınlanmakta ve Tatlar devlet yönetiminde, kültürel ve ekonomik hayatta

¹⁷⁷ Musabeyov, a. g. m., s. 195.

¹⁷⁸ Musabeyov, s. 195.

¹⁷⁹ Cavadov, a. g. e., s. 81.

yer almaktalar. Kendi aralarında Tat dilini kullanmakla beraber Azerbaycan'ın diğer etnik unsurlarıyla ortak anlaşma dili olarak Devlet Dili-Azerbaycan Dilini kabul etmekte ve kullanmaktalar.

F. Talışlar: Talışlar Hint-Avrupa Dil grubunun İran ailesine dahildir.

Talışlar 642 yılında Arapların bu bölgeye gelişiyle İslam dinini kabul etmişlerdir. Esasen İslamın Şii mezhebindedirler. Fakat Astara rayonunda bir kaç köyde Sünni Talışlar da yaşamaktadır.

Talışlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgesindeki Lerik, Astara, Lenkeran, Masallı ve Yardımlı rayonlarında meskündurlar. Adı geçen rayonlarda toplu şekilde yaşamaktalar. Bunun dışında Bakü ve Sumgayıt gibi merkezi şehirlerde de çok sayıda Talış yaşamaktadır.

Talışlar Azerbaycan'ın yerli (otokton) halkıdır. Bu bölgeye ne zaman yerleştikleri konusu tarih yazımında aydınlık kazanmamaktadır. Fakat, ağırlıklı görüş Talışların Milattan Önce bugün yaşadıkları toprakta yaşayan Kadusilerin soyundan geldikleri yönündedir¹⁸⁰. Çok eski zamanlarda Talışlar Medya Devleti sınırlarında yaşamışlardır. XVII. yüzyılda Talış Hanlığı adı altında bir hanlık kurulmuştur. Bu Hanlık 1813 yılında İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Anlaşması'yla Rusya ile birleştirilmiştir.¹⁸¹

1926 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 77.323 (%3.3) Talış yaşamaktaydı. 1939 yılındaki sayımda bu sayı 87.600'e (%2.7) yükselmiştir. 1959, 1970 ve 1979 yılı nüfus sayımında Talış etnik adı gösterilmemektedir. Bu da her şeyden önce Sovyet ideolojisinin bir yansımasından ileri gelmekteydi. Şöyle ki, etnik grupların adı, yerini genelleştirilmiş Azerbaycanlı adına bırakılmaktaydı. 1939 yılından beri yok ettirilen Talışlar 1989 yılında Sovyetler Birliği'nde 21.914, o cümleden Azerbaycan'da 21.200'lük bir rakamla (%0.3) yeniden görünmeye başladılar. 1999 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 76.800 (%1.0) Talış yaşamaktadır. Fakat, bu rakam büyük olasılıkla Talışların gerçek sayısını yansıtmamaktadır. Zira, Talışların 1926 yılından 1999 yılına kadar sayılarının

¹⁸⁰ Geybullayev, a. g. e., s. 360-361; Hebilov, a. g. e., s. 38.

¹⁸¹ Bu konuda bkz. Firudin Esedov. **Dar Günde Yaxşı Arxa**, Bakü 1988.

artması gerekirken, azalmalarına sebep olacak bir olaya da rastlanmamaktadır. Büyük olasılıkla Talışların sayısındaki azalma ana etnik unsur olan Azerbaycanlıların sayısındaki artma sayesinde olmuştur.

Bugün Azerbaycan'da Talışların, merkezi Bakü'de ve Talışların yaşadıkları bölgelerde, şubeleri bulunan Talış Kültür Merkezi vardır. Talış Kültür Merkezi, Talışların dili, yaşam tarzını, folklorunu, gelenek-göreneklerini bir sözle Talışların maddi ve manevi değerlerini araştırmayı amaçlamaktadır. Talış Kültür Merkezi'nin yayını olan "Talış Sedo" gazetesi şimdiye dek yayınladığı 55 sayısıyla Talış kültürü araştırmasında belli mesafe kat etmiştir.¹⁸²

Talışların yaşadıkları bölgelerde 1-4. sınıflarda Talış dili eğitimi verilmektedir. Talış dili eğitimi için gerekli kitaplar devlet tarafından yayınlanmıştır. Talış şair ve yazarlarının Talış ve Azerbaycan dilinde kitapları yayınlanmaktadır. Devlet radyosunda haftada iki gün, 15'er dakikayla Talış dilinde program sunulmaktadır. Talışlar, Talış diliyle beraber Azerbaycan dilini de kullanmaktalar. Okullarda Azerbaycan dilinde eğitim almaktalar. Azerbaycan'ın diğer halklarıyla eşit haklara sahiptirler.

G. Kürtler: Azerbaycan'da yaşayan İran Dilli etnik gruplardan biri de Kürtlerdir.

Kürtler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan tarafından işgal olunan Laçın, Gubadlı, Zengilan ve Kelbecer rayonlarında ve kısmen de Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktaydılar. Kürtlerin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan kısmı yaşamlarına aynı yerde devam ederken, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayanlar Azerbaycan-Ermenistan savaşı sonucu buralardan göç ederek bugün Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşamaktalar. Azerbaycan'da yaşayan Kürtler, Azerbaycan diliyle beraber kendi dillerini de kullanmaktalar. Esasen Kürt dilinin Kurmanci ve Kürdi diyalektini kullanmaktadırlar.¹⁸³

¹⁸² Cavadov, a. g. e., s. 134.

¹⁸³ Cavadov, s. 135

Kürtlerin Azerbaycan'da görünmeleri 11. yüzyıla dayanmaktadır¹⁸⁴. XVI. yüzyıldan itibaren ise bölgedeki savaşlar sonucu İran'dan bu bölgeye Kürtlerin göçü artmıştır. Bu göçler XIX. yüzyılda da devam etmiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarına esasen İran'dan Ermenilerle beraber Kürtler de Azerbaycan'a yerleştirilmişlerdir.

1926 yılı nüfus sayımında Kürtlerin sayısı 41.200 (%1.2) olmuştur.¹⁸⁵ Ana etnik unsurun sayısında yapılan çoğalma sonucu Kürtlerin sayısı 1989 yılında 12.200'e (%0.2) düşmüştür. 1999 yılı nüfus sayımında ise sayıları 13.100'e (%0.2) ulaşmıştır.

Kürtlerin bugün Azerbaycan'da "Ronayi Kürt Kültür Merkezi" faaliyet göstermektedir. Merkez Kürt kültürünü araştırmakla beraber, Azerbaycan'daki diğer etnik unsurlarla da ilişkilerini geliştirmek konusunda kültürel faaliyetler yürütmektedir. Kültür Merkezi'nin "Denge Kürt" adlı yayın organları da vardır. Azerbaycan Devlet radyosunda Kürt dilinde haftada iki gün, 15 dakikalık süreyle program sunulmaktadır.¹⁸⁶

H. Lezgiler: Azerbaycan Coğrafyasında Kafkas Dilli halklar arasında Lezgiler önemli bir yer işgal etmektedirler.

Lezgiler Azerbaycan'ın Gusar, Haçmaz, Göyçay, Gebele, Oğuz, İsmayılı rayonlarında toplu halde yaşarlar.

Lezgilerin atalarının isimlerine I yüzyılda yaşamış Strabon'un "Coğrafya" adlı eserinde rastlanmaktadır. Lezgiler kadim Albanya'da yaşayan "legi/legiler" tayfasının soyundan gelmekte ve Kafkasya'nın yerli halkıdır¹⁸⁷.

1926 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 37.300 Lezgi yaşamaktaydı. 1970 yılında bu sayı 137.300'e yükselmiştir. 1989 sayımında ise Lezgiler 171.400'le (%2.4) Azerbaycan nüfusu içerisinde 4. sraya yükselmiştir. Son 1999 yılı sayımında

¹⁸⁴ Aristova T., "İstoriya Voznikoveniya Sovremennih Kurdskih Seleniy v Zakafkaze", **Sovetskiy Etnografya**, no. 2, 1962, s. 39.

¹⁸⁵ Cavadov, s. 142.

¹⁸⁶ Cavadov, s. 157-158

¹⁸⁷ Geybullayev, **a. g. e.**, s. 166.

ise Lezgiler Azerbaycan Türklerinden sonra Azerbaycan'da ikinci büyük etnik unsuru oluşturmaktalar (178.000 (%2.2)).

Azerbaycan'da nüfuslarının çokluğu ve geniş bir araziye yayılışları bazı Lezgi milliyetçilerinde (özellikle Rusya arazisinde yaşayan Lezgilerde) “Lezgistan Devleti” kurma hevesini uyandırmıştır. Bu amaçla Rusya'da yaşayan bir gurup Lezgi “Sadval” adı altında milliyetçi bir hareket oluşturmuşlardır. Bu hareket 1992 yılında Rusya Devleti tarafından da tanınmıştır. Harekat devlet tarafından tanındıktan sonra kendinde güç bularak Rusya ve Azerbaycan arazisinde Lezgilerin yaşadıkları toprakları birleştirme yoluyla Lezgistan Devleti kurma planlarını açıklamışlardır. Bu durum karşısında Rusya Devleti Haziran 1993 yılında hareketin faaliyetinin tanındığı 969 sayılı kararı kaldırmıştır. Yasal olarak tanınmamakla beraber “Sadval” hareketi bugün de Lezgilerin yaşadıkları bölgede milliyetçi faaliyetini sürdürmektedir. Fakat, bu faaliyet ne Azerbaycan ne de Rusya'da yaşayan Lezgiler tarafından sıcak karşılanmamaktadır.¹⁸⁸

Bugün Azerbaycan'da faaliyetini sürdüren “Samur” Lezgi Kültür Merkezi Lezgilerin maddi ve manevi değerlerini araştırmada önemli bir merkezdir. Merkezin “Samur” adlı gazetesi faaliyetlerini geniş okuyucularına duyurmaktadır. Gusar rayonunda açılan Lezgi Devlet Dram Tiyatrosu Lezgi ve Azerbaycan dillerinde oyunlar hazırlamaktadır.

Lezgilerin toplu yaşadıkları bölgelerde 1-4 sınıflarda Lezgi dilinde dersler verilmektedir. “Aras” radyosunda Lezgi dilinde haftada iki gün 15'er dakikalık program sunulmaktadır.¹⁸⁹

Lezgiler Azerbaycan Coğrafyasının yerli halkı olarak Azerbaycan'ı doğma vatanları olarak görmektedirler.

I. Avarlar: Avarlar Kafkas Halklarının Lezgi dil grubuna dahiller. Azerbaycan'ın Balaken ve Zagatala rayonlarında yaşarlar.

¹⁸⁸ Musabeyov, s. 185-186.

¹⁸⁹ Musabeyov, s. 186.

Avarlar XVII-XVIII yüzyıllarda Azerbaycan'a Dağıstan'dan göç etmişlerdir. Göç etmelerine sebep Azerbaycan'da tarım için geniş toprakların varolması olmuştur.¹⁹⁰ Avarlar İslam Dinini kabul etmişlerdir.

Azerbaycan'daki nüfus sayımlarına göre Avarların sayısı şöyle değişmektedir: 1897 yılında 7.400, 1926 yılında 19.100, 1959 yılında 17.300, 1979 yılında 36.000 (%0.6) 1989 yılında 44.100 (%0.6). Son 1999 yılı nüfus sayımına göre ise Azerbaycan'da 50.900 (%0.6) Avar yaşamaktadır.

Avarların yaşadıkları bölgelerde ilköğretimde Avar Dili eğitimine başlanmıştır. “Şeyh Şamil” adlı kültür cemiyetleri faaliyetini sürdürmektedir. Azerbaycan Devleti vatandaşı olarak Avarlar Anayasada tanınan siyasi, ekonomik ve kültürel haklara sahiptir.

İ. Udiler: Azerbaycan'ın Kafkas Dillerinin Lezgi grubuna dahil yerel etnik unsurlardan biri de Udilerdir.

Udiler günümüzde dünyada ancak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gebele rayonunun Nij köyünde ve az sayıda da Oğuz rayonunda yaşamaktalar.

Udiler eski Albanya'da yaşayan 26 tayfadan biridir. Yani Azerbaycan'ın en eski etnik unsurlarındandır¹⁹¹.

İslam dininden önce Udilerin bir kısmı güneşe, aya taparken, bir kısmı da Hıristiyanlığı kabul etmiştir. VII. yüzyılda İslam dininin bölgeye yerleşmesiyle Udilerin bir kısmı İslamlaşırken, bir kısmı da Hıristiyanlığa devamda karar kılmışlardır. Hıristiyanlığa devamda karar kılan Udilerin bir kısmı Ermeni Grigoryan kilisesinin etkisiyle Grigoryanlığı kabul edip aynı zamanda Ermenileşirken, diğer bir kısmı ise Ortodoksluğu Gürcülerden kabul ederek Gürcüleşmişlerdir. Azerbaycan'da yaşayanlar ise kendi maddi ve manevi değerlerini koruyarak yaşamlarına devam etmişlerdir.¹⁹²

Udilerin sayısında 1979 yılından 1989 yılına kadar devam eden artış [5.800'den (%0.1) 6.100'e (%0.1)] 1999 yılı nüfus sayımında azalma göstermiştir

¹⁹⁰ Cavadov, a. g. e., s. 288,

¹⁹¹ Geybullayev, a. g. e., s. 142-143.

¹⁹² Cavadov, a. g. e., s. 211-212.

[4.100 (%0.05)]. Bu da her şeyden önce Azerbaycan-Ermenistan savaşı sebebiyle Ermenileşmiş-Grigoryanlaşmış Udilerin buralardan göç etmeleriyle açıklanabilir.

Günümüzde Udilerin “Orayin” (Bulak) Kültür Merkezleri faaliyet göstermektedir. Devlet yönetiminde, ekonomik ve kültürel hayatta diğer etnik unsurlarla eşit haklara sahipler.¹⁹³

J. Sahurlar: Sahurlar Azerbaycan’ın Kafkas Dil Ailesinin Lezgi grubuna dahiller. Sahurlar Azerbaycan’ın Zagatala ve Gah rayonlarının birkaç köyünde yaşamaktalar. Sahurların tarihen yaşadıkları yer Kafkasya olmuştur. Sahurların kökeni bir varsayıma göre Güney Dağıstan’da bulunmuş Alban kabilesi civarlarından gelmektedir.¹⁹⁴ Birkaç yüzyıl önce Dağıstan’dan Azerbaycan’a göç etmişlerdir. Arapların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile Sahurlar İslam Dinini kabul etmişlerdir.

Sahurların sayı nüfus sayımlarına göre Azerbaycan’daki durumları şu şekildedir: 1926 yılında 15.600, 1939 yılında isimleri ayrıca kayıt edilmemiştir, 1959 yılında 2.900, 1979 yılında 8.500, 1989 yılında 13.300 ve son sayım olan 1999 yılı nüfus sayımına göre 15.900 (%0.2).

Bugün Azerbaycan’da Sahur Kültür Merkezleri faaliyetini sürdürmekte, Sahur dili okullarda öğretilmektedir.

K. Ukraynalılar: Slav kökenli olan Ukraynalılar Azerbaycan’da uzun süre Rus kimliği altında “gizlendikten” sonra 1979 yılı nüfus sayımında kendi kimlikleriyle kayıt olmayı tercih etmişlerdir (26.400, %0.4). 1999 yılında son nüfus sayımında sayıları 29.000’e (%0.4) ulaşmıştır. Azerbaycan’a yerleşmeleri Ruslarla aynı döneme rastlar.

Ukraynalılar Azerbaycan’da ordu kuruculuğuna yardımda bulunmuşlardır. Bu gün Ukrayna asıllı General Timoşenko Azerbaycan Millî Meclisi’nin üyesidir.

Azerbaycan’da bulunan Ukraynalılar Azerbaycan ile Ukrayna arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktalar.¹⁹⁵

¹⁹³ Cavadov, s. 231.

¹⁹⁴ Giyaseddin Geybullayev, **Toponomiya Azerbaydjan**, Bakü 1986, s. 85.

¹⁹⁵ Musabeyov, s. 181-182.

L. Tatarlar: Azerbaycan'da Kırım, Kazan, Nogay ve Astrahan Tatarları yaşamaktadır.

Tatarların sayısı 1979 yılı nüfus sayımında 31.400 (%0.5) olarak tespit edilmiştir. Bu sayı 1989 yılında azalmakla beraber (28.600, %0.4) 1999 yılında yeniden artış göstererek 30.000'e (%0.4) ulaşmıştır.

Tatarların Azerbaycan'da görünmeleri Safevi-Osmanlı savaşı dönemine rastlamaktadır. O zamanlar Tatarlar Osmanlı ordusu tarafında savaşıyorlardı. Tatarların bu şekilde Azerbaycan ile ilk tanışması sonraki yüzyıllarda -özellikle de XX. yüzyıl başlarında- sanayi şehri olan Bakü'ya göçleri ile devam etmiştir.¹⁹⁶

Bakü'da "Tugun tel" Millî Kültür Merkezleri faaliyet göstermektedir. Her yıl millî bayramları "Saban Toy"u kutlamaktalar.

M. Diğer Milletler: Azerbaycan'da yapılan son nüfus sayımında Diğer Milletler adı altında yukarıda haklarında bahsettiğimiz etnik gruplar dışında kalan azınlıklar kaydedilmektedir. Adı diğer milletler adı altında umumileştirilen azınlıklar aşağıdakilerdir: Özbekler, Kazaklar, Litvanyalılar, Latviyalılar, Moldovyalılar, Estonyalılar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler, Abhazlar, Agullar, Buryatlar, İnguşlar, Kabardinler, Komiler, Kumıklar, Mariler, Nogaylar, Çeçenler, Çuvaşlar, Çerkezler, Gagavuzlar, Araplar, Afganlar, Bulgarlar, Macarlar, Yunanlar, Viyetnamlılar, Koreliler, Kubalılar, Almanlar, Farslar, Polonyalılar, Uygurlar vs.

Bu sıralananların bazıları çok eski dönemlerde göç yoluyla, ticaret etmek amacıyla, evlilik yoluyla buralara yerleşmişlerdir.

Azerbaycan'da sayıları çok az olmasına rağmen kaydedilmesi gereken 3 azınlık daha vardır. Bunlar Hınalıklar, Buduglar ve Gırzlardır. Azerbaycan'ın en eski ahalisi olan bu halklar Guba rayonunun ayrı ayrı köylerinde yaşamaktalar. İslam Dini'nin Sünni mezhebine dahiller.

Hınalıklar dünyada bir tek Guba rayonunun Hınalık köyünde yaşarlar. En son 1926 yılı nüfus sayımında kayıt olunmuşlardır ve sayıları 1.448 olmuştur ki, bunun

¹⁹⁶ Musabeyov, s. 195.

da sadece 100'ü kendini Hınalıklı yazdırmıştır. Diğer kısmı ise kendilerini Azerbaycanlı olarak kaydetmeyi “tercih” etmişler.¹⁹⁷

Buduglar esasında Guba rayonunun Buduk köyünde yaşamaktaydılar. Fakat, XIX. yüzyılda diğer köylere de yayılmışlardır. Sayıları 1926 yılı sayımına göre 1993 kişidir. Buduglar bugün Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşamakta ve sayılarının 15.000 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁸

Grızlar Guba rayonunun Grız köyünde yaşamaktaydılar. Fakat, onlar da Buduglar gibi XIX. yüzyılda diğer köylere yayılmışlardır. Sayıları 1926 yılında 2.600 idi.¹⁹⁹

Hınalık, Budug ve Grızlar 1999 yılı nüfus sayımında ayrıca kayıt olunmasalar da Azerbaycan'ın yukarıda belirtilen yaşayış bölgelerinde yaşamlarını sürdürmekte, kültürlerini yaşatmakta ve Azerbaycan'ın siyasi, ekonomi ve sosyal hayatında rol almaktalar.

2.2.4. Dini Yapı

Etnik yapıda görüldüğü üzere Azerbaycan'da çeşitli etnik gruplar yaşamaktadır. Bu etnik grupların da kendilerine göre dinleri, mezhepleri, inançları bulunmaktadır. Hıristiyanlar ve çeşitli mezhepleri, Yahudiler, Müslümanlar burada bulunmaktadır. Bunlardan İslam Dini Azerbaycan'da geniş yayılmıştır. Nüfusun esasını inanç bakımından Müslümanlar oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği'nde Müslümanların çoğunun Sünni olmalarına karşılık Azerbaycan'da Şii'ler ağırlıktadır. Oran olarak %70 Şii (Caferi mezhebinden) ve %25-30 Sünni olarak bildirilmektedir.²⁰⁰

Sovyetler Birliği döneminde ülkede kurulan 4 dini merkezden biri Bakü'dedir. Burası aynı zamanda Şiilerin dini merkezi de sayılmaktadır. Kurumun

¹⁹⁷ Cavadov, a. g. e., s. 175.

¹⁹⁸ Buduglu-Piriyev V., *Budug ve Buduglular*, Bakü 1994, s. 14.

¹⁹⁹ Cavadov, s. 184.

²⁰⁰ “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 4, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 317.

başında Şii mezhebinden olan Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade bulunmaktadır. Yardımcısı ise Sünni mezhebindedir.²⁰¹

1920'li yıllardan itibaren Hac ziyareti ve Şiilerin İran ve Irak'taki dini merkezleri ziyaretleri yasaklanmıştır. 1924 yılında da şeriat uygulamaları kaldırılmıştır. 1928 yılında medreseler, 1930 yılına kadarki dönemde ise vakıflar kapatılmıştır.²⁰²

1929 yılında eski alfabe denen Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş insanları dini eserleri okumaktan uzaklaştırmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dini alandaki yasaklar kaldırılmış ve ibadetler serbest olmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi ve Bakü'de 4 yıllık eğitim veren İslam Akademisi açılmıştır.²⁰³

2.2.5. Dil

Azerbaycan'da çeşitli etnisitelerin yaşamasına bakmayarak ana unsur Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Bundan dolayı da Azerbaycan'da dil politikası Azerbaycan Türkçe'si esasında yürütülmüş ve yürütülmektedir.

Daha 16. yüzyılda Safevi Devletinde devlet dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu bilinmektedir. Daha sonraki dönemde bu alandaki önemli gelişme 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde yaşanmıştır. 27 Haziran 1918 yılında çıkarılan kararla "Devlet dili Türkçe kabul edilerek ileride bütün mahkeme, idare-i dahiliye ve sair devair görevi başında duranlar bu lisanı bilenler olana kadar hükümet kurumlarında Rusça istimaline de müsaade" edilmiştir.²⁰⁴

1936 yılına kadar devam eden bu uygulama bu yılda merkezi devletin Türk ismi karşısında takındığı olumsuz tavrı karşısında değiştirilmiş ve Azerbaycan Dili adlandırılmıştır.

²⁰¹ "Azerbaycan", İA, s. 318.

²⁰² Aynı yer.

²⁰³ Aynı yer.

²⁰⁴ Azerbaycar Halk Cumhuriyeti (edebiyat, dil, medeniyet kuruculuğu), Bakü 1998, s. 122

1956 yılında devlet dili ilan edilen Azerbaycan Dili 1977 yılında kabul edilen Anayasada devlet dili olarak yerini almamaktaydı. Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar bu süreç devam etmiştir.²⁰⁵

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da 22 Aralık 1992'de dilin adı yeniden Azerbaycan Türkçesi olarak değiştirilmiştir.²⁰⁶ Bu alandaki son değişiklik 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlıktan sonra kabul ettiği ilk Anayasayla olmuştur. Yeni Anayasaya göre devletin dili Azerbaycan dilidir.²⁰⁷

Kullanılan alfabeye gelince Sovyetlerden önceki dönemlerde Arap alfabesi kullanılmıştır. 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Latin alfabesine geçme yönünden tavır aldıysa da bunu tam uygulayamamıştır. Sovyetler döneminde 1922 yılından itibaren Latin alfabesi bazı yayınlarda kullanılmaya başlanmıştır. 1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı Türklere Latin alfabesinin kullanımını önermiştir. 1929 yılından itibaren de tümüyle Latin alfabesine geçilmiştir.²⁰⁸

1940 yılında Sovyetler Birliği'ndeki tüm Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküş dönemiyle beraber Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş doğrultusunda kararlar alınmıştır. Bakanlar Kurulu kararıyla da 1 Ağustos 2001'den itibaren Azerbaycan'da tüm alanda Latin alfabesine geçiş yaşanmıştır.²⁰⁹

²⁰⁵ Devlet, a. g. e., s. 280.

²⁰⁶ 22 Aralık 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Resmi Dili Hakkında" kanununun 1 maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nde resmi dilin Türkçe olduğunu hükme bağlamaktadır. Türkçe, ayrıca ülke içinde resmi dil gibi politik, ekonomik, toplumsal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında kullanılmakta olup, ülkede yaşayan tüm etnik unsurların ortak dilidir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Veliyev, a. g. m., s. 250.

²⁰⁷ 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda dil maddesi şu şekilde düzenlenmektedir: "Devlet Dili, Madde 21. I. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Azerbaycan Dili'dir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Dili'nin gelişmesini temin eder...". Bkz.. **Ülkelerin Anayasaları**, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara 1999, s. 7.

²⁰⁸ Müseyip Memmedov, a. g. m., s. 2112.

²⁰⁹ Veliyev, s. 250.

2.2.6. Kurulan Devletler

Azerbaycan dünyada en eski insan yerleşim merkezlerindedir. XX. Yüzyılın 60'lı yıllarında Azerbaycan arkeologu Memmedali Hüseyinov, Azerbaycan'ın Fuzuli şehrinden 17 km. kuzey batısında taş devrine ait Azıx mağarasını keşif etti. Buradaki kazılar zamanı bulunan insan çenesi ve aletler Azerbaycan'da daha 1.500.000 yıl önce insan yaşadığını tespit eder.²¹⁰

Bu eski yerleşim yerinde çok sayıda milletler yaşamış ve devletler kurmuşlardır. Çok eskilerden bu arazilerde Kuttiler, Lullibeyler, Turukkiler, Kimmerler, İskit-Sakalar gibi kavimler yaşamışlar. Burada geçmişten başlayarak Kafkas-İbed dillerinde konuşan Udinler ve Lezgiler, Farsça konuşan Tatlar ve Talişlar, büyük ekseriyeti oluşturan Türk soylu halklarla birlikte yaşamışlardır ve şimdi de yaşamaya devam etmektedirler. Anılan kompozisyonu oluşturan Azerbaycanlıların, Azerbaycan olarak adlandırılan tarihî coğrafyada kurdukları önemli devletler olmuştur.

Dünyadaki ilk insan yerleşimlerinden biri olan Azerbaycan'da ilk devlet kuruluşu da Milattan önceye dayanmaktadır. M. Ö. X-İX. Yüzyılda, bu gün İran İslam Cumhuriyeti sınırları dahilinde olan Güney Azerbaycan'da Mana Devleti kuruldu. Bu devleti M. Ö. VIII-VI. Yüzyıllarda Med İmparatorluğu devam ettirdi.²¹¹ Kuzey'de ise IV. Yüzyılda Albanya devleti teşekkül etmiştir.²¹² Büyük İskender'in ölümünden sonra dağılan Helenistik dünya yerini İskender'in generalleri tarafından kurulan yerel devletlere bıraktı. Bu dönemde Güney Azerbaycan'da ise Atropatena devleti kuruldu (M. Ö. IV).²¹³

²¹⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, 7 ciltte, cilt 1, s. 22; Guseynov, M. M., "Azıkhskaya Peshera - Krupny Karst i Drevneyshaya v Stoyanka Azerbaydjane", **DAN AzSSR**, sayı 11, Bakü 1965.

²¹¹ Bu konuda Azerbaycan'da yayınlanan çalışmalar için bkz.: Gaşgay, S. M., **Manna Devleti**, Bakü 1993; İgrar Aliyev, **İstoriya Midi**, Bakü 1960.

²¹² Bu konuda Azerbaycanda yayınlanan çalışmalar için bkz.: Aliev K. G., **Kavkazmaya Albaniya**, Bakü 1974; Farida Mamedova, **Politiçeskaya İstoriya i İstoriçiskaya Geografiya Kafkazskoy Albanii (III Do n.e. - VIII v.n.e.)**, Bakü, 1986.

²¹³ Bu konuda Azerbaycanda yayınlanan çalışmalar için bkz.: İgrar Aliyev, **Oçenk İstorii Atropateni**, Bakü 1989.

Azerbaycan'da uzun süreli devletlerden biri de Azerbaycan Safeviler Devleti olmuştur.²¹⁴ 1502 yılında merkezi Tebriz olmak üzere kurulan bu devletin 18. yüzyılda parçalanması sonucu Azerbaycan'da bağımsız hanlıklar dönemi başlamıştır.²¹⁵ 1813 ve 1828 yıllarında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay ve Gülüstan Antlaşmalarıyla hanlıklar dönemi son bulmuş ve Azerbaycan Rusya ile İran arasında bölüştürülmüştür.²¹⁶

28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Azerbaycan devletçilik tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Türk ve İslam dünyasında dünyevi esasta kurulan ilk demokratik Cumhuriyet olma hüviyetini kazanmıştır.²¹⁷ Fakat 28 Nisan 1920 yılında Rus XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişi ve iktidarı devirmesi bu devletin sonunu getirmiştir.²¹⁸

Yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 70 yıllık sürelik ömrünü Sovyetler Birliği'nin çöküş yılı olan 1991 yılında bitirmiştir²¹⁹ ve akabinde bu gün de varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur.²²⁰

²¹⁴ Bu konuda bkz.: Oktay Efendiye, **Azerbaycan Sefeviler Devleti**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

²¹⁵ Hanlıklar konusunda geniş bilgi için bkz.: Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 15-21; Merziye İskenderova, "Bakü Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 44-56; Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence - Karabağ", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 57-63; Saide Hacieva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 64-72; Refik Hüseyinoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 73-81; Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Guba Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 82-93; A. Nuru Alekperov, A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 94-100; İrade Memmedova, "Talış (Lenkeran) Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 101-112; Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 113-122; Ruhengiz A. Sultanova, "Makı Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 123-132; Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002, s. 133-148.

²¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, 7 ciltte, cilt 4, Elm Neşriyatı, Bakü 2000, s. 14-53.

²¹⁷ Bu Cumhuriyetle ilgili daha geniş bilgi için bkz.: **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, 2 cilt, Lider Neşriyatı, Bakü 2004.

²¹⁸ **a. g. e.**, s. 41-44.

²¹⁹ Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği dönemi konusunda geniş bilgi için bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, 7 ciltte, cilt 6, Elm Neşriyatı, Bakü 2000; **Aynı eser**, cilt 7, ss. 11-298.

²²⁰ Bugün bağımsız devlet Azerbaycan Cumhuriyeti konusunda geniş bilgi için bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, 7 ciltte, cilt 7, ss. 301-484.

II. BÖLÜM

SOVYET İDEOLOJİSİ VE TARİH BİLİMİ

1. Bilim, Eğitim ve İdeoloji

1.1. Bilim, Eğitim ve İdeoloji

Bilimin ortaya çıkma nedeni insanın bilme merakına dayanmaktadır. Evreni anlama ve bilme, insanın etrafında, evrende yaşananları merak etme ve açıklama düşüncesi bilimin, bilgi edinmenin temelinde yatan esas nedenlerdir. Bilimin gelişimini sağlayan ve belki de ona bir bütünlük kazandıran sonraki aşama da, bu yapının bir devamı olan, algılanan, araştırılan, hakkında bilgi sahibi olunan evreni, doğa güçlerini kendine tabii etmek ve onun üzerinde egemenliğini kurmak amacı olmuştur. İnsan oğlunun bu eylemleri de sonuçla bilimi ve bilimsel düşünce yöntemini ortaya çıkartmıştır.

Dünyayı anlamaya çalışan ve onun üzerinde yorumlar yapan ilkel toplumlara baktığımızda, bu anlama ve yorumlama isteklerinin o toplumda etkin olan efsanelere ve dini inançlara dayandırıldığına şahidi oluyoruz. Bu inançlara dayandırılarak ulaşılan “doğru”ların sınırını zorlamak, yeni doğrular arayışına girmek isteği ölümü göze almak anlamına geliyordu. Bu doğruların sonraki kuşaklara aktarımını sağlayan kurumlar da “... hiçbir zaman yeni bir fikri kabul etmez. Yeni fikirler sapkınlıklardır ve çatışmalara yol açarlar; toplumun her hangi bir üyesi öğretiyi değiştirmeye kalkarsa, sapkın diye atılır. Fakat, kural olarak, sapkın da kendisininin ilk kurucunun gerçek öğretisi olduğunu savunur. Böylelikle, yeni bir şey bulan bir kimse

bile, bir yenilik getirdiğini kabullenmez, kendisinin her nasılsa saptırılmış gerçek imana dönmekte olduğuna inanır”.²²¹

Zamanla doğadaki gelişmeler ve insanoğlunun doğa güçleri karşısında güç kazanımı, toplumların dışa açılımı, hele bir de dillerin ortaya çıkması eleştiriyi ve sorgulamayı beraberinde getirmiştir. Bunların sonucunda da insanoğlu artık, zamanla bildiği, doğruluğuna inandığı bilgilerin doğruluğuna şüpheyle yanaşmış ve onu tartışmak ihtiyacı hisetmiştir. Bu anlamda Popper “bilimi bataklıkta kazıklar üzerine dikilmiş bir yapıya benzetir. Bu kazıklar hiçbir zaman ‘var olan’ doğal ve sağlam bir tabana dayanmaz. Zaman zaman kazıkların sağlam bir temele dayandığı düşünülebilir; ama bu bir yanılgı olacaktır. Çünkü kazıklar yalnızca geçici bir süre için kendilerine sağlam bir dayanak bulmuştur. Bir süre sonra sağlam sanılan temel yine zayıflayabilir. Bu nedenle de kazıkların hep daha derine çakılması vazgeçilmez olmalıdır”.²²² Bu, bilimde hiçbir şeyin değişmez olmadığı ve gelişmelerle beraber bilimde de değişmelerin olduğu, yeni “doğru”ların, fakat değişmez olmayan “doğru”ların her zaman yaranabileceği anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, bilimde “doğru”lar yeni “doğru”lar bulununcaya kadar “doğru”dur diyebiliriz. Bu da “doğru” dediğimiz şeyin kesin olmadığı demektir.

O zaman Popper’in deyimiyle “kazıkların hep daha derine çakılması”yla uğraşan ve bu yolda kendilerini ve toplumu “kandıran” “kazık çakanların” metod ve yöntemlerine, çalışma tarzlarına bakmakta yarar vardır. Bu “kazık çakanlar”ların adı bilim adamı ve metod ve yöntemleri de bilimsel düşünme yöntemi adlanmaktadır.

Bilimsel bilginin objeleri olgulardır. Bilimsel önermeler gözlenebilir olguları dile getirir. Ve bu olguların “doğru”lukları gözlem ve deneye dayandırılarak ortaya konmalıdır. “Bilimde hiçbir hipotez veya teori gözlem ya da deney sonuçlarına dayanılarak kanıtlanmadıkça doğru kabul edilemez”.²²³ Bu fikir bilimde hakim olan bir görüştür. “Oysa “gözlem” konusundaki seçim tamamen gözlemleyicinin kendi

²²¹ Bryan Magee, **Karl Popper’in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, Çeviren Mete Tunçay, İstanbul 1982, s. 17.

²²² Karl R. Popper, **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**, çevirenler İlknur Ata - İbrahim Turan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 18.

²²³ Cemal Yıldırım, **Bilim Felsefesi**, Remzi kitapevi, 8. basım, İstanbul 2002, s. 19.

seçimidir, yani keyfidir.”²²⁴ Burada tabii ki bilim adamının nesnelliği (objektifliği) ortaya çıkmaktadır. İnsan faktörü önem taşımaktadır. Bilim adamını toplum haricinde bir varlık olarak göremeyiz. Hiçbir döneme ve hiçbir ülkeye mensup olmayan bir bilim adamı bulma şansımız yoktur. Dolayısıyla bilim adamı da yaşadığı toplumun değer yargılarını taşıyacaktır. Kişisel duygu ve beğenileri onun araştırma konusunu seçiminde, araştırmalarını yürütmede mutlak etkileyecektir. Fakat burada önemli olan bilim adamının nesnelliğe gayret etmesi ve bilimsel metod ve yöntemlere sadık kalmasıdır. Eleştirilere açık olması ve eleştirilerden kaçmamasıdır. Bilim adamının yukarıda taşıdığı özelliklerinden dolayıdır ki, “...bilimde nesnellik mutlak değil, sınırlı ve özel anlamda yorumlanmaktadır”.²²⁵

Bilim adamının gözlem ve deneylere dayanarak yaptığı çözümün bilimsel olup olmadığının sınırını ise “doğrulanabilirlik” ve “yanlışlanabilirlik” ölçütleriyle anlayabiliriz. “Çözümün mantıksal yönden kabul edilebilir olması, çözümün doğru olması ve çözümün güvenilir gözlem ve deney sonuçları ile doğrulanabilmesi onun doğrulanabilirliğinin göstergesidir. Bu konuda Popper ise ölçütü “yanlışlanabilirliği”nde görmektedir. “... bir kuramın doğruluğu ya da yanlışlanabilirliği ancak sınanabilirliğiyle sınırlıdır ve ancak bu yolla bilimsel olabilir...”²²⁶

Yukarıdaki aktarımlardan bilimin bir tanımını çıkartmaya çalışırsak, “bilim, denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler (açıklayıcı genellemeler) bulma ve bunları doğrulama yöntemidir.”²²⁷ Bu bilgiye de ancak “deneyim, gözlem, içgüdü ve sezgileriyle hareket eden, önyargılardan ve dogmalardan arınmış olan” araştırmacılar ulaşabilirler. Bunun için de özgürlüklerin ve özgür kurumların olması gerekmektedir. Dolayısıyla bilimin gelişimi ve işlevini yapabilmesi için özgür bir ortamın olup olamayacağı söz konusudur. Peki bilim adamı ve bilim kurumlarının bu şansı yakalamaları ne kadar mümkün olmaktadır? Doğrusu bilim adamlarının ve

²²⁴ Mehmet Derviş Kılınçkaya, “Bilim ve İdeoloji”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi**, (Ed. Y. Anzerlioğlu, Y. Doğaner, S. S. Gökgöz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, s. 142.

²²⁵ Yıldırım, **a. g. e.**, s. 20.

²²⁶ Magee, **a. g. e.**, s. 40.

²²⁷ Yıldırım, **a. g. e.**, s. 19.

kurumlarının böyle bir şansı yakalamaları çok da mümkün olmamaktadır. Zira ideolojilerden arındırılmış, ideolojilerin baskısını his etmeyen toplum bulmak zor olmaktadır. Peki böyle bir toplumda bilim adamlarının ve kurumlarının payına nasıl bir çalışma işlevi düşmektedir? Bu noktada ideoloji kavramı üzerine bazı açıklamalar yapmakta yarar vardır.

İdeoloji toplumsal ve kültürel bir olgudur. Tarihsel bir olgudur. İnsanların toplum yaşamlarını belirleyen temel öğelerden biri, bu insanların içinde yaşadıkları toplumu algılama şekilleridir. Her insan kendi toplumu içindeki diğer kişilerle ve özellikle yakın olduğu gruplarla bir “toplum haritası” paylaşır. Bu toplum içindeki insanlar böyle bir temel “haritadan” hareket ettikleri için anlaşılabilirler ve içinde yaşadıkları toplumun gereklerini yerine getirirler.... İdeoloji, geleneksel “toplum haritaları”nın modern çağlarda faydalarını yitirmelerinin sonucudur: yeni bir toplum anlamları “haritası” türetme çabası olarak görülebilir.²²⁸ İdeoloji, insanların yaşanan gerçeklikleri gördükleri şekliyle algılamaları, bu algılamalarla hareket ederek eylemlerinin amaçlarının oluşturmaları ve bu amaçlara nasıl varılacaklarının prensiplerini belirleyen, ortaya koyan değerler sistemidir.

İdeolojilerin kapsayıcılığı ve etkenliği zamana ve koşullara göre değişebilir. Bu anlamda Mannheim ideolojiye iki yaklaşım getirmektedir: Dünyayı oluşturan nesnelere, kişilere, olayları ve eylemleri ve bunlar arasındaki ilişkileri oldukça sistematik bir bütünlük içinde açıklamaya çalışan tümel ideoloji ve belli çıkarları korumaya, savunmaya, ya da edinmeye yönelik, psikolojik düzeyde işlevsel bir düşünce sistemi olan özsel ideoloji.²²⁹

Bilimle ideolojiyi değerlendirmeye çalışırsak, bunların her birinin ayrı ayrı kutuplarda yer aldığını göreceğiz. Zira ideolojinin ön gördüğü koşullar bilime zıt görüşlerdir:

²²⁸ Şerif Mardin, **İdeoloji**, İletişim yayınları, Ankara 1999, s. 18.

²²⁹ Doğu Ergil, **İdeoloji**, “**Milliyetçilik, Muhafazakarlık, Halkçılık**”, Ankara 1986, s. 14. İdeoloji konusunda ayrıca bkz.: Terry Eagleton, **İdeoloji**, Ayrıntı yayınları, İstanbul 1996; Michele Barrett, **Marx’tan Foucault’ya İdeoloji**, (Çev. Ahmet Fethi), Sarmal Yayınları, İstanbul 1996; **İdeoloji Üzerine (Eleştirel İdeoloji Analizleri)**, (Derleyen ve Çeviren: Can Şahan), Kuram Yayınları, b.y.y., b.t.y.; David McLellan, **İdeoloji**, (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005; Louis, Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim yayınları, İstanbul 1989.

Yukarıda ifade ettiğimiz şekliyle, bilim bir problem çözme, açıklayıcı hipotezler oluşturma, bu hipotezleri güvenilir gözlem verilerine giderek yoklama (testetme) süreçlerini içerir, sınama ve yanılmaya yer verir.

İdeoloji ise önceden konmuş bir görüş ya da öğretiyi benimsetme, yayma ve egemen kılma etkinliğidir.

Bilim doğası gereği kuşku ve özgür tartışmaya açıktır, yeni arayış ve deneylere olanak veren bir ortam gerektirir.

İdeoloji, “resmi” görüşe, ters düşen tüm kuşku, tartışma ve irdelemelere kapalıdır.

Bilim incelemeye açık, açıklanabilir çoğul bir dünya, ideoloji ön gördüğü düzen doğrultusunda değiştirilebilir tekdüzen bir dünya varsayar.

Zaman zaman ideolojiyi bilimle özdeş sayma girişimleri de olmuştur. Fakat bu bir aldatmacadır. Bu, ideolojiye bilim sayesinde saygınlık kazanmak çabasıdır. Bilimin bilimsellik kriterlerini kabul etmediği sürece ideolojiler ideoloji olarak kalacaklardır. Diğer taraftan bilimin de ideolojileştirilmesi çabaları olmuştur. Bu, her şeyden önce bilimin kendi bilimsellik metotlarını kayıp etmesiyle gayet mümkün olan bir süreçtir. Ve bu da bilimin yıpranması anlamına gelmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz bir şekliyle ideolojinin egemen olduğu bir toplumda elbette ki, özgür düşünme ve özgür kurumların var olması, bilimsel çalışmaların yapılması mümkün olmayacaktır. Zira burada, nesnel deney ve gözleme dayanan olgusal kanıtlar değil, ideolojik öğretinin ön gördüğü “doğrular”, “gerçekler” bilimsel araştırmaların ölçütü olacaktır.²³⁰

Hayatın tüm alanlarına yansıya bilen ideolojinin bilim üzerinde oynamak istediği ve esasında da muvaffak olduğu hakimiyetin bir benzeri de eğitimle ilişkide yaşanmaktadır.

²³⁰ Bilim ve ideoloji, bilim ve iktidar bağlamındaki çalışmalar için bkz.: **İlimler ve İdeolojiler**, (Çev. Fahrettin Arslan), Umran yayınları, Ankara y.t.y.; Federico Mayor. Augusto Forti, **Bilim ve İktidar**, (Çev. Mehmet Küçük), TÜBİTAK Yayınları, 10. baskı, Ankara 2000.

Eğitimin tanımına baktığımızda onun, gerçekte hayatı, medeniyeti mümkün kılan, koruyan ve geliştiren sosyal yapının temel vasıtası olduğunu görmekteyiz.²³¹ Bu bakımdan hayatta farklı dönemlerde eğitimin idealleştirilmesi, farklı formlarda ifade edilmesine rastlamak mümkündür.

Eğitimin temel görevlerinden biri geçmişin kültürel mirasını yeni kuşaklara aktarmak, diğeri de genç kuşağı sorumluluk bilincine sahip vatandaşlar haline getirmektir. Eğitimin hedefi ve sujesi insandır, bu alanda yapılan her şey insan içindir. Eğitimin yukarıdaki özelliklerindedir ki her toplumda ona ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç duyma sadece toplumla kalmamakta ve tüm dönemlerde ideolojinin de bu proste yerini aldığı görülmektedir. Devletler ideolojilerinin amaçları, misyonları doğrultusunda eğitime müdahale eder, onu sorumluluğu ölçüsünde yönlendirir. İdeolojisi doğrultusunda ve ideolojisine hizmet edecek insanlar yetiştirmek için devletler eğitimi ideolojilerinin içine almakta ve onu bir devlet aygıtı olarak kullanmaktalar. Bu devletlerin yaşamında bir zorunluluk olarak karşılına çakmakta ve uygulanmaktadır. Zira, eğitimi ideolojik yapı içine yerleştirmeden devletin egemenliği elinde tutması ve sürdürülmesi zorlaşmaktadır.

Kurulan her devletin kendi ideolojisine uygun eğitim sistemi kurduğu ve geliştirdiği görülmektedir. Örneğin, “İngiltere’de Tudorlar zamanında ortaya çıkan asilzadeler yeni geldikleri toplum katında yeteneklerini arttıracak ve ellerine geçen olanaklardan istifade edebilecek bir eğitim sistemi geliştirdiler”.²³² Bu eğitim içine devletin kendi düşüncesini yerleştirip eğitim kurumlarına yaymakla kendine muhalif olan ideolojiye karşı toplum kesiminde tabanını oluşturmaktadır. Buna bir örnek de Napolyon Fransa’sından göstermek mümkündür. Burada imparatorluk fikri o denli yaygındır ki, halk hiç duymadığı ülkelerde ölen evlatlarına üzülüyordu bile. Çünkü imparatorluk fikri onlar için daha kutsaldır. Bunun nedeni Napolyon’un kendi ideolojisini Fransa’nın tabanına yayması olmuştur. Bu yayılmanın en çok denenmiş şekli de eğitim yoluyla olmasıydı.²³³

²³¹ Necmettin Tozlu, **İnsandan Devlete Eğitim**, Ankara 2003, Yeni Türkiye Yayınları, s. 157.

²³² Mardin, **a. g. e.**, s. 121.

²³³ Mardin, **a. g. e.**, s. 121.

Eğitim ve bilimin ideoloji ile bağlantısını gördükten sonra Őunu söylemek mümkündür ki, toplumların tarihi aynı zamanda ideolojilerin de tarihidir. İdeolojilerden uzak kalmak veya onu yasaklamak bir çözüm değil ve mümkün de değildir. Hele bir de senin ideolojin kötüdür, benim ideolojim iyidir, doğrudur demek de aslında olgun bir davranıŐ değildir. Doğru yaklaşım bilimsel görüŐlere ters düŐmeyen hoŐgörü ve özgürlükleri içeren ğulcu bir yaşam anlayışını ve bu yaşam anlayışını ortaya çıkaracak eğitim sistemini benimsemektir. Belki bu da bir ideolojidir, fakat bilimsel görüŐlere ters düŐmeyen, tüm insanlığın, evrenin gelişimini, insanların eŐitliđini, özgürlüğünü, dolayısıyla tekdzene, egemenlik kurmak isteyen ideolojilere karşı olan ğulcu yaşam anlayışını savunan bir ideolojidir.

1.2. Sovyetler Birliği'nde Bilim ve Tarih Bilimi

Sovyet ideolojisine göre bilim doğanı ve toplumu anlamayı karşısına maksat edinen bir faaliyettir. Bu veya diğer olaylarla ilgili bilgilerin toplanması, sistemleŐtirilmesi ve tahlil edilmesi bilimin özelliklerindedir. Tarihi gelişim süreci dahilinde her bilim dalının da kendi yöntem ve metotları olmakla beraber, tüm bilim dalları için ortak özellikler gözlem, bilgi toplama ve deney yapmaktır. Fakat bilimin görevi bununla bitmemektedir. Bundan sonraki amacı doğada ve toplumda geçerli olacak kuralları bulmaktır. Bu kuralları bulmak için ise onun teoriye ihtiyaı vardır. Sovyet ideolojisine göre bilimsel çalışmalar doğru yöntemlerle yürütülse bile, yanlış teorilerle yorumlanması onun bilimselliğini Őüphe altına almaktadır. Bundan dolayı da doğru yöntemlerle yapılan çalışmalara, onları doğru yolla götürecek teoriye ihtiyaç vardır ki, bu teori de diyalektik materyalizmdir.²³⁴

Sovyet ideolojisi bilimleri iki gruba ayırmaktadır: Doğa bilimleri (tabiatŐınaslık) ve toplum hakkındaki bilimler (sosyal bilimler)

²³⁴ Wolfgang Leonhard, **Bgnk Sovyet İdeolojisi**, ev. Cemil Ziya Şanbey, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s. 399.

Doğa bilimlerinin amacı, doğa kanunlarını bulmak ve onları toplumda üretkenliğin artması için kullanmaktır. Bundan dolayı da doğa bilimleri kendiliğinden bir sınıf karakterini taşımamaktadır. Bundan dolayı da tarihin farklı gelişim dönemlerinde farklı sınıflar ve toplumlar onun sonuçlarını kullanmışlardır. Her ne kadar Sovyet ideolojisi doğa bilimlerinin sınıf karakteri taşımadığını savunsalar da, uygulamada onu sınıf mücadelesi anlayışı içinde yerleştire bilmişlerdir. Bunu Sovyetlerin sınıf mücadelesi anlayışının örnek bir misalini oluşturan doğa bilimleri sahasında veraset doktrini mücadelesinde göre biliyoruz. Mendel-Morgan veraset doktrini, kültürle yetiştirilmesi ve ıslahı mümkün olmayan ve değişmeyen “Gens”leri veraseti devam ettiren bir unsur telakki ettiği için Sovyetler bu doktrini “metafizik” ve “gerici” olarak reddederler. Buna mukabil Mitschurin’in ve Lysenko’nun ortaya attıkları “diyalektik” Sovyet veraset doktrinini ileri bir kanun olarak benimserler.²³⁵ Bu şekilde metafizik tabiriyle burjuva ideolojisi, diyalektik tabiriyle de proleter ideolojisi kastedilerek doğa bilimleri alanında ideolojilerin mücadelesi ortaya konmaktadır.

Sosyal bilimler ise direk toplumla, sınıflarla, toplumsal ilişkilerle ilgilidir. Bundan dolayı da sosyal bilimlerin ideolojinin içine onun bir parçası şeklinde dahil olmaktadır ve buradaki ayrı ayrı sınıfların çıkarına hizmet etmektedir. Sosyal bilimlerin gelişimi ise hakim sınıfların olayların objektifliğini, bilimsel olarak araştırılmasını istediği ölçüde gelişmektedir.²³⁶

İlk çağlarda bilimin ortaya çıkış döneminde o hayatın az bir alanını etkiliyordu. Feodalizm döneminde de bilimin etkisinin pek fazla olmadığı görülmektedir. Kapitalizm döneminde ise bilimin hızlı bir şekilde gelişmiştir. Fakat bu dönemde bilim hayatın tüm alanlarına yansımamış, daha doğrusu yansıtılmamıştır. Kapitalistin kendi hayat düzenini, sistemini geliştirecek şekilde bilim kullanılmıştır. Bundan dolayı da insana zulüm, düşüncüyü kısıtlayan veya yasaklayan, psikoloji dünyasını kör bırakan zihniyetler yaşamaya devam etmişlerdir. Bundan dolayı da bilimden ilişkileri kesilen, bilimin ne olduğunu bilemeyen insanlar hurafelere kapılmış, doğa, toplum ve insan hakkında yanlış düşüncelerle baş başa

²³⁵ Wolfgang, a. g. e., s. 398.

²³⁶ **Dialektik ve Tarixi Maternalizm**, s. 364.

kalmışlardır. Kapitalist sistemde sosyal bilimler burjuva tarafından çıkarları doğrultusunda, istismar edilmiştir.

Sosyalizm de ise bilimle ilgilenenler toplumdur. Onların isteği ise sadece doğa kanunlarını değil, tüm toplumsal gelişim kurullarını objektif şekilde anlamaktır. Bunun için de yukarıda da ifade edildiği gibi doğru bir toplumsal ve bilimsel teoriye ihtiyaç vardır. Bu da Marksist teoridir.

Sovyet liderlerinin konuşmalarında, Komünist Partisi programında, Sovyet Anayasasında da bilime büyük önem verildiği görülmektedir.

V. İ. Lenin'e göre, toplumun bütün kesimlerinde ve yerlerinde bilim hakim olduğu zaman ancak sosyalizm ve komünizm kurulmuş olacaktır.²³⁷

SBKP'nin XXIII. Kurultayında belirtilmektedir ki, sosyal bilimler alanında Sovyetler Birliği bilim adamlarının görevi ekonomik, felsefe, sosyoloji, tarih ve hukuk alanındaki problemleri komünizm kuruculuğu pratiki doğrultusunda ve onunla ilişkili şekilde hazırlamaktır.²³⁸

Komünist Partisinin programına göre ise toplumun gelişimine rehberliğin bilimsel esası olan Sosyal bilimler alanında araştırmalar hızlı şekilde devam ettirilmelidir. Bu alanda esas görev, komünizm kuruculuğu tecrübesini öğrenip onu teori yönünden genelleştirmek, sosyalizmin iktisadi, siyasi ve kültürel gelişiminin ve sosyalizmin yükselip komünizme geçmesinin esas kanuna uygunluklarını araştırmak, komünist eğitimi problemlerini araştırıp hazırlamaktır.²³⁹

Sovyet Anayasası bilimi devlet kontrolüne almaktadır. Anayasanın 26. maddesine göre, “toplumun ihtiyaçları doğrultusunda bilimin planlı gelişim ve bilim adamlarının hazırlanması işi devlet tarafından yürütülmektedir. Bilimsel verilerin sonuçlarını iktisadi hayata ve hayatın tüm sahalarına uygulamaktan devlet sorumludur.²⁴⁰

Anayasa'nın 47. maddesine göre ise “Komünizm kuruluculuğu amacına uygun olarak SSCB vatandaşlarının bilimsel, teknik ve bedii yaratıcılık özgürlükleri

²³⁷ **Dialektik ve Tarixi Materalizm**, s. 364.

²³⁸ **Elmi Kommunizmin Esasları**, s. 545.

²³⁹ **Sovyet İttifakı Komünist Partiyasının Programı**, Azernesr, Bakü 1973, s. 113.

²⁴⁰ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 10.

devlet tarafından temin edilmektedir. Bu azatlık bilimsel araştırmaların, icatların ve önerilerin daha da genişlendirilmesi, edebiyat ve medeniyetin gelişimi ile temin edilmektedir. Devlet bu alandaki maddi desteği sağlamaktadır....”²⁴¹

“...Sovyet liderleri, yöneticileri, ideolojisi tarih biliminin toplum şuurunu oluşturmadaki rolünü dikkat alarak Sosyal bilimler içinde ona özellikle dikkat etmekteydi. Tarih geçmişi bilmekle şimdiki anlamak ve geleceği görmek mümkündür ve bu şuur insanda komünizm kuruculuğunda inanç ve yaratıcılık uyandıracaktı. Tarih bilgisi, tarih şuru olmadan çağdaş ekonomi, felsefe, filoloji ve benzerlerinin var olmaları mümkün değildir.”²⁴²

Daha 8 Aralık 1930 yılında Komünistler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün parti toplantısında, Sovyet tarih biliminin başında olan önemli bir şahıs, eski nesil tarihçilerden Pokrovski, Sovyetler Birliği'nde tarihin görevini tespit etmekteydi. Ona göre, “Tarih alanındaki mücadele, partinin esas hattı için yürütülen mücadeledir... Bu iki mücadele arasında kırılmaz ilişkiler mevcuttur. Onları ayırmak mümkün değildir... Tarih bu siyasi mücadelede büyük silahtır... Tarih diğerlerine nazaran önemli siyaset bilimidir. Geçmiş siyaset tarihi ile bu günün siyaset tarihi arasında bir bağ vardır. Tarihi bu politikadan ayırmak mümkün değildir. Tarihin başka düşüncesi olamaz.”²⁴³

“Büyük Ekim Sosyalist İnkılabı”ndan başlayıp komünizme doğru gidilen bir etapta Tarih bilimi kapitalist sistem içindeki zıtlıkları, emperyalizmin sömürgeye dayalı sistemini, emperyalizm ve onun tecavüzüne karşı millî azatlık hareketlerini, bu mücadelede olayların sosyalizmden yana değişmesi ve gelişmesini araştırmak görevini üstlenmişti.

Tarih bilimi Marksist-Leninist metodoloji esasında gelişmektedir. Marksist tarihçilerin esas görevleri Halkın, işçi sınıfının ve köylülüğün önemli problemleri üzerinde çalışmaktır. Sınıf mücadelesi, inkılabı ve millî azatlık hareketlerinin

²⁴¹ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 15

²⁴² Ponomarev, B. N., “Zadachi İstoricheskoy Nauki i Podgotovka Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov v Oblasti İstorii”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 15.

²⁴³ Artizov, A. N. “Kritika M. N. Pokrovskogo i Ego Shkolı (k istorii voprosa)”, **İstoriya SSSR**, no. 1, Moskova 1991, s. 117.

incelenmesi, altyapının tarihi gelişim sürecini araştırmak Marksist tarihçi için önemli hususlardır.²⁴⁴

Tarih bilimi üstlendiği bu görevlerini yerine getirirken Sovyetler Birliği Komünist Partisi tecrübeleri, Sovyetler Birliği devlet tecrübesi ve Sovyetler Birliği'nde sosyalizm ve komünizm kuruluşu tecrübeleri esas alınmalıdır.

Bu görevleri yerine getirirken sadece ülke içindeki konularla sınırlı kalınmamakta, sosyalist vatanperverliği, proleter enternasyonalizmi hislerinin de yerleşmesine yardımcı olunmaktaydı.

Daha erken yaşlarından, ilk okul döneminden itibaren insanlar tarihle tanışmaktalar. Bununla da insan şuurunda sosyal hayat izlenimleri uyanmaktadır. İnsanda hisleri uyandırır ve ona toplumdaki yerini gösteriyor, komünizm uğrunda mücadelelerinde onu yönlendiriyor.

Yeni kurulan Bolşevik yönetiminin tarih bilimi ile ilgilenmeleri, bu alanı kontrolleri altına almaları yolunda ilk adımlar iktidara geldikleri ilk günlerden başlamaktadır. 1930'lu yıllara kadar devam eden bu ilk dönemin esas özelliği “eski” ve yeni nesil tarihçilerin yan yana çalışmalarıdır.

Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde eski ve yeni nesil tarihçilerinin yan yana çalışmaları dönemin ve şartların bir zorunluluğuydu. Zira yeni yönetim daha kendi ideolojisi doğrultusunda kadrolarını yetiştirememiş ve bu alandaki boşluğu yeni ideolojiyi kabul eden, yeni rejimde çalışmak isteyenlerle doldurmayı düşünmektedir. Bunu gerçekleştirirken de iki yol takip edilmektedir: Bir taraftan

²⁴⁴ “Nauka”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 29, vtoroy vipusk, Moskova 1954, s. 253. Aynı zamanda şurada onu da hatırlatmak gerekiyor ki, Sovyetler Birliği'nde hazırlanan ilk Büyük Sovyet Ansiklopedisinde “Bilim” (Nauka) maddesi bulunmamaktadır ve bilim maddesinde “Teori” maddesine gönderme yapılmaktadır. Teori maddesinde ise esasen Marksist-Leninist teorinin bilimselliği anlatılmaktadır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi (b) Kısa Tarihine gönderme yapılarak aşağıdakiler anlatılmaktadır: “Marksist-Leninist teori, toplum gelişimi ile ilgili bilimdir, işçi hareketi ile ilgili bilimdir, proleter inkılabı ile ilgili bilimdir, komünist toplumu kuruculuğu ile ilgili bilimdir”. Diğer bir yerde okuyoruz: “Parti tarihi öğretiyor ki, Marksist-Leninist teoriyi öğrenmeden işçi sınıfının partisi kendi sınıfına liderlik yapamaz, proleter inkılabının liderliğini ve düzenleyicilik görevini yapamaz”. Bkz.: “Teoriya”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 54, Moskova 1946, sütün 57, 58. Daha sonraki yıllarda yayımlanan bu eserin 2. ve 3. baskılarına “Bilim” madesi eklenmiştir. Burada da bilimin Marksist yaklaşımı üzerinde durulmaktadır. Bkz.: “Nauka”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 29, vtoroy vipusk, Moskova 1954, ss. 241-256; “Nauka”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Editor: A. M. Prokhorov, Tom 17, tretiy vipusk, Moskova 1974, s. 323-330.

burjuva aydınları ve tarihçileri dedikleri Çar dönemi aydınlarını Sovyet ideolojisi içinde eritmek, yeni eğitime tabii tutmak, diğer taraftan işçi ve çiftçiler arasından yeni ve genç uzmanları gittikçe daha hızlı eğiterek yeni ve halktan çıkan bir aydın, tarihçi zümresi yaratmak.²⁴⁵

İnkılabın ilk dönemlerinde bu her iki grup tarihçilerin etkinliği görülmektedir. Bunlar sadece bilimsel araştırmalarla uğraşmıyor, parti ve devletin ideolojik alandaki propagandasıyla da ilgilenmekte ve bu alanda aktif rol almaktalar. Tarihin tüm alanında eski nesil tarihçilerin etkinliği görülmektedir. Onlar ders programları ve ders kitapları hazırlıyor, arşivcilik ve müzecilik alanında tecrübelerini konuşturmakta. Onlara olan bu ihtiyaçlardan dolayı Sovyetlerin özellikle ilk 10 yılında eski nesil tarihçiler üzerinde büyük bir baskı uygulandığı görülmemektedir. Zira, bu alanda aynı zamanda Sovyet devleti yetkileri bile onların fikirlerine ihtiyaçları duymaktadır. Tüm çalışmalarının karşılığında onlardan ise Marksizm-Leninizm teorilerine dayanarak tarih bilimi için yeni altyapı oluşturmak, tarihi problemleri yeni ideoloji doğrultusunda inceleme, araştırmak, değerlendirmek istenmektedir.

Marksizm doğru bir bilim olarak kabul edilmektedir, fakat bu ilk dönemlerde çok seslilik de devam etmekteydi. Yeni yetişen Marksist tarihçiler ise şimdilik ihtilali kabul eden eski nesil tarihçilerle dostluklarından çekinmemekteydiler²⁴⁶.

Tarihe ilgi özellikle artmaktaydı. Yeni dönemi anlamak için onun tarihi öğretilmeliydi. Başta ise proleter, işçi tarihi gelmekteydi. Sovyetler Birliği'nde Sovyet tarih biliminde kontrol altına alınan ilk konu işçi sınıfı tarihi olmuştur. Zira bu konuyu içeren arşiv belgelerinin araştırmacılar için açılması bu alanda en zor sorulara da cevaplar bulmaya olanaklar sağlamıştır. Bu dönem tarihçisinin esas görevi de işçi hareketinin Bolşevizmle sıkı bir ilişkide olduğunun tarihini ortaya koymak idi.²⁴⁷

²⁴⁵ Wolfgang, a. g. e., s. 296.

²⁴⁶ Tvardovskaya, a. g. e., s. 18.

²⁴⁷ Tvardovskaya, s. 28.

1920'li yılların sonlarında ise işçi sınıfı, proleter konusu dışındaki sınıfların incelenmesi, araştırılması imkansız hale gelmiştir ve artık buna da kimse de cesaret edemiyordu. Hem de olanaklar yoktu.²⁴⁸

Sovyetler Birliği'nde Sovyet ideolojisinin yerleşmesi aslında zaman almıştır. Sovyet ideolojisinin temelinde gören öğelerden olan Marksizm, Ekim ihtilalinden sonra bilimselliğinden daha çok onun siyasi yönü, inkılabı tarafı ön plana çıkmıştır. Ve Marks'ın bu yönünün yerleşmesi ve gelişmesinde de Lenin'in sınıf, sınıf mücadelesi, yakın tarih üzerine yazdığı yazıları önemli rol oynamıştır. Bu yaklaşımın gelişmesi ve son bulması Stalin dönemine rastlamaktadır. Zira, ancak 30'lu yıllarda Marksizm bir metot olarak yerleştikten, anlatıldıktan sonradır ki totaliter Sovyet rejimi bilimin ve aynı zamanda Tarih biliminin üzerindeki kontrolü sağlamıştır. Bu sadece metot yerleşimiyle de değil, Marksizm-Leninizmin yerleşimine ve gelişimine zemin buluşunun da bir neticesi idi.²⁴⁹

Yeni nesil tarihçilerinin eski nesil tarihçilerle dostlukları çok da fazla sürmedi. 1920'li yılların sonlarında manzara artık değişmekteydi. Eski nesil tarihçilerle dostluk yerini mücadeleye bırakıyordu. Zira artık yeni nesil tarihçiler yetişmişti ve eskilere karşı barışmaz olmak ve acımasızca mücadele vermek gerekiyordu.²⁵⁰

Bu mücadelede partinin ideoloji ve propaganda şubeleri, kültür bölümleri faal idiler ve önde gitmekteydiler. Bu da 1929-1930 yıllarında çok sayıda eski nesil tarihçisinin ya hapsedilmesi, ya Sibiryaya sürülmeleri, ya da asılmalarıyla sonuçlandı.²⁵¹

Aslında eski ve yeni nesil tarihçiler arasındaki çizginin sertleştiği, ayrılma noktasına geldiği tarih 1928 yılının sonu 1929 yılının başlarıdır. Tarihçi-Marksistleri Birinci Umum İttifak Konferansı (28 Aralık 1928-4 Ocak 1929) bu ayrılmada önemli

²⁴⁸ Tvardovskaya, a. g. e., s. 28-29.

²⁴⁹ George G. Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 82.

²⁵⁰ Tvardovskaya, a. g. e., s. 28.

²⁵¹ Bu dönemde Azerbaycan'da bilim adamlarına ve aynı zamanda tarihçilere karşı yapılan kırımlar, asmalar için bkz.; Ziya, Bünyadov, **Kırmızı Terör**, Azereşır, Bakü 1993. Eserin Türkiye'deki baskısı için bkz.; Ziya, Bünyadov, **Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör**, (Türkiye Türkçesine aktaran Sebahattin Şimşir), IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

rol oynadı. Tarih biliminde ideolojik mücadelenin başlangıcını koyan bu konferansın esas tartışma konularından biri “burjuva ve küçük burjuva tarihçileriyle mücadele” başlığını taşımaktaydı. Bu konferansta M. N. Pokrovski’nin “Leninizm ve Rusya Tarihi” ve V. Raxmetova’nın “Rus Tarihi Prosesinde Menşevik Konsepsiyasının Doğuşu” konulu konuşmaları yeni tarih yaklaşımını savunmak ve eskisini kötümek manasını taşımaktaydı.²⁵²

Eski nesil tarihçilere karşı mücadelede, parti ve devlet lideri Stalin’in sesi 1931 yılında duyuldu. 1931 yılında lider Stalin’in “Proletaskaya Revolyutsiya” dergisine gönderdiği “Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında” makalesi tüm ülkede geniş yankı buldu. Stalin’in yazdığı makale aynı derginin 1930 yılının 6 sayısında A. G. Sluts’un Bolşevizm tarihi ile ilgili yazdığı yazının bir eleştirisi idi. Stalin yazıyı sert eleştirirken tarih biliminin karşısına da yeni bir “metot” koymaktaydı : “Şanssız bürokratlar” ve “arşiv sıçanları” ancak belgelerle uğraşmaktadır. Bundan böyle “belgelere göre değil, işe göre” değerlendirmeler yapılacaktı.²⁵³

Stalin’in bu açıklamaları ülkede tarihçi olmanın ne kadar tehlikeli bir iş olduğunun göstergesiydi. Zira yapılacak her bilimsel yanlışlığın temelinde siyaset aranmaktaydı.

Stalin’in bu ünlü makalesinin farklı dillere çevrili yapıldı ve taşrada (merkeze bağlı cumhuriyetlerde) yayınlandı. Çeşitli dergilerde bu makaleden alıntılar yapılarak kullanıldı. Önemli olan ise tarihçiler arasında bir birlerine düşmanlığı artırdı. Birbirlerinden imzasız şikayetler, anonimler yazılmaya başlandı.

Bu sürecin Azerbaycan’a yansımalarına bakacak olursak, Stalin’in ünlü makalesinin çevrilerek “İnkılap ve Medeniyet” dergisinde yayınlandığını görmekteyiz. Bu yazının akabinde ise yine “İnkılap ve Medeniyet” dergisinde, ideolojik görüşünü Stalin’in yazısından alan ve onun Azerbaycan versiyonu sayılabilecek bir yazı yayımlanıyor. 1931 yılında “İnkılap ve Medeniyet” dergisinde yayınlanan “Tarih Alanında Müsavatizm, Pantürkizm ve Çürük Liberalizm

²⁵² **İstoriik-Marksist**, Tom 11, Moskova 1929, s. 242, 244.

²⁵³ İosif Vissarionovich Stalin, “Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında”, **İnkılap ve Medeniyet Dergisi**, sayı 11-12, Bakü 1931, ss. 43-47.

Aleyhine” adını taşıyan makale isim vererek tarihçileri hedef göstermekteydi. Ab. Sadık imzasıyla yayınlanan makalede Reşit İsmayılov’un “Azerbaycan Tarihi”, A. Gubaydullin’in “10 Yıl İçerisinde Azerbaycan’da Tarih İlminin İnkişafı”, Veli Hulufu’nun “Selçuklu Devletinin Dahili Kuruluşuna Dair”, Hacı Seyid Abdülhamid’in “Şeki Hanları ve Onların Nesilleri” adlı eserlerden seçmeler yapılarak eleştirilmektedir. Müsavatçıları ve yaptıklarını eleştirmemek, Sovyet sistemini övmek, Türk milleti ve onun büyüklüğünden bahsetmek, Çar yönetiminin kolonizasyon politikasını alkışlamak vb. hususlar bu devirde yazılan eserlerin büyük eksiklikleri gibi gösterilmektedir. Pokomov, Juze, Sısoyev vb. ise Rus milliyetçi tarihçileri olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁴

Yazara göre, “10 yıl içerisinde Azerbaycan’ın muhtelif ilim teşkilatı tarafından bir çok tarih kitapları ve makaleler yayınlanmıştır, fakat halen şimdiye kadar Azerbaycan’ın Marksistce yazılan bir tarihi yoktur. Bundan dolayı da tüm tarih kitapları ve makaleler Bolşevik tenkitinden geçirilmeli, Marks-Lenin-Stalin nazariyelerine zıt olan tüm antimarksist, antileninci görüşler tarih sayfalarından temizlenmelidir. İlk iş olarak Azerbaycan Tetkikat Enstitüsü’nün Tarih, Edebiyat ve Dil şubeleri etrafında birikmekte olan Pantürkizm, milliyetçi bataklığı kurutulmalıdır”²⁵⁵.

Stalin’in makalesi doğrultusunda ülke çapında yürütülen bu hareket tarihçiler safının temizlenmesi amacını gütmekteydi. “Hiç de bütün tarihçiler görevlerini anlamıyorlar”, “Liderin çağırışıyla parti uyanıklığını artırmak”, “Herkes parti ve sınıf pozisyonunu alsın” ve benzeri fikirler dergilerde ve toplantılarda yapılan konuşmaların esasını oluşturuyordu.²⁵⁶ Amaç ise tek idi: Partinin bu veya diğer görüşlerini savunmak, propaganda yapmak ve ona güzellikler kazandırmaktı.

Şimdiye kadar Marksizm teorilerinden bahseden, tarihin bu teori doğrultusunda yazılmasını isteyen Sovyet yöneticileri, 1936 yılında genel deyimlerden kaçarak Sovyet tarih biliminin karşısında duran ve yapması gereken

²⁵⁴ Bkz.: Sadık, As., “Tarih Alanında Müsavatizm, Pantürkizm ve Çürük Liberalizm Aleyhine”, **İnkılap ve Medeniyet Dergisi**, sayı 11-12, Bakü 1931, s. 50.

²⁵⁵ Sadık, As., a. g. m., s. 50.

²⁵⁶ Stalin’in makalesinin yayınlanmasından sonra merkezi (Moskova) dergilerinin bu konuda takındıkları tutumları konusunda geniş bilgi için bkz.: Tvardovskaya, a. g. e., s. 123-126.

problemleri net olarak ortaya koydular.²⁵⁷ Her ne kadar bu dönemde amaç okullarda tarih eğitimi vermek için dersliklerin hazırlanması ise de, Sovyet liderlerinin hazırlanan ders kitapları projeleri ile ilgili yayınladıkları notlarda, tarih biliminin ve tarihinin yapması gerekenler ortaya konmaktadır. Bu doğrultuda ilk adım 16 Mayıs 1934 yılında atılmıştır. SSCB Halk Komiserliği Sovyeti ve SBKP MK'nin ortak kararı ile okullarda tarih eğitimi vermek için ders kitabı programı hazırlanması istenmişti. Bunun hazırlamak için 5 grup oluşturuluyor ve bu gruplar işlerini Haziran 1935 yılında çalışmalarını bitirmeleri gerekiyordu. Fakat bu alandaki hazırlanan projelerin eksiklikleri görüldüğünden Sovyet devlet liderleri “SSCB Tarihi Dersliği Tezi Hakkında Düşünceler” ve “Yeni Tarihi Dersliği Hakkında Düşünceleri”ni²⁵⁸

²⁵⁷ 16 Mayıs 1934 yılında SSCB Halk Komiserliği Sovyeti ve SBKP MK'si “Okullarda Sivil Tarihin Öğretilmesi” konusunda karar kabul etti. Bu doğrultuda çalışmaların yapılması için konulara ve tarihi çağlara göre 5 grup oluşturuldu: Eskiçağ Tarihi grubu (grup başında S. İ. Kovalev), Ortaçağ Tarihi grubu (E. A. Kosminski), Yeniçağ Tarihi grubu (N. M. Lukin), SSCB Tarihi grubu (N. N. Vanag) ve Bağlı ve Sömürü altında olan ülkelerin Yeni Tarihi grubu (K. B. Radek). Eğitim Bakanı A. S. Bubnov'un 22 Mayıs 1934 tarihinde verdiği talimata esasen 15 Haziran'a kadar yeni tarih tezi hazırlanacak ve SSCB KP(b) MK'si tarafından onaylandıktan sonra, bir yıl içinde Haziran 1935 yılına kadar program ve okul kitaplarının yazılışı tamamlanacaktı. Yeni programın hazırlanmasında tarihçilerin zorlandığı konu, daha önceleri yeni ideoloji doğrultusunda bu alanda hazırlanan program ve ders kitaplarının olamamasıydı. Daha sonra Sovyet liderleri tarafından ciddi şekilde eleştirilen Vanag, 3 Haziran 1934 yılında toplanan Halk Komiserliği toplantısında bu konuyu dile getirmekteydi. Fakat bu alanda bir yol gösteren bulamamaktaydı.

9 Haziran'da 300 paragraftan oluşan ilk tez hazırlandı. Eğitim bakanlığı toplantısında bunun uzun olduğu belirtildi ve içerdiği konular tartışıldı. Kısaltılması ve konulara yeniden bakılması kararlaştırıldı. Yeni değişikliklerden sonra 3 Temmuz'da yeni şekli Soci'de dinlenen Devlet yöneticileri İ. Stalin ve A. Jdanov'a gönderilmek üzere SSCB KP(b) MK'sine teslim edildi. Ağustos başında Soçi'de dinlenen liderler ise diğer Devlet yöneticisi S. M. Kirov'u beklemekteler. Çünkü o, partinin ve devlet yöneticilerinin önem verdikleri okullar için hazırlanan yeni tarih programı tezini (aynı zamanda Sovyet Devleti'nde tarih tezinin esasını oluşturacaktı) getirecekti. Tezi okuyan Stalin gecikmeden ilk cümleyi yazar: “Vanag grubu onlara verilen görevi yerine getirememişler ve hatta görevin ne olduğunu bile anlayamamışlardır...” 8-9 Ağustos'ta Soçi'de bulunan devlet yöneticileri “Düşüncelerini” kaleme alır ve 13 Ağustos 1934 yılında Politbüro üyelerine ve tezi hazırlayan ekibe ulaştırılır.

Devlet yöneticilerinin “Düşünceleri” ekibi korkutuyor. Adet yerini bulsun diye yöneticilere bu konuyla ilgilendikleri ve yanlışlarını düzelttikleri için teşekkür mektubu gönderiliyor. Fakat korku azalmamaktadır. Çünkü neyin değiştirileceği bellidir, bildiriliyor, fakat nasıl değiştirmek, kimlerle bunu yapmak sorun olmaktadır. Çünkü, tarih biliminin şimdiye kadarki çalışmaları tümüyle değiştirilmek istenmektedir. Kısa sürede değişiklikler yapılan tez 23 Eylül'de SSCB KP(b) MK'sinin Başkanı A. Jdanov'a sunulur. Maketi daha sonra da Stalin'e sunulur. Fakat artık bu konuda parti fikir bildirmemektedir. Bu gurubun yerini siyaset ve bilim adamlarından oluşan yeni bir ekip almaktaydı. Bu konuda bkz.: Artizov, A. N., “Nikolay Nikolaevich Vanag”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1992, sayı 6, ss. 103-108.

²⁵⁸ Sovyet dönemi tarihi ve tarihçiliği için “SSCB Tarihi Dersliği Tezi Hakkında Düşünceler”in sonraki dönemlere bakıldığında daha önem taşıdığı görülmektedir. Bundan dolayı da aşağıda bu düşünceler üzerinde geniş durulacaktır. “Yeni Tarihi Dersliği Hakkında Düşünceleri”ni ise kısaca aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

yayınladılar. Sovyet yöneticilerinin tarihçiye hangi konuların ve hangi metotla incelenmesini telkin eden düşünceler üzerinde durmakta fayda vardır. Zira, bu “Düşünceler” iki konuyu açık şekilde ortaya koymaktadır: Birincisi, Sovyet liderlerine göre, tezde Sovyetlerden önceki dönem tarih yazımının izleri görülmektedir. Bu konuda da esasen, tezi hazırlayan grupların birinin başındaki tarihçi Vanag²⁵⁹ ve aynı zamanda adı Sovyetler Birliği döneminde bir tarih okulu olarak anılan Pokrovski²⁶⁰ suçlanmaktadır. İkincisi, eski tarih yazımın yerine neyin

Sovyet liderlerinin bu dönem tarihiyle ilgili notlarında esasen iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi inkılabı bakış, ikincisi ise Yeni Tarihin zaman göre taksiminin yapılmasıdır. Sovyet liderleri inkılabı bakışlarında Fransa Burjuva inkılabı ve Sosyalist inkılabına tezdeki yaklaşımın yanlış olduğu düşüncesindedir. Liderlere tezde bu inkılablar arasındaki farklılıklara dikkat edilmediği düşüncesindedir. Oysa bu inkılablar arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki, Fransa Burjuva İnkılabı halkları feodal esaretinden kurtararak, onları kapitalistin esaretine ve dolayısıyla burjuva demokrasisine terk etti. Oysa Sosyalist İnkılabı halkları her türlü esaretten kurtardı. Bundan dolayı da Fransız İnkılabını sadece Büyük değil, aynı zamanda Burjuva İnkılabı şeklinde de değerlendirmek gerekiyor. Sosyalist İnkılabını da sadece Ekim İnkılabı şeklinde adlandırmak eksiklidir. O Sosyalist İnkılabı, Sovyet İnkılabıdır.

Liderlerin üzerinde durdukları tarihin zaman taksimi ise aşağıdaki şekilde önerilmekteydi: “Yeni Tarih 3 döneme bölünmeliydi. Birinci kısım, Fransa Burjuva İnkılabından başlayıp Fransa-Prusya ve Paris Komünasında bitmektedir. Bu dönemin esas özelliği daha gelişmiş ülkelerde kapitalizmin başarısı ve yerleşmesi ile bilinmektedir. İkinci dönem, Fransa-Prusya ve Paris Komünasından başlayıp Rusya’daki Ekim İnkılabı ve Emperyalist Savaşın bitmesi ile bitmektedir. Dönemin özelliği kapitalizminden sosyalimse geçişin başladığıdır. Bu dönemde insanlık tarihinde yeni bir dönemin başlamıştır. Üçüncü dönem, 1918 yılının sonundan başlayıp 1934 yılının sonlarına doğru devam etmektedir. Bu dönemde kapitalist ülkelerde ekonomik krizler yaşanmakta, sömürgeler üzerinde faşist anlayış gelişmektedir. Sosyalist ülkede ise iç savaşlar bitmekte, ekonomi alanında birinci beş yıllık plan bitmekte ve ikincisi başlamaktadır. Sosyalizmin başarıları hayatın tüm alanlarına yayılmaktadır.” Bu daha geniş bilgi için bkz.: **Pravda** gazetesi, 27 Ocak 1936, no. 26 (6632). Ayrıca onu da eklemek gerekiyor ki, Pravda gazetesinin kaynak gösterilen sayısı Tarih alanında devletin politikasına geniş yer ayırtmıştır. Gazetenin baş yazısı da bu alandaki gelişmeleri özetlemektedir.

²⁵⁹ Nikolay Nikolaevich Vanag (1899-1937) Sovyet tarihçiliğinin önemli isimlerindedir. 1899 doğumlu olan Vanag, tarihçilik mesleğine Sovyetlerin iktidara geliş dönemlerinde başlamıştır. Sovyet döneminde tarihçi hazırlayan önemli bilim merkezi olan Kızıl Profesörler Enstitüsünü bitirmiştir. Sovyet tarih biliminde “Pokrovski Okulu” adıyla anılan Pokrovski’nin öğrencisi olmuştur. Komünist Akademisi Tarih Enstitüsü’nün direktör yardımcısı iken 1934 yılında yeni hazırlanmakta olan ders programları ve ders kitapları gruplarından SSCB Tarihi grubunun başına getirilmiştir. Stalin’in onunla ilgili “Vanag grubu onlara verilen görevi yerine getirememişler ve hatta görevin ne olduğunu bile anlayamamışlardır...” ettiği laflar daha sonraki yıllarda da onunla ilgili tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Eserlerinde ve onun redaktörlüğüyle basılan eserlerde burjuva milliyetçilik meylinin olduğu, rejime karşı olan terörist gruplarla ilişkilerinin bulunduğu suçlamalarıyla Haziran 1936 yılında hapis edilmiş ve 7 Mart 1936 yılında kurşuna dizilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz.: Artizov, A. N., a. g. m., ss. 95-109.

²⁶⁰ Mikhahil Nikolaevich Pokrovski (1868-1932) Sovyet tarihçiliğinde “Pokrovskie Okulu”adıyla anılmaktadır. Eski nesil tarihçilerinden olan Pokrovski Sovyet yönetiminin iktidara gelişi için mücadele veren bir şahıstır. Sovyetlerin iktidara geliş dönemlerinden 1932 ölüm yılına kadar Sovyet Tarih Biliminin başında bulunmuştur. Farklı yıllarda Komünist Akademisi, SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Kızıl Profesörler Enstitüsü, Marksist-Tarihçiler Topluluğunun, SSCB Merkezi Devlet Arşivi ve benzeri kurumların başında bulunmuş, “Marksist Tarihçiler”, (İstoriyov-Marksist) “Sınıf Mücadelesi”, (Bor’ba Klassov), “Kırmızı Arşiv” (Krasniy Arkpiv) dergilerin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. Lenin onun “Rusya Tarihinin en Kısa Oçerkleri” eserini önemli eser olarak

konması ve nasıl konmasının liderler tarafından tespitidir ki, bu tespitler Sovyetlerin sonraki dönem tarih yazımında etkilerini sürdürecektir.

Sovyet liderlerinin “SSCB Tarihi Dersliği Tezi Hakkında Düşünceler” metni aşağıdakilerden oluşmaktadır:

“Vanag grubu onlara verilen görevi yerine getirememişler ve hatta görevin ne olduğunu bile anlayamamışlar. Onlar bize Rus tarihi tezini hazırlamışlardır, SSCB tarihinin değil. SSCB’ye bağlı halkların (Ukrayna, Beyazrusya, Finlandiya, diğer Baltik halkları, Kuzey Kafkas ve Kafkas ötesi halkları, Orta Asya ve Uşak Doğu halkları, ayrıca Voljsk ve kuzey bölgeleri - Tatarlar, Başkırlar, Mordvalar, Çuvaşlar ve s.) tarihi hesaba katılmadan bir Rusya tarihi tezi hazırlanmıştır.

Tezde Rus Çarizmin Rus burjuvası ile yardımıyla gerçekleştirdiği kolonizasyon (Çarlık - halkların hapishanesi) politikası belirtilmemektedir.

Rus Çarlığının, II. Yekaterina döneminden XIX yüzyılın 50’li yıllarına kadarki dönemdeki ihtilal karşıtı rolü vurgulanmamaktadır (Çar uluslar arası jandarmadır).

Tezde feodal ve feodale kadarki dönem bir kenara bırakılmıştır.

Tezde “reaksiyon”, “inkılap karşıtı”, “genel inkılap”, burjuva inkılabı ve burjuva-demokratik inkılap düşünceleri incelenmemekte ve bir kenara terk edilmiş bulunmaktadır.

görmüştür. Eserlerinde, özellikle de hayatının son dönemlerinde kapitalizm sisteminde ticaret kapitalizmini ön plana çıkarması, Çarlık Rus İmparatorluğu’nu işgalci bir imparatorluk olarak görmesi Sovyet yöneticileri tarafından olumsuz karşılanmıştır. 1934 yılında Yeni Tarih tezi tartışmalarında Pokrovski Okulunun etkisinden bahis edilmiştir. 1932 yılında ölümü belki de hayatının sonunun Vanag’ın hayatının sonuna benzemesini engellemiştir. Çünkü ölümüne yakın dönemlerde keskin eleştiriler karşısında kalmıştır. Sonraki dönem Sovyet edebiyatlarında da onun yeni ideolojiyi anlamadığı üzerinde durulmakta, eleştirilmektedir. Sovyet döneminde Pokrovski ile ilgili düşünceler için bkz.: “Pokrovskiy, Mikhahil Nikolaevich”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 33, vtoroy vipusk, s. 492-493; “Pokrovski Mikhahil Nikolayevich”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VII cilt, Bakü 1983, s. 570. Sovyetler Birliği’nden sonra Pokrovski ile ilgili yapılan geniş araştırmalar için bkz.: Artizov, A. N., “M. N. Pokrovskiy: Final Kar’eri - Uspekh ili Porajenie?”; **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1998, sayı 1, 2, ss. 77-96, 124-143; Bichkov, S. P., Korzun, V. P., **Vvedenie v Otechestvennuyu İstoriografiyu XX Veka**, Omsk 2001, ss. 262-288.

Tezde SSCB'nin kuruluşu konusuyla beraber, Çar yönetiminin baskısı altında kalan halkların durumları, azatlık mücadeleleri, Ekim ihtilalinin bir ihtilal oluşu üzerinde de durulmamaktadır.

Tezde özellikle aşağıdaki ifadeler sık sık tekrarlanmaktadır: 'I. Nikolay'ın polis terörü', 'Razincilik', 'Pugaçevcilik', 'Pomeşçiklerin (büyük çiftlik sahipleri) XIX yüzyılın 70'li yıllarındaki inkılap karşıtı hareketleri', 'Sanayi devriminin ilk adımları', 'Çar yönetiminin ve burjuvanın 1905-1907 inkılabına karşı mücadelesi' ve benzerleri. Tezi hazırlayanlar, burjuva tarihçilerinin bilimsel olmayan verilerini kullanmaya devam etmekte. Fakat onlar bizim Marksist gençlere bilimsel temele dayanan bir yolun göstermesi gerektiğini unutmuyorlar.

Tez, Rusya'daki proleter-sosyalist ve burjuva inkılabı hareketinin temelinde dayanan batı eksenli burjuva inkılabını ve sosyalist hareketlerini yansıtmamaktadır. Tezi hazırlayanlar, Rus inkılapçıların kendilerini Batı'daki Marksist ve burjuva-inkılabı düşüncesinin öğrencileri ve devamcıları olduklarını unutmaktalar.

Tezde, birinci emperyalist savaşının ve bu savaşta Batı Avrupa devletlerinin yedek olarak kullandıkları Rus çarlık yönetiminin görevinin kökenleri incelenmemektedir. Ekim inkılabının ise Rusya'yı yarı sömürü durumundan çıkarmak için yaptığı girişimler yansıtılmamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemdeki Avrupa'daki siyasi kriz, Sovyetlerin proleter demokrasisinin ve işçi ve köylülerin kapitalizmden kurtuluşundaki rolü açık gösterilmemektedir.

Tezde SSCB Komünist Partisinin liderlik rolü ve aynı zamanda inkılap karşıtı küçük burjuva meyilli Trotskçiliğe karşı mücadelesi üzerinde de durulmamaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz notlar doğrultusunda tezin yeniden işlenmesi ve temelden değiştirilmesi gerekiyor. Burada özellikle de hatırlamakta yarar var ki, hazırlanan her şeyden önce bir dergi makalesi değil bir dersliktir. Her kelimeye, her ifadeye dikkat etmek gerekiyor.

Bizi öyle bir SSCB Tarihi kitabı gerekiyor ki, birinci burada Velikorus tarihi SSCB'nin diğer halklarının tarihinden ayrılmasın, ikincisi SSCB halklarının tarihi Avrupa ve Dünya tarihinden kenarda kalsın.

İ. Stalin
A. Jdanov
S. Kirov
 8 Ağustos 1934 yılı"²⁶¹

Sovyet liderlerinin notları tarih alanında konuların işleyişinin yeni yaklaşımını ve metodunu belirlemektedir. Eski tarihi görüşlerin değiştirilmesi ve yerine Marksizm-Leninizm esasına dayanan bir tarih yaklaşımı orta konması Liderlerin notlarından öne çıkan hususlardır. Tarihe yeni yaklaşımları uygularken de artık eskinin ulus esasına dayalı tarih yaklaşımı bir tarafa bırakılmaktadır. Yerini ise "SSCB Tarihi"nin yazılmasıyla beraber vatan anlayışı yerleştirilmektedir. Bu anlayış da Sovyet Tarihçiliğine vatan tarihi, ülke tarihi şeklinde dahil olmuştur.

Devletin tarih yaklaşımında tüm söylenenleri ortaya koyan ise 1938 yılında yayımlanan "SBKP(b)'nin Tarihinin Kısa Kursu" idi. 19. yüzyılın 60'lı yıllarından başlayarak 1937 yılına kadarki parti tarihini içeren eserde Rusya'daki gelişmeler, partinin yaranması, parti kurultayları, partinin yaptığı mücadeleler, ideolojisi anlatılmaktadır. Eserin daha giriş kısmında parti tarihinin "nasıl anlaşılması gerektiği" hususunda verilen öneriler aslında yeni nesil tarihçilerinin de tarihe bakışını belirlemektedir: "SBKP(b)'nin tarihi Çar yönetiminin devrilmesi, zenginlerin ve kapitalistlerin devrilmesi demektir. Vatandaş savaşı döneminde yabancı güçlerin ortadan kaldırılması, ülkemizde Sovyet devleti ve sosyalizm toplumu yaratılması tarihidir.

²⁶¹ Sovyet liderlerinin bu düşüncelerini Ağustos 1934 yılında kaleme almalarına rağmen, bu notlar ancak 27 Ocak 1936 yılında yayınlanmıştır. Çünkü eski tezi beğenmeyen yönetim Ocak 1936 yılında Halk Komiserliği Sovyeti ve SSCB KP(b) MK'nin toplantısını yapmış ve bu konuda yeni bir kurul oluşturmuştur. SSCB KP(b) MK Başkanı İ. Stalin ve SSCB Halk Komiserliği Sovyeti Başkanı V. Molotov imzasıyla yayınlanan kararda yeni kurul aşağıdakilerden oluşmaktaydı: Jdanov (Başkan), Radek, Svanidze, Gorin, Lukin, Yakovlev, Bistryansk, Zatonskoy, Feyzullah Hocayev, Bauman, Bubnov ve Buharin. Kurulun görevi tarih ders kitaplarının alanında şimdiye kadar yapılanları kontrol etmek ve yeni çalışmaların yapılması için yarışmalar düzenlemek. Bu konuda bkz.: **Pravda** gazetesi, 27 Ocak 1936, no. 26 (6632).

SBKP(b)'nin Tarihini öğrenmek bildiklerimizi ülkemizin işçi ve köylülerin sosyalizm uğrunda mübarezesinin tecrübeleri ile zenginleştirmektedir.

SBKP(b)'nin Tarihini öğrenmek, Marksizm-leninizmin tüm düşmanlarına karşı, çalışanların tüm düşmanlarına karşı parti tarihini öğrenmek bolşevizmi anlamaya yardım etmekte, siyasi uyanıklığı artırmaktadır.

SBKP(b)'nin Tarihini öğrenmek büyük Lenin-Stalin partisi işinin kesin başarı kazanacağına, komünizmin tüm dünyada başarı kazanmasına olan güveni artırmaktadır.”²⁶²

Parti silahıyla silahlanmış yeni tarih anlayışı ve tarihçi nesli artık eski tarih anlayışından uzaklaşmaktaydı, onu yok etmeğe çalışmaktaydı. Eski tarih anlayışından uzaklaşmak, onu yok etmekle beraber eski nesil tarihçilerin de parti kararlarından ve yaklaşımlarından dolayı sonraki dönemlerde tarihçilik yaşamlarından uzaklaştırıldıkları görülmektedir. Uzaklaştırılmalar esasen de Sibiryaya sürülme, hapis etme, kurşuna dizilme şeklinde görülmektedir. Tüm Sovyetler Birliği'nde ve toplumun, yaşamın tüm alanlarında görülen bu uzaklaştırmalar literatüre Represiya adıyla yansımaktadır ve bu süreçte en fazla insanın öldürüldüğü, sürüldüğü, kurşuna dizildiği yıl olarak ise 1937 yılı ön plana çıkmaktadır.²⁶³

²⁶² **Ümum İttifag Kommunist ...**, s. 3-4. 13 Mayıs 1935 yılında SBKP(b) MK'nın parti şubelerine gönderdiği yazıya esasen parti üyelerinin üyelikleri ve kimlikleri yenilenecektir. Burada amaç partiye muhalif olanları, rejime muhalif olanları partiden uzaklaştırmak ve onlarla ilgili gereken işlemleri yapmaktır. Artık yıl sonunda, partinin Aralık ayı toplantısında 15 bin 218 “düşman”ın partiden uzaklaştırıldığı bildirilmekteydi (Bkz.. Khlevnyuk, O. V., **Politbyuro, Mekanizm Politicheskoy Vlasti v 30-e Godu**, Moskova 1996, s. 148-189). Partideki temizlemeler sonraki dönemlerde de devam etti. Bunun sonucu olarak partililerin yaş ortalamasının düştüğü gözlemlendi. Örneğin, XVIII Parti Kurultayına katılıp oy kullanma hakkı bulunanların yarısına yakını 35 yaşın altındaydı. % 81,5'i ise 40 yaşın altında idi. XVIII Parti Konferansına katılanların ise % 35,6'sı 35 yaşına kadar, % 42,8'i ise 36-40 yaşları arasında idi. Bu genç nesli ideolojik yönden eğitmek için bir parti tarihi kitabı gerekmektedir ki, “Ümum İttifag Kommunist (Bolşevikler) Partiyasının Tarixi eseri de esasında bu ihtiyacı gidermek ve aynı zamanda partinin yaklaşımını tam ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz.: Glotova, O. A., “Analiticheskie İssledovaniya v İstoricheskoy Nauke: İzmeniye v Sisteme Podgotovki Stalinskikh Partiynikh Kadrov v Svyazi o Publikatsiyey ‘Kratkogo Kursa İstoriya VKP (b)’”, **Arxiv**, Moskova 2002, no. 20.

²⁶³ 1937 yılı tüm Sovyetler Birliği'nde baskının (sürülme, hapis etme, kurşuna dizme) etkili olduğu yıl olarak bilinmektedir. Azerbaycan Millî Güvenlik Bakanlığı'nın 1920-1941 yıllarında Azerbaycan'da kurşuna dizilenlerin isimlerini yayınladığı arşiv belgelerinde bunu görmek mümkündür. Sadece kurşuna dizilenlerin isimlerinin verildiği bu belgelerde 1920-41 yıllarında Azerbaycan'da 6839 kişi kurşuna dizilmiştir. Yıllara göre dağılımları ise şöyledir: 1920/142, 1921/88, 1922/134, 1923/89, 1924/59, 1925/15, 1931/149, 1932/52, 1933/46, 1934/35, 1935/65, 1936/1, 1937/2840, 1938/2794, 1939/20, 1940/13, 1941/297. En fazla insanın kurşuna dizildiği yıl olarak 1937 yılı görülmektedir.

Sovyet insanına ve aynı zamanda bilim adamına, tarihçilere yönelik yapılan yok etme süreci sonucu tarihte ve tarihçilikte varislik ananesi yok edilmiş oldu.²⁶⁴

Bu sürecin devamında Sovyet tarihçiliğinde yeni fikir ve düşüncelerin yaranması olayına 1941 yılında başlayan Büyük Vatan Savaşı'nda görmek mümkündür: Merkez ve taşrada yazılan tarih eserlerinde askeri kahramanların ön plana çıkarılması ve halka örnek gösterilerek halkta savaş ruhunu yüceltmek girişimleri ortaya atılmıştır.²⁶⁵ Bu alanda ilk adım ise daha savaşın ilk günlerinde ülke lideri Stalin'in konuşmasıyla atılmıştı. Stalin 7 Kasım 1941 yılında Kızıl Meydan'da askerlere şöyle hitap ediyordu: “Bu harpte dedeleriniz, Aleksander Suvorov, Aleksander Nevski, Dimitri Donskoy, Kumi Minin, Dimitri Pojarski, Mihail Kutuzov'un hayali, sizlere ilham kaynağı olsun”.²⁶⁶ Savaş süresi boyunca da yayınlanan eserlerde partinin bu telkini uygulamaya konmuş ve bu sahada çalışmalar yürütülmüştür.²⁶⁷

Kurşuna dizilenler esasen 15-95 yaşları arasındaki insanları içermektedir. Kurşuna dizilenler arasında millet, ırk farkı gözlenilmeden yapılmış ve devlete karşı gelme, milliyetçilik, Pantünkçülük, Panislamçılık suçlarıyla suçlanmışlardır. 1930-33 yıllarında Azerbaycan SSC Halk İçişleri Komiserliği Başkanı Frinovski Mikhahil Petrovich, merkeze, Moskova'ya gönderdiği raporunda, Kafkaslarda en fazla insanın Azerbaycan'da represiyaya uğratıldığından övünerek bahis ediyordu. Bu konuda ve aynı zamanda yayınlanmış arşiv belgeleri için bkz.: **Yaddaşın Berpası, (Serhed gazetesinin özel eki)**, no. 1, Azerbaycan Millî Güvenlik Bakanlığı'nın yayını, yayın tarihi yok.

²⁶⁴ Azerbaycan'ın ünlü tarihçisi Prof. Dr. Ziya Bünyatov'a göre bu süreç sonucu “Azerbaycan Tarih biliminde varislik ananesi yok edildi”. Bkz.: Ziya Bünyatov, “İki Asrın Hududunda Azerbaycan'da Tarih Bilimi: Durum ve Perspektifler”, **Elm ve Heyat Dergisi**, no. 10, Bakü 1988, s. 2. Sovyetler Birliği'nde hayatın tüm alanına ve tüm ülkeye yayılan baskı göz önünde bulundurdukta Ziya Bünyatov'un dile getirdiği fikrini tüm Sovyetler Birliği ve bilimin tüm alanları için kullanılabilir. Örneğin, bu dönemde Türkologların uğradığı represiya için bkz.: Ashnin, F. D., Alpatov, V. M., Nasilov, D. M., **Repressirovannaya Tyurkologiya**, Moskova 2002, 297 sayfa.

²⁶⁵ Bıchkov, S. P., Kozun, V. P., **a. g. e.**, s. 236. Bu dönemde Edebiyat ve Coğrafya fakülteleri için SSCB Tarihinden hazırlanan programda millî azatlık mücadelelerinin, köylü hareketlerinin ve de bu mücadelelerde liderlerin ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Bkz.: **Skhema Program po İstorii SSSR dlya Literaturnogo i Geograficheskogo Fakul'tetov, (Na Azerbaydjanskom Yazıke)**, İzdanie NKP Azerbaydjanskoj SSR, Bakü 1941.

²⁶⁶ Akyol, **a. g. e.**, s. 77

²⁶⁷ Bu dönemde yayınlanan eserlerde tarihi kahramanların ön plana çıkarıldığı tüm Cumhuriyetlerde yapılan çalışmalarda görmek mümkündür. 1941 yılında Leningrad, Moskova tarihçileri taşralara giderek oralardaki bilimi ve bilim adamlarını savaşa hazırlamak, savaş döneminde onları desteklemek girişimi içinde bulunmaktaydılar. Bu seferlerden biri de Kazakistan'a yapılmaktadır. Ekipte Sovyet Tarih Biliminin değerli tarihçileri A. M. Pakratova, M. P. Kim, S. V. Bakhrushin, M. P. Vyatkin ve benzeri bulunmaktadır. Alma-ata'ya gelen bilim adamları burada yapaabilecekleri en olumlu çalışmanın “Kazakistan SSC Tarihi”ni hazırlamaları olacakları fikrinde birleşmektedirler. Tarihçilerin birleştikleri diğer bir nokta daha vardı: Partinin savaş döneminde tarihi kahramanların ön plana çıkarılması konusundaki telkini esas alınarak Kazakistan'ın ve Kazakların kahramanlık tarihi, kahramanlıklarla dolu dönemlerine ağırlık verilmelidir. 1941 yılında savaş bölgelerinde millî ordu gruplaşmalarının yarandığı bilinmektedir. Bu gruplardan biri de Moskova'nın savunmasında bulunan Kazak Ponfilov alayı idi. Alayın savaşı girdiği zaman tekrarladığı “Vatan uğruna! Kenesar uğruna”

1953 yılında Sovyet lideri İ. Stalin'in ölümü Sovyet yönetiminde iktidar değişikliğine neden oldu. Yeni lider N. S. Kruchev Şubat 1956 yılında SSCB Komünist Partisi'nin XX. Kurultayını çağırdı. Kurultayın gizli oturumunda Kruşçev Stalin dönemini eleştirdi. Stalin döneminde kurulan baskıcı rejimin ortadan kaldırılması ve mahkum edilen insanlara beraati üzerinde durdu.²⁶⁸ Yaratılmak istenen liberal hava dışarıya ülkede Stalin döneminin siyasi baskı rejiminin son bulduğunun bir göstergesi olacaktı. SBKP MK'nın Mart ve Kasım 1962 yılındaki toplantılarında ise özellikle Sovyetler Birliği'nde artık Sosyalizmin kurulduğu ve hedefin artık Komünizm olması gerektiği²⁶⁹, bu yolda da bilimin ve esasen de tarih biliminin üzerine büyük görevler üstüğü üzerinde duruldu.²⁷⁰

sözleri ülkeye yayılmıştı. Kazak tarihinde kahraman arayan kitabın yazarları için Kenesar adı bir simbol olmaya başladı. Ve eserin önemli bir bölümü Kenesar'ın kahramanlıklarına ayrıldı. Bu bölümü de daha o yıllarda genç olan ve sonralar Kazakistan ve Orta Asya'da en genç yaşta (33 yaşında) tarih bilimleri adayı adını alacak olan E. B. Bekmakhanov yazıyor. 19. yüzyılda haksızlığa karşı çıkan Kenesar, böylece eserde Kazakların millî kahramanı olarak gösterilmektedir. Eserde bazı eksiklikler bulunmasına rağmen (Kenesar'ın millî kahramanlık kısmına itiraz eden çıkmaktadır) 1943 yılında eser yayımlanıyor. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Bekmakhanova, N. E., "A. M. Pankratova i İzuchenie İstorii Narodov SSSR", **İstörük i Vremya, 20-50-e godı XX Veka, A. M. Pankratova**, Moskova 2000, s. 171-172.

²⁶⁸ Kruchev, N. S., **Kongre Gizli Raporu: Kişi Kültüne Karşı**, çev. Ahmet Fethi, Pencere yayınları, İstanbul 1991, s. 76-77.

²⁶⁹ Bu dönemde yayınlanan ders kitaplarına göre, En yeni tarihi üç devreye bölmek mümkündür: Birincisi, 1917 yılından başlayıp 1939 yılına kadar devam eder devredir. Bu devrenin özelliği, sosyalizmin sadece bir ülkede yerleştiği ve kapitalizmin daha güçlü olduğudur. İkinci devre İkinci Dünya Muharebesi ile başlayıp XX. yüzyılın 50'li yıllarının ikinci dönemine kadar devam eder. Bu dönemde. Sosyalizm tek ülke sınırlarını aşarak, dünyaya yayılmakta ve bununla beraber kapitalist sistem buhran yaşamaktadır. Üçüncü devre yaşanan dönemdir ki, bu dönemde dünya sosyalizm sistemi yeni bir döneme girmiştir. SSCB'de sosyalizmden komünizme geçiş dönemi başlamıştır; Dünyada sosyalist sistem yerleşmiştir; Soslazm sistemi kapitalizmi yenmeye başlamıştır. Bkz.: İ. M. Krivoguz, D. P. Pritsker, S. M. Stetskeviç, **En Yeni Tarih**, Orta okulların 9. sınıfları için ders kitabı, Beşinci baskı, Maarif Neşriyatı, Bakü 1967, s. 7; **SSRİ Tarihi** (Editörler: İ. B. Berkhin, M. İ. Belenki, M. P. Kim), s. 355-368.

²⁷⁰ Ponomaryev, B. N., "Zadachi İstoricheskoy Nauki i Podgotovka Nauchno-Pedagogicheskix Kadrov v Oblasti İstorii", **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 45. Bu konferans 18-21 Aralık 1962 yılında SSCB Komünist Partisi Merkezi Komite ve Bakanlar Kurulu'nun kararıyla tarih biliminde yeni kadroların hazırlanması, sorunları ve düzeylerinin yükseltilmesi konusunun görüşülmesi için düzenlenmiştir. Konferansta ülkenin her yerinden toplam 2 bine yakın bilim adamı, üniversite hocaları, arşiv işçileri hazır bulunmuştur. Toplantıda önemli konuşmalar Akademik B. N. Ponomarev'in "Tarih Biliminin Görevi ve Tarih Alanında Elmi-Pedagoji Kadroların Hazırlanması" bildirisi etrafında sürmüştür. 18 ve 19 Aralık tarihlerinde bu konu görüşülmüştür. 20 ve 21 tarihlerinde ise konferans üç bölüm halinde toplantılarının sürdürmüştür: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi, SSCB Tarihi ve Genel Tarih. 21 Aralık'ta günün ikinci yarısında konferans sona ermiştir. Bkz.: **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

SBKP MK'sı ve SSCB Bakanlar Kurulu'nun 8 Ekim 1959 yılında kabul ettiği “Okullarda Tarih Eğitiminde Bazı Değişiklikler Yapılması Hakkında” karar aynı zamanda tarih biliminin karşısında da yeni hedefler koymaktaydı: “Tarih derslerinin öğretiminde toplumun gelişim tarihinde kanuna uygunluğun öğrencilerin anlayabilecekleri şekilde verilmesine dikkat edilmeli, onlarda kapitalizmin ölüp gideceğine ve komünizmin tüm dünyadaki zaferinin kaçınılmazlığına kuvvetli bir inanç yaratılmalı, maddi ve manevi zenginliklerin gerçek yaratıcısı olan halk kitlelerinin rolü ve tarihte şahsiyetin önemi anlatılmalıdır”.²⁷¹ Bu Komünizm kuruculuğu yoluna girmiş Sovyetler ülkesinde Sovyet tarih biliminin karşısına konmuş hedefleri oluşturmaktadır.

Bu kararın bir maddesi de Birlik Cumhuriyetlerin kendi tarihlerini öğretmeleri ile ilgili idi.²⁷² Bu karar aynı zamanda Birlik Cumhuriyetlerin tarihlerinin araştırılmasına yönelik bir karardı. Çünkü öğrenilmeyen, araştırılmayan bir tarihin öğrenimi ne kadar söz konusu olabilir. Bu doğrultuda Birlik Cumhuriyetlerinde ülke tarihinin yazılması süreci hızlandırıldı. Azerbaycan'da bu yıllarda ilk defa olarak Azerbaycan Tarihi tüm yönleriyle ortaya kondu ve 1958 yılında 3 ciltlik Azerbaycan Tarihi kitabı yayınlanmasına başlandı.²⁷³ 1957 yılında

²⁷¹ Guliyev, M., “SSRİ Tarih Kursunda Azerbaycan Tarihi Tedrisinin Spesifikası”, **Tarih, İctimaiyyet, Coğrafya**, no. 72, Bakü, Eylül-Ekim 1975, s. 13.

²⁷² Bkz.: **Azerbaycan Müellimi gazetesi**, no. 91, 12 Kasım 1959.

²⁷³ Azerbaycan Tarihinin yazımı konusunda çağdaş anlamda ilk girişim daha XIX yüzyılda yapılmıştır. Abbaskulu Ağa Bakıhanov tarafından 1841 yılında Azerbaycan tarihini içeren “**Gülistan-ı İrem**” adlı eser yayınladılar. Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan sonraki dönemde ise yazılan ve yayımlanan ilk eser Mehmet Hasan Baharlı (Veliyev)'nin 1921 yılında yayınlattığı “**Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Efnografik ve İktisadi Oçerk)**” eseridir. 1940'li yıllara kadarki dönemde bu alanda bir çok eserler yayınlanmıştır: Reşit Beş İsmayılov, “**Azerbaycan Tarihi**” (Bakü 1923), Cihangir Zeynalıoğlu, “**Azerbaycan Tarihi**” (İstanbul 1924), B. M. Sısoyev, **Kratkiy Oçerk İstorii Azerbaycadjan (Severnogo)** (Bakü 1925), E. A. Pokhomov, “**Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana**” (Bakü 1923). Bu çalışmalar Azerbaycan Tarihçiliği için bir tez ortaya çıkarmaktan daha çok bu alanda yapılan ilk araştırmalardır ve Sovyetlerin ilk dönemlerinde yayınladıkları için de olaylara farklı yaklaşımlarını korumaktaydılar.

Sovyet dönemi resmi Azerbaycan Tarihi tezinin ortaya konması için ilk cehtler 1941 yılında yayımlanan **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk - S Drevneyshiy Vremen do XIX Veka**, (Podgotovlen Kollektivom Nauchnim Rabotnikov İnstituta Az. FAN, Bakü 1941) ve “**Oçerk po İstorii Azerbaydjana - S Drevneyshiy Vremen do Kontsa XIX Veka**”, **İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, no. 1, 5, Bakü 1946) eserleri sayılmaktadır.

1954 yılında Azerbaycan Tarihinin iki ciltlik maketi yayımlandı (Bakü 1954) ve 1958 yılında bu maketteki eksiklikler giderilerek yayınlanmasına başlanılan Azerbaycan Tarihi eseri ise (Azerbaycan Tarihi, 3 cilt (4 kitap), Bakü 1958-1963) daha sonraki bölümde göreceğimiz üzere Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarihi tezini belirlemektedir.

Kazakistan Tarihi kitabının birinci cildi,²⁷⁴ 1955-57 yılları arasında iki ciltlik Özbekistan Tarihi kitabı,²⁷⁵ 1959 yılında Türkmenistan Tarihinin birinci cildi²⁷⁶,

²⁷⁴ Bu eser Kazakistan Tarihi kitabı yazımı aşamasında ilk eser değildir. Bu alanda ilk eser 1943 yılında yayınlanmıştır. “Kazakistan SSC Tarihi” (tek cilt) adlanan bu eser eski dönemden Büyük Vatan Savaşı yıllarına kadarki dönemi içermektedir. Bilim adamları ve toplum tarafından olumlu karşılanan bu eser aynı yıllarda Ekim İnkılabına kadarki dönemde Kazakistan Tarihinin bir çok problemlerinin yanlış incelendiği ve bu kitapta Sovyet dönemi Kazakistan’ına az yer ayrılması ile suçlanmıştır. Genç ve yetenekli tarihçi Ermukhan Bekmakhanov “Kazak SSC tarihini” hazırlama aşamasındayken, bilim adamlarının enternasyonal topluluğunun üyesi idi. Bu topluluğa A. P. Kuçkin, A. M. Pankratova, B. D. Grekov, N. M. Drujinin ve diğer önemli Sovyet tarihçileri de üyeydi. 1943 Haziran’da kitap yayınlandı. Gözlemcilerden bazıları kitabı Kazakistan’ın kapsamlı tarihini oluşturmada ilk ve başarılı bir adam olarak nitelendirirken, diğer bir grup ta “Rusya’ya karşı millî isyanları öven, Ruslara karşı bir kitap” olarak eleştirdi. Tarihteki sömürüye karşı yapılan isyanların değerlendirilmesi hararetili ilmi tartışmalara sebep oldu. E. Bekmakhanov’un “XIX Asrın 20-40’lı Yıllarında Kazakistan” isimli (1947) monografisindeki ortaya attığı görüşleri burjuva milliyetçilerinin fikirlerinin gelişmiş şekli olarak değerlendirilip siyasi olarak zararlı bulundu. 1950’de Pravda Gazetesi, “Kazakistan tarihinin meselelerini Marksizm-Leninizm Açısından Yazmak İçin” isimli makalede, E. Bekmakhanov’ın kitabını suçladı.

Pravda’nın bu makalesi E. Bekmakhanov’a siyasi suçlar istinat edilerek ortadan kaldırılması çalışmalarını tetikledi. 10 Nisan 1951’de Kazakistan KP MK Pravda Gazetesi’ndeki makale hakkında karar kabul etti. Bu kararda makaledeki görüşler haklı bulundu ve E. Bekmakhanov’u “burjuva milliyetçisi görüşlerinden” dolayı suçladı. Haziran 1951’de Kazakistan KP MK Pravda Gazetesi’nin makalesini tekrar ele aldı ve 10 Nisan 1951’deki kararın uygulanması hususunda bazı ek tedbirler alınmasını kararlaştırdı. Böylesine sert kararların alınmasından sonra tarih doktoru E. Bekmakhanov Bilimler Akademisi üyeliğinden çıkarıldı. E. Bekmakhanov 1951-1952’de Cambul vilayetine bağlı Çu’da orta okul öğretmeni olarak görev yaptı. 4 Aralık 1952’de ise Kazak SSC Yüksek Mahkemesi Hakimler Kurulu onu görüşlerinden dolayı 25 yıl hapis cezasına hükmetti. Ancak, Stalin öldükten sonra, E. Bekmakhanov hakkındaki suçlamalar tekrar gözden geçirildi ve suçsuz olduğuna karar verildi. Daha geniş bilgi için bkz.: Omarov, İ. A., “O Zadachakh İstoricheskoy Nauki v Kazakhstane”, **Bolshevik Kazakhstana**, no. 1, Alma-ata 1950; **İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR (Seriya İstoricheskaya)**, Alma-ata 1950, sayı 6, s. 5-8; **İstoriya Kazakhstana s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney Ocherk**, Natsional’naya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan, Institut İstorii i Etnologii, Institut Arkheologii im. A. Kh. Margulana, Fond Razvitiya “Kazakhstan”, Almatı 1993, s. 356-357. Kazakistan Tarihinin yazımı konusunda sonraki ceht 1949 yılında edildi. Daha 14 Ağustos 1945 yılında Kazakistan KP(b) MK’si “Kazakistan SSR’nin Tarihi”nin ikinci baskısını yapılması hakkında” karar kabul etti. Ve bu karar doğrultusunda 1949 yılında iki ciltlik Kazak SSR’nin Tarihi kitabı yayınlandı (Hazırlayanlar: İ. O. Omarov ve A. M. Pankratova). Bkz.: **Bolshevik Kazakstana**, no. 6, Alma-ata, 1945. Bu yılda basılan Kazakistan SSCB Tarihi, Sovyetler Birliği döneminde yayınlardan anlaşıldığı kadar yine da sakıncalı bulunmuş ve yenisinin yazılmasına ihtiyaç doğmuştur. 1957 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından yayınlanmaya başlayan “Kazakistan SSC Tarihi” bu alandaki eksikleri gidermek, yanlışlıkları düzeltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bkz.: “Giriş Bölümü”, **Kazak SSR Tarihi**, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1957, s. 3-6; “Giriş Bölümü”, **Kazak SSR Tarihi (Sosyalizm Dönemi)**, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1967, s. 5-8.

²⁷⁵ Sovyet döneminde Özbekistan Tarihi kitaplarının ilkleri 1947 ve 1950 yıllarında yayınlanmıştır. Sovyetler için daha yakın dönemin araştırılması ilk dönemlerde ön planda olduğundan 1947 yılında Özbekistan Tarihinin birinci cildi değil, daha yakın dönemi içeren (Sheybaniler döneminden Ekim İnkılabına kadarki dönem) ikinci cildi yayınlandı (**İstoriya Narodov Uzbekistana, tom 2, Ot Obrazovaniya Gosudarstva Sheybanidov do Velikoy Oktyabr’skoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii**, İzdatel’stva AN UzSSR, Tashkent 1947). Bu dönemi kadarki olayları içeren birinci cilt ise 3 yıl sonra, 1950 yılında yayınlandı (**İstoriya Narodov Uzbekistana, tom 1, S Drevneyshikh Vremen do Nachala XVI Veka**, İzdatel’stva AN UzSSR, Tashkent 1950). 1955 yılına gelindiğinde daha önce yayınlanan iki ciltlik eserde ciddi yanlışlıkların olduğu ve parti mevkiinde yazılmadığı

1956 yılında iki ciltlik Kırgızistan SSC Tarihi²⁷⁷ kitapları yayınlandı. Bu dönemde ülke tarihlerinin yazılışı sadece Türk Cumhuriyetleriyle sınırlı değildir. Birliğe dahil olan diğer Cumhuriyetlerde de bu dönemde toplu ciltler şeklinde tarih kitaplarının yazıldığı görülmektedir.²⁷⁸

Stalin döneminin son bulduğu ifade edilmesine rağmen bu dönemdeki uygulamalarda eski dönem ideolojik uygulamaların tarih bilimi alanında devam ettiği görülmektedir. Stalin'in konuşmalarında ve tavırlarında ön plana çıkarılan tarih yazımındaki Rus merkezîyetçiliği bu dönemde de devam etmektedir. Bunu 1960 yılında SBKP'nin yazmağa karar verdiği 10 ciltlik Sovyetler Birliği tarihini hazırlayanlara partinin telkininde görmek mümkündür. Yazılmasına SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün üstlendiği eser tüm Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların tarihini içerecekti ve bu kitap tüm Birlik Cumhuriyetlerinde okutulacaktı. 1961 yılında Parti eserin yayımı konusunda özel direktif yayınlıyor. Buna göre, eserde Rus olmayan milletlerin tarihinden, bu milletlerin özel tarihi gelişimlerini açıklayan ve böylece çevrelerinde “millî düşünce ve eğilimler”in canlanmasına yarayacak materyallere yer verilmeyecekti. Tarihi vakıalar aydınlatılırken, başlıca

üzerinde duruldu. Bu yönde Parti yöneticilerinin telkinleri hesaba katılarak yeni eser yayınlanmasına karar verildi. Önceki iki cilt için yapılan eleştirileri aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür: Tarihin taksiminde yanlışlıklara yol verilmesi, bazı tarihi kahramanların idealize edilmesi, bazı feodal gruplaşmalarına geniş yer ayrılması. Özellikle ikinci ciltte Orta Asya'nın Rusya'ya birleştirilmesi bölümünde ciddi yanlışlıkların yapıldığı, yerel direnişlerin olumlu bir hareket gibi gösterilmesi yanlış bulunmaktaydı. Bu yanlışlıkları da gidermek için 1955 yılında yeni Tarih kitabının baskısına karar verildi. Bkz.: “Giriş Bölümü”, **Uzbekistan SSR Tarihi**, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tashkent 1955, s. V-VII.

²⁷⁶ Sovyet döneminde Türkmenler ve Türkmenistan tarihi üzerine ilk araştırmaları V. V. Bartold tarafından yapılmıştır. 1929 yılında Türkmenlerin VIII-XIX yüzyıl hayatını inceleyen eserini yayınladı. 1954 yılında Türkmenistan Bilimler Akademisi maket olarak Türkenistan SSR Tarihinin birinci cildini yayınladı. 1957 yılında ise 2 ciltlik Türkmenistan SSR Tarihi yayınlandı. Diğer cumhuriyetlerde gördüğümüz eleştirilerin benzerleri burada da görülmektedir. Ve bu eleştirileri cevap vermek ve bu alandaki boşlukları doldurmak için 1959 yılında Türkmenistan SSR Tarihi kitabının birinci cildi yayınlanıyor. Bkz.: “Giriş Bölümü”, **Türkmenistan SSR'nin Tarihi**, Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü, Aşkabat 1959, s. 5-12.

²⁷⁷ Sovyet döneminde Kırgızların tarihi üzerine yayınlanan ilk eser de V. V. Bartold'a aittir. O, 1927 yılında Kırgızlar adlı eserini yayınladı. 1954 yılında Kırgızistan'da Bilimler Akademisininin Tarih Enstitüsü kuruldu. Bu kurumun ilk faaliyetlerinden biri Kırgızistan Tarihi yayınlamak oldu. 1956 yılında ise iki ciltlik Kırgızistan Tarihi kitabı yayınlandı. Bkz.: İstoriya **Kırgızov i Kırgızistan**, (Hazırlayan: V. M. Poloskikh), Bişkek 2003, s. 17-24; “Kırgızistan SSR”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, III cilt, Bakü 1979. s. 196.

²⁷⁸ Örneğin, iki ciltlik Moldova SSC Tarihi'nin birinci baskıyı 1951-1955 yıllarında, ikinci baskısı ise 1965-1968 yıllarında yapıldı. 3 ciltlik Estonya SSC Tarihi 1961-1974 yıllarında yayınlandı. Ermenistan, Beyaz Rusya, Ukrayna ve diğer Cumhuriyetlerin tarih kitapları da bu dönemde hazırlanmaktadır. Bkz.: Suleymenov, B. S., “İ. V. Stalin i İzuchenie İstorii Narodov SSSR”, **İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR (Seriya İstoricheskaya)**, Alma-ata 1950, sayı 6, s. 43.

dikkat, geçmişte Sovyet halklarını “ayıran” noktalar üzerinde değil, aksine, bu milletleri Rus milletine “yaklaştıran” hususlar üzerinde toplanacaktı. Bu eserde Rusya İmparatorluğu’nun “ilericiliği”, Rus milletinin “müstesna tarihi rolü” ve Rus olmayan milletlerin Rusya’ya ilhakının “ilerici mana ve önemi” düşüncesi kuvvetle kabartılacaktır.²⁷⁹ Bu telkinler 18-21 Aralık 1962 yılında toplanan Sovyetler Birliği tarihçilerinin birlik toplantısında da dile getirilmekteydi. Akademik B. N. Ponomarev, “Tarih Biliminin Görevi ve Tarih Alanında Elmi-Pedagoji Kadroların Hazırlanması” konulu bildirisinde özellikle tarih yazımında Rus merkezîyetçiliğinin üzerinde durmaktaydı. Ona göre, “Geçmişin, aynı zamanda millî hareketlerin problemlerini öğrenen Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletleriyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetlerinin tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegane yoldu. Aynı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lazımdır.”²⁸⁰

Bunun yanında bu toplantıda tarih bilimine ve tarihçilere komünizm kuruculuğunda önemli bir görev verilmekteydi. Bu konu üzerinde konuşma yapan SSCB Bilimler Akademisi Başkanı akademik M. V. Keldiş yeni yaklaşımın bu boyutuna temas etti. Onun üzerinde durduğu önemli husus şuydu: “Sovyetler Birliği Komünist Partisi Programı’nda gösteriliyor ki, sosyal bilimler, toplumsal bilimler toplumsal gelişime rehberlikte esası oluşturmaktadır. Onlar komünizm kuruculuğunda sosyalizmin ve onun komünizme geçişinde siyasi, ekonomik ve kültürel temellerini incelemekte, Sovyet halkında komünizm anlayışını geliştirmekte, güçlendirmektedir.

Bu görevleri yerine getirmede tarih biliminin özel bir yeri bulunmaktadır. Vatanı tarihimizin özellikle yakın zamanının öğrenilmesi, Komünist Partisi’nin ve

²⁷⁹ Urban, P., “Sovyet Millî Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri”, **Dergi dergisi**, Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsü, Münih 1964, sayı 35-36, s. 77-78.

²⁸⁰ Ponomaryev, B. N., a. g. m., s. 29.

Sovyet halkının başarılarla dolu tarihinin ve dünyada Sosyalizmin, Komünizmin ve işçi hareketlerinin incelenmesi önem taşımaktadır.”²⁸¹

Sovyet tarihçileri de toplantının bitişinde parti liderine gönderdikleri teşekkür mektubunda görevlerini anladıklarını ve bu yolda çalışmalarına devam edeceklerinin vurgulamaktaydılar:

“Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesine

Biz, Sovyetler Birliği tarihçilerinin toplantısı iştirakçileri, çok sayılı bilim adamları kolektifi adından Nikita Seergeyevich Khrushchey liderliğindeki Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesine ülkemizde tarih biliminin gelişimine dikkatlerinden dolayı teşekkür ediyoruz.

SBKP Programı ve XXII Parti kurultayının kararları tarih bilimiyle hayatı, komünizm kuruculuğu tecrübelerini birleştirmek görevini Sovyet tarihçisine vermektedir. Parti Sovyet tarihçilerini Sovyet halkını komünizm kuruculuğunda eğitmek için yardıma çağırılmaktadır. N. S. Khrushchey'in belirttiği gibi bizim genç nesil Komünist Partisinin kahramanlık tarihini, emekçilerin azatlık uğrunda mücadelesini, ülkemizin şanlı tarihini bilmeli ve onlar partimizin, işçi sınıfının inkılabı ruhunda eğitilmelidir.

Sovyet tarihçisi ideoloji işte, komünist dünya görüşünün onaylanmasındaki aydın rolünü görmekte, anlamaktadır. Bizim görevimiz tarih biliminde teori ve ideoloji-siyasi bakımdan bilimsel düzeyi şaşmadan yükseltmek, Marksist-Leninist metodoloji esasında zor bilimsel problemleri çöze bilen yüksek düzeyli kadrolar hazırlamaktır.

Biz tüm teorik gücümüzü tarihin önemli problemlerinin çözümüne, Sovyet toplumunun ve tüm dünya sosyalist sisteminin kanuna uygunluklarının tüm yönlerinin öğrenilmesine, uluslar arası komünist, işçi ve millî-azatlık hareketlerinin ortak tecrübelerini incelenmesine, burjuva ideolojisi ile mücadeleye yönelecektir.

²⁸¹ Keldisha M. V., “Vstupitel’noe Slovo”, *Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)*, Moskova 1964, s. 9.

... Biz SBKP MK'ni emin ediyoruz ki, Sovyet tarihçileri tüm güçleri ile SBKP Programının karşımızda koyduğu görevi, komünizm kuruculuğunun büyük işinde inamla yardım etmek görevini yerine getirecektir.

*Büyük ve aparıcı bir güç olarak komünizm kuruculuğunda Sovyetler Birliği Komünist Parti'si çok yaşasın!"*²⁸²

Sovyet tarih yazıcılığı ve Sovyet tarihçileri, yukarıda üzerinde durulan düşünceler doğrultusunda faaliyetlerini 1980'li yılların ortalarına kadar devam ettirmiştir. Bu dönemde Sovyet yönetimindeki iktidar değişikliği ve ideolojideki “yeniden yapılanma” ve “aşıkarlık” politikaları tüm Sovyetler Birliği'nde bir demokratiklik havasını uyandırdı. Toplumda şimdiye kadar baskı altında tutulan, yasaklanan konular tartışılmaya, araştırılmaya başlandı. Tüm topluma, kurumlara, bilim alanlarına yayılan bu yeni hava Tarih biliminde de görüldü. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben Sovyet Tarih bilimi de tarihi misyonunu bitirmiş oldu ve yerini eskinin Birlik ve şimdinin Bağımsız Cumhuriyetlerindeki Tarih araştırma merkezlerine, tarih bölümlerine ve bu merkezlerin hazırladıkları yeni tarih tezlerine bıraktı. Bıraktı, fakat onun izlerinin kolay kolay silinmediği daha sonraki bölümlerde konuların tartışılma sürecinde görülecektir.

1.3. Sovyetler Birliği'nde Eğitim ve Tarih Eğitimi

Sovyetler Birliği'ndeki eğitim sistemi de yukarıdaki anlatılan sistemden ve örneklerden farklılık göstermemekteydi. Sovyet eğitim sistemi de en küçük yaştan itibaren insanların kafasına Sovyet ideolojisini yerleştirip ve bu ideoloji doğrultusunda bir insan yaratmak çabası esasına dayanmaktaydı.

Sovyet ideolojisinin temelini oluşturan Marksizm'e göre, toplumun temeli ekonomik yapıdır. Ekonomik yapıya alt yapı adı verilir. Diğer bütün ideolojik

²⁸² “Tsentral'nomu Komitetu Kommunisticheskoy Parti Sovetskogo Soyuzu”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 512.

biçimler, ahlak, din, bilim, sanat, şiir, edebiyat ise üst yapıyı oluşturur. Alt yapıyı oluşturan ekonomik faaliyetler ve ilişkiler üst yapıyı etkileyerek değiştirir.²⁸³

Marksistler bu bakış açısıyla eğitimi de üst yapı içerisinde ele alarak, eğitim içeriğinden (muhteva) pratiğine kadar esas belirleyici olan alt yapının etkileriyle şekillendiğini kabul ederler. Bu sebeple eğitim yaklaşımlarının temeline alt yapıyı koyduklarından “eğitimle üretimin birleştirilmesi”ni en öncelikli hedef olarak ele almışlardır.²⁸⁴

Buradan hareket ederek Sovyet ideolojisi eğitimi, sistemleştirilmiş bilim, beceri ve alışkanlıkların benimsenmesi ve sonucu şeklinde tanıtmaktaydı. Eğitim, üretim süreçlerinin genel ilmi ilkelerini öğretecek, çocukları ve gençleri pratik çalışmalara sokarak her türlü işte gerekli olan temel aletlerin kullanılmasını kazandıracaktır. İnsanları hayata ve üretim sürecine hazırlamak için de insanların yaşına ve kabiliyetlerine göre Yüksek Eğitim, Orta Eğitim, Genel Eğitim, Teknik Eğitim, Politeknik Eğitim sistemleri uygulanmaktaydı.

Marks’ın, geleceğin toplumsal düzeninde eğitim için belirlediği toplumsal üretimin artırılması ve insanların çokyönlü olarak yetiştirilmesi temellerini Sovyet eğitim sistemi çokyönlü gelişmiş, komünizmin faal ve şuurlu kurucularını yetiştirmek amacı şeklinde kabullenmiştir.

Sovyetler Birliği’ndeki eğitim sistemi, eğitim-ideoloji ilişkisi anlatılırken bahsedilen sistemden ve örneklerden farklılık göstermemekteydi. Sovyet eğitim sistemi de en küçük yaştan itibaren insanların kafasına Sovyet ideolojisini yerleştirip bu ideoloji doğrultusunda bir insan yaratmak çabası esasına dayanmaktaydı.

Sovyet sistemi aynı zamanda eğitimi de koruma altına almaktadır. Sovyet Anayasasının 45. maddesine göre Sovyetler Birliği vatandaşları eğitim hakkına sahiptirler. Eğitim ücretsizdir. Orta eğitim zorunludur. Ders kitapları ücretsiz verilmektedir. Eğitimin hayatla, üretimle ilişkisi esasında teknik okullar, orta eğitim ve yüksek eğitim kurumları faaliyet göstermektedirler. vs.²⁸⁵

²⁸³ Karl Mark, **Kapital I, (Ekonomik Politğin Eleştirisine Katkı)**, (Çev. M. Selik), Ankara 1974, s. 181.

²⁸⁴ Aytacı, K., **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul 1992, s. 283.

²⁸⁵ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 14.

SSCB Eğitim sistemi içinde tarih eğitiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Yeni toplum yaratma çabasında olan Sovyet ideolojisi tarih eğitimini kullanarak geçmişe, bugüne ve geleceğe yönelik ideolojik bir yaklaşım ortaya çıkarmaktaydı. Bu yaklaşımda toplumsal kardeşlik, toplumsal ruh, komünist ahlakı, proleter-burjuva mücadelesinde Marksist öğretisi, işçi hareketi, sosyalist toplum ve benzeri öğeler öne çıkmaktaydı. Toplumsal şuuru oluşturmada, toplumu yönetmede, yeni insan, yeni toplum yaratmada tarihin ve tarih eğitiminin rolünü iyi anlayan Sovyet ideolojisi bu alanı devamlı kontrol altında tutmaya çalışmış ve buna son dönemlerine kadar da nail olmuştur. Aşağıda verilen Sovyet Birliği döneminde Tarih Eğitimi alanında Azerbaycan'daki uygulamalar ve bunun diğer cumhuriyetlerle kıyaslanması Sovyet dönemi tarih eğitimi uygulamaları konusunda yeterli bilgilerin oluşmasına yardımcı olacaktır.

Azerbaycan'da Tarih Eğitimi

Azerbaycan'da tarih eğitimi daha 19. yüzyılda başlatılmıştır. Fakat maarifin millî olmamasından, Azerbaycan dilinde eğitim tedrisatının imkansızlığından ve eğitimin Ruslaştırmaya hizmet etmesinden dolayı Azerbaycan tarihi eğitimi yapılmamıştır. Bu dönemde dini okullarda ve Rus okullarında öğretilen ise din tarihi ve esasında da Çarlık Rusyasının kahramanlık tarihi olmuştur. Rusya tarihinin geniş şekilde öğretilmesi ise her şeyden önce Rusya'nın sömürgecilik siyasetine meşruluk kazandırma amacı gütmekteydi.

1918-1920 yıllarında iki yıl yaşayan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde ilk kez okullarda Azerbaycan tarihi öğretimine teşebbüs edilmiştir.

ADC'nin kültür politikası içinde eğitimin millîleştirilmesi önemli bir yer işgal etmiştir. Devletin eğitim politikasının esas amacı "eğitimi yeni ortama uygunlaştırmak, onu yad tesirlerden uzak edip, Azerbaycan Devletçiliği ve

Türkçülük ideallerine yaklaştırmak, vatanın ve halkın refahı namına çalışan ve hayat için yetişmiş genç nesil hazırlamaktı”.²⁸⁶

Bu amaç doğrultusunda kurul oluşturulmuş ve yeni ders programları hazırlanmıştır. Türk Giraeti (R. Efendizade), Son Türk Elifbası (A. Efendizade), Edebiyat Derslikleri (H. Cavit, A. Şaig), Yeni Mektep (M. Mahmutbeyov, A. Sehet), Tarihi Tebii (C. Cebrayılbeyle) ve benzeri kitap ve derslikler yeni program ve amaçları doğrultusunda hazırlanan yayınlardı.

Yeni hazırlanan ders programında Azerbaycan Tarihine de önemli yer ayrılmıştı. Kurul 1919/1920 ders yılında küçük okullarda (iptidai) Türk Halkları Tarihinden Epizodik Hikayeleri ve orta okullar için ise Türk Halkları Tarihinin Sistematik Kursunu zorunlu görmekte idi.²⁸⁷ Ve Azerbaycan Tarihi de bu kurs içinde öğretilmekteydi. Doğu halklarının tarihine ağırlık verilmekteydi. Bu derslerde Osmanlı tarihinin de işleniş tarih derslerinin bakış açısını yansıtmak için önemli bir husustu.

“Millileştirilmiş ve daha millileştirilmemiş olan mekatibi-edadiyyede Rus Tarihi dersinin yerine Umümi Türk Tarihi vaaz edilerek Türkçe’nin bütün mekteplerde tedrisi mecburiyeti taht-ı kanuniye alınmasına” rağmen²⁸⁸ ADC’nin ömrünün kısa sürmesi bu siyasetin yarıda kalmasına sebep oldu.

28 Nisan 1920’de XI. Kızıl Ordu’nun Bakü’yü işgal etmesi ve Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin kurulması beraberinde ideoloji değişimini de getirdi. Eski millî ideolojinin yerini artık Sovyet ideolojisi alacaktı.

Bu değişiklik tarih eğitimi alanını görmezden gelemezdi. Fakat Sovyetlerin bir çok alanda olduğu gibi, tarih eğitimi alanında da yeterli kadroya, ideolojisi doğrultusunda yetişen yeterli elemanlara sahip değildi. Bu eksiklik yeni ideolojinin uygulamasında zorluklarla karşılaşmasına neden olabiliyordu. Bu eksikliğinden

²⁸⁶ Nazım İsayev, **Azerbaycan Demokratik Respublikası’nın Sosyal ve Medeni Siyaseti (1918-1920’li yıllar)**, Yayınlanmamış Tarih İlimleri Namizedi Dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakü 1993, s. 15-16.

²⁸⁷ Aziza Nazarlı, **Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjanskoy Respublike (1918-1920)**, Yayınlanmamış Tarih İlimleri Namizedi Dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakü 1994, s. 17.

²⁸⁸ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü 1990, s. 56.

dolayıdır ki, tarih eğitimi alanında 1930’lu yıllara kadar bir serbestlik veya daha doğrusu bir dağınıklık görülmektedir.

Bu dönemde yeni ideoloji doğrultusunda yeni dersliklerin ve programların yaratılması doğrultuda faaliyetler yürütülmüştür.

1 Ekim 1920 yılında Azerbaycan’da ilk Sovyet ders yılı başlamış oldu. Daha önceki dönemden kalma ders programları ve derslikleri, aynı zamanda tarih programları ve ders kitapları kaldırıldı ve yasaklandı. Bunların yerine yeni arayışlara başlandı.

1 ve 2 dereceli okullar için²⁸⁹ hazırlanmış programlarda 1923-1924 ders yılına kadarki dönemde Azerbaycan Tarihinin eski devri kronolojik süreklilik şeklinde verilmekteydi. Fakat bundan sonraki dönem programlarının esası XIX-XX. yüzyıl Bakü ve etrafındaki işçi hareketi ve Azerbaycan’da Sovyet Hakimiyetinin kurulmasının öğretilmesine ayrılmıştı. Bu dönemde okullarda Azerbaycan tarihiyle beraber Rusya, Yunanistan, Mezopotamya, Avrupa, Arabistan, Türkiye ve benzeri ülkelerin tarihleri de öğretilmekteydi.

Bu dönemde Azerbaycan tarihi adında bir ders kitabının varlığı söz konusu değildir. Okullarda ders kitabı olarak “iş kitapları” kullanılmaktaydı. Bu kitaplardaki bilgileri öğrenciler çeşitli kaynaklardan toplayarak bir araya getirmişlerdi.

Tarih eğitimi alanında Sovyet ideolojisinin aldığı ilk önlemler 1930’lu yıllardadır. Zira bu yıllardan itibaren Komünist Partisi artık okullarda eğitim-öğretimi ideolojisi doğrultusunda yeni baştan düzenlemeye başladı. Bu dönemden itibaren devletin okullar için aldığı kararların temelinde devlet anlayışı ile eğitim sistemindeki anlayış arasındaki kopukluğu ortadan kaldırması durmaktadır.

5 Eylül 1931 yılında Komünist Parti Merkezi Komitesi “İlk ve Orta Okullar Hakkında” kararını çıkarttı. Bu karar Sovyet eğitim sisteminde pek başarılı sayılmasa da, antileninci ruhta eğitim anlayışına son vermek yolunda önemli bir adımdı.²⁹⁰

²⁸⁹ Bu dönemde okullar iki dereceye bölünüyordu: 1. 8-13 yaşında olanlar için 5 yıllık kurs, 2. 13-17 yaşında olanlar için 4 yıllık kurs.

²⁹⁰ Azizov , T., “Tarih Tedrisatında Yeni Marhale”, **Tarih, İctimaiyat, Coğrafya Tedrisi**, sayı 124, Temmuz-Ağustos 1984, s. 10.

İlk kararın çok ta rağbet görmemesi ve zayıf gözükmesi partiyi ikinci bir karar almaya itti. 23 Ağustos 1932 yılında “İlk ve Orta Dereceli Okulların Öğretim Programları ve Sistemi” hakkında yeni bir karar çıkarttı. Bu kararda özellikle sosyal bilimlere dikkat kesilmekteydi: “Okullarda okutulan sosyal bilimlerin öğretim programlarında tarihsel yaklaşım istenilen seviyede değildir. Bu programlarda halkların ve devletlerin tarihi geçmişleri ve insanlığın gelişmesi hakkındaki fikirler tama olarak verilmemektedir.

Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için tarih ve diğer sosyal bilimlerin öğretim programlarında tarihçilik unsurlarını kuvvetlendirmek tavsiye ediliyordu.²⁹¹

Yeni kararın hemen sonrasında, 5.-9. sınıflar için hazırlanan yeni ders programları ve ders kitapları “tarih ilminin taleplerini karşılamadığı ve sosyolojik şemalara göre hazırlandığı için” kısa bir süre sonra uygulamadan kaldırıldı.²⁹²

Tarih eğitimi alanında Sovyet yönetiminin aldığı önemli kararlardan biri 16 Mayıs 1934 yılında “SSCB Okullarında Sivil Tarih Öğretimi” hakkındaki kararıdır. Bu program okullarda tarih ders programının içeriği, amaç ve görevlerini belirliyordu. Kararda tarih eğitim programları ile ilgili aşağıdaki problemlere dikkat çekilmekteydi: “...Okullarda tarih eğitimi istenilen düzeyde yapılmamaktadır. Ders kitapları ve derslerin işleniş şekli karmaşık bir yapıya sahiptir. Sivil tarih derslerinin canlı ilgi çekici şekilde işlenmesi ve en önemli olayların kronolojik sırayla açıklanarak, tarihte önemli rol oynayan kişilerin özelliklerinin tanıtılması yerine öğrencilere sosyo-ekonomik sistemlerin karmaşık tanımları yapılmakta ve böylece de sivil tarihin bağlantılı izahi sosyolojik şemalarla değiştirilmektedir.”²⁹³

Bu problemlerin giderilmesi ve okullarda sivil tarihin daha uygun programının ortaya konması için özellikle tarihi olayların kronolojik sırayla verilmesi, öğrencilerin tarihi Marksist-Leninist bakış açısından değerlendirebilmeleri için uygun olan olayların seçilmesi gerekliliği önerilmekteydi: “Ancak böyle bir tarih öğretimi, tarihi belgelerin öğrenciler için gereken kolaylıkta ve somut olmasını sağlaya bilir, öğrencilerin tarihi Marksist bakış açısından değerlendirmelerini

²⁹¹ Azizov, T., a. g. m., s. 11.

²⁹² Azizov, T., a. g. m., s. 11.

²⁹³ Azizov, T., a. g. m., s. 12.

sağlayan tarihi olayların doğru tahlilinin yapılması sadece bu şekilde mümkündür.”²⁹⁴

Tarihin taksimi konusunda Marksizmin ön gördüğü çağlara ayrılma esas alındı. İlkel toplum döneminden başlayarak sırasıyla kölelik, feodalite, kapitalizm ve sosyalizm formasyonları tarihin taksiminde temele alındı.

Aynı zamanda bu alanda yeni ders kitaplarının ve yeni ders programlarının hazırlanması için kurul oluşturuldu.

Fakat burada yapılan ders programları ve ders kitaplarının devlet yönetimi tarafından olumlu karşılanmadığını 08.08 1934 yılında alınan, fakat 27 Ocak 1936 tarihli Pravda gazetesinde yayınlanan İ. Stalin, V. Jdanov ve S. Kirov’un notlarında görmek mümkündür. Sovyet yöneticileri yukarıdaki bölümde de ifade edildiği gibi esasında tarihin, Marksizmin gösterdiği gibi bir gelişim çizgisini takip ettiğini ve bu çizgide Sosyalist ihtilalinin ve getirdiklerinin ders kitaplarına yansımaları istemekteydiler. SSCB tarihi ise SSCB’de yaşayan tüm halkların tarihini eşit bir şekilde öğretecekti. Tüm hakların tarihi SSCB tarihi içinde öğretilirdi.²⁹⁵

Bu notlardan sonra tarih kitapları yayınlaması için yarışmalar düzenlendi. A. V. Şestakov’un “SSCB Tarihinin Kısa Kursu” bu alanda yayınlanan ilk ders kitabı oldu.²⁹⁶ 1935-1936 ders yılında Azerbaycan okullarının 3-4. sınıflarında SSCB Tarihi dersi okutulmaya başlandı. Şestakov’un yeni kitabı da Sovyetler Birliği’nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan diline çevrili yapılarak okutulmaya başlandı.²⁹⁷

²⁹⁴ Azizov, T., a. g. m., s. 12.

²⁹⁵ Daha geniş bilgi için bkz.: **Pravda gazetesi**, no. 26, (6632) 27 Ocak 1936.

²⁹⁶ 1937 yılında SSCB Tarihi ders kitabının yazılması için açılan yarışma sona erdiğinde birincilik ödülüne uygun derslik bulunamadı. A. V. Şestakov’un SSCB Tarihinin Kısa Kursu (3-4. sınıflar için) ikincilik ödülünü aldı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Nevruz Paşayev, Tahir İskenderov, “Büyük Oktyabr ve Azerbaycan’da Tarih Tedrisinin İnkişafı”, **Tarih, İctimaiyyet, Coğrafya**, no. 5, Bakü, Eylül-Ekim 1977, s. 14-15.

²⁹⁷ Yeni hazırlanan bu ders kitabı 15 konu içermekteydi: 1. Vatanımız eski zamanlarda, 2. Kiev Devleti, 3. Doğu Avrupa Moğol hakimiyeti altında, 4. Rus Millî Devletinin Kuruluşu, 5. Rus Devletinin genişlenmesi, 6. XVII Yüzyılda köylü muharebeleri ve halk isyanları, 7. XVIII. Yüzyıl, Rusya zengin ve tüccarların imparatorluğudur, 8. Çar Rusyası Avrupa’nın Jandarmasıdır, 9. Çarlık Rusyasın’da Katıllımların artması, 10. Rusya’da Birinci Burjuva İnkılap, 11. Rusya’da İkinci Burjuva İnkılabı, 12. Rusya’da Büyük Ekim İnkılabı, 13. Vatandaş Muharebesi, 14. Ülkenin Yeniden Kurulması ve Sakin Yaşama Geçilmesi, 15. SSCB Başarı Kazanmış Sosyalist Ülkesidir. Bkz.: Shestakov, A. V., **SSCB Tarihinin Kısa Kursu**, Bakü 1937. Bu dönemde aynı zamanda tüm cumhuriyetlerde tarih eğitimi ile ilgili tarih programları hazırlandı. Bu alanda Kazakistan’da

1940 yılında A. M. Mişulin'in 5-6. sınıflar için Ortaçağ Tarihi, A. V. Yefimov'un 8. sınıflar için Yeniçağ Tarihi (birinci bölüm) ders kitapları yayınlandı. Bu ders kitaplarını 1945 yılında yayınlanan U. M. Vastov ve L. İ. Zubov'un Yeniçağ Tarihi (ikinci bölüm, 9. sınıflar için) ders kitabı takip etti. 1937 yılında K. B. Bazilevich, S. V. Bakhrushin, A. V. Fokht, A. M. Pankratov'dan oluşan bir ekibin hazırladıkları SSCB Tarihi kitabı 1940 yılında yayınlandı.²⁹⁸ Bunların yayınlanmasıyla da Sovyetler Birliği'nde Marksist Leninist görüşe göre ders kitaplarının ve ders programlarının yazılışı alanında önemli bir mesafe kat edilmiş oldu.

Komünist Partisi ve SSCB Halk Komiserleri Sovyetinin tarih eğitimi alanındaki kararından sonra Azerbaycan'da da tarih eğitimini yeni karara uygun geliştirme yönünde çabalar görüldü. Azerbaycan SSC Maarif Komiserliği "1934-1935 Öğretim Yılı'nın İkinci Yarısında İlk ve Orta Dereceli Okullarda Tarih Dersinin Öğretimi Hakkında" karar kabul etti. Bu kararlar tarih derslerinin eğitimindeki metot değişikliğiyle beraber tarihin Sovyet ideolojisine uygun olarak öğretilmesi ön görülmekteydi.²⁹⁹

Tarih ders kitaplarının yokluğu bu alanda bir boşluk olarak görülmektedir. Yukarıda hakkında bahis edilen ve Moskova'da yayınlanan tarih ders kitapları kısa sürede Azerbaycan Diline çevrildi ve okullarda okutulmaya başlandı. Bu kitapların yayınlanması ve çevrilerinin yayınlanması aşamasında ise "Muallime Kömek Mecmuası" önemli rol üstlenmekteydi. Ders programlarına uygun olarak konuların çoğu ile ilgili bu derginin sayfalarında yazılar yayınlanmaktaydı.³⁰⁰

1953 yılında Sovyet yönetimindeki değişiklik Sovyet ideolojisine yansıdığı gibi tarih alanındaki uygulamalara da yansımış oldu. Şöyle ki bu yıllara kadar sosyalizmin başarılarından bahs edilirken, 60'lı yıllardan itibaren sosyalizmin artık

hazırlanan programlar için bkz.: Bekmakhanov, E. B., **O Prepodavanii İstorii v Sredney Shkole**, İzd-vo Narkomprosa, Alma-Ata, 1938.

²⁹⁸ Bu kitabın hazırlanması ve içeriğinin eleştirisi için bkz.: Krasnova, Yu. V. "Uchebnik po İstorii SSSR dlya VIII-IX Klassov Sredney Shkoly Avtorskogo Kollektiva pod Rukovodstvom A. M. Pankratovoy", **İstoriik i Vremya, 20-50-e godı XX Veka, A. M. Pankratova**, Moskova 2000, ss. 139-149.

²⁹⁹ **Muallime Kömek Mecmuası**, Sayı 1, 1935, s. 3-7.

³⁰⁰ Bu konuda derginin özellikle 1935 yılı ve sonraki yıllardaki sayılarında öğretmenler için yazılan önemli konulara rastlamak mümkündür.

kurulduğu ve yeni merhalenin artık komünizm kuruculuğu olduğu vurgulanmaktaydı.³⁰¹

SSCB Yüksek Sovyeti 24 Aralık 1958 tarihli oturumunda SBKP MK ve SSCB Bakanlar Kurulunun hazırladığı “Okulun Hayatla Münasebetinin Tahkimi ve Halk Maarif Sisteminin Müstakbel İnkişafı Hakkında” kanun tasarısını kabul etti. Kanunun içerdiği önemli hususlardan biri 8 yıllık eğitime geçişin olmasıydı.³⁰²

SBKP MK’sı ve SSCB Bakanlar Kurulu 8 Ekim 1959 yılında “Okullarda Tarih Eğitiminde Bazı Değişiklikler Yapılması Hakkında” karar kabul etti. Bu kararda tarih eğitimin yeni zamanda ve yeni şartlarda amacı aşağıdaki gibi belirtilmekteydi: “Tarih derslerinin öğretiminde toplumun gelişim tarihinde kanuna uygunluğun öğrencilerin anlayabilecekleri şekilde verilmesine dikkat edilmeli, onlarda kapitalizmin ölüp gideceğine ve komünizmin tüm dünyadaki zaferinin kaçınılmazlığına kuvvetli bir inanç yaratılmalı, maddi ve manevi zenginliklerin gerçek yaratıcısı olan halk kitlelerinin rolü ve tarihte şahsiyetin önemi anlatılmalıdır”.³⁰³ Bunun yapılması için de derslerde Sovyet sisteminin kapitalist sisteme göre fazla artılarının olduğu ön plana çıkarılıyor, bu artıların komünizmin ortaya çıkmasında etkin olduğu anlatılıyor, tarihte halkların ve onlarla beraber hareket eden şahsiyetlerin kahramanlıkları vurgulanmaktaydı.

Bu karar muvafık olarak 4. sınıfta SSCB Tarihinden Hikayeler, 5. sınıfta Eskiçağ Tarihi, 6. sınıfta Ortaçağ Tarihi, 7-8. sınıflarda SSCB devlet kuruluşu, yapısı hakkında genel bilgilerin verilmesi ve Yabancı ülkelerin Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihlerinin öğretilmesi, 9.-11. sınıflarda ise SSCB ve Yabancı ülkelerin yeni ve yakın çağ tarihleri hakkında sistematik bilgilerin verilmesi ön görmekteydi.³⁰⁴

Kararda aynı zamanda Birlik Cumhuriyetleri Bakanlar Kuruluna ve Komünist Partilerine de Cumhuriyetlerinde kendi tarihlerinin öğretilmesi için çalışmaların yapılması tavsiye edilmekteydi.³⁰⁵

³⁰¹ Partinin kongresinde Kruchev özellikle bu konu üzerinde durmaktaydı.

³⁰² **İzvestiya gazetesi**, 09.10.1959.

³⁰³ Guliyev, M., a. g. m., s. 13.

³⁰⁴ **Azerbaycan Müellimi gazetesi**, no. 91, 12 Kasım 1959.

³⁰⁵ **Azerbaycan Müellimi gazetesi**, no. 91, 12 Kasım 1959.

Moskova’da kabul edilen karara muvafık olarak 5 Kasım 1959 yılında “Azerbaycan SSC Okullarında Tarih Öğretiminde Bazı Değişiklikler Edilmesi Hakkında” karar kabul etti ve 28 Kasım 1959 yılında da kararı uygulama planı hazırlandı ve onaylandı.³⁰⁶ Bu kararla da Azerbaycan Tarihi eğitimi ilk defa³⁰⁷ olarak ders programlarına dahil edilmiş oldu. 1 Eylül 1960 tarihinden itibaren IV, VII, VIII, IX, X, XI sınıflarda SSCB Tarihi içinde Azerbaycan Tarihinin öğretilmesine 51 ders saati ayrıldı.³⁰⁸

Bu program çerçevesinde Azerbaycan Tarihi üzerine ilk ders kitapları yazılmaya başlandı. 1960 yılında Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı (A. Sumbatzade, Z. İbrahimov, İ. Hüseyinov), 1964 yılında Azerbaycan Tarihi (7-8. sınıflar için, yazarı A. Guliyev - E. Memmedov), 1972 yılında Azerbaycan Tarihi (7-8. sınıflar için, yazarı A. Guliyev), 1975 yılında Azerbaycan Tarihi (9. sınıf için, yazarı A. Guliyev, E. Memmedov), 1979 yılında Azerbaycan Tarihi (10. sınıflar için, hazırlayanlar A. Guliyev, E. Memmedov, K. Rehimli). Bu ders kitaplarından son üçüncüsü Sovyetler Birliği’nin son dönemlerine kadar okullarda okutulmuştur.³⁰⁹

Bu ders kitapları Azerbaycan Tarihi üzerine yazılmış ilk ders kitabı özelliklerini taşımaktaydı. Hatta kitabın yazarlarının dediği gibi, bu çalışma Azerbaycan tarihi üzerine ilk ders kitabının hazırlaması için yapılan hazırlıklardır. Burada Azerbaycan halkının tarihi SSCB halklarının tarihi ve dünya tarihi ile sıkı bir

³⁰⁶ Guliyev, M, a. g. m., s. 15.

³⁰⁷ Aslında Azerbaycan Tarihinin okullarda öğretilmesi konusunda önceki dönemlerde de uygulamalar yok değildi. Örneğin 1946 yılında da Azerbaycan Tarihi öğretiliyordu, fakat o dönemde Azerbaycan Tarihinin ancak “önemli olay ve dönemleri”ne SSCB Tarihi içinde yer verilmekteydi. Bir program içinde geniş şekilde öğretimi söz konusu değildi. Daha geniş bilgi için bkz.: Hüsamettin Mehmetov (Karamanlı), “Azerbaycan’da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları”, **Tarih Eğitimi ve Tarih Ötesi Sorunu - 2. Uluslar arası Tarih Konferansı, Bogaziçi Üniversitesi 8-10 Haziran 1995 Bildirileri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 217.

³⁰⁸ Guliyev, M, a. g. m., s. 15.

³⁰⁹ Kararın kabul edildiği 1958 yılında Kazakistan SSC’de okullarda tarih eğitimine başlanmıştır. Bu alanda ders programları ise 1960 yılında Kazakistan SSC Eğitim Bakanlığı onaylamıştır. İlk ders programı 8-11. sınıflar için hazırlanmıştır. Kazakistan Tarihi ile ilgili ilk ders kitabı ise 1958 yılında hazırlanmıştır. 7. sınıflar için hazırlanan bu ders kitabının yazarları E. B. Bekmakhanov, A. Çijov, Kh. Adilgerreyev idi. 1960 yılında ise yine E. B. Bekmakhanov’un editörlüğünde iki yeni ders kitabı hazırlandı. Bunlar 8-9 ve 10 sınıflar için yazılan Kazakistan SSC Tarihi ders kitapları idi. Bu ve sonraki dönemlerde Kazakistan Tarihi ile ilgili yayınlanan ders kitapları için bkz.: **İstoriya Kazakhskoy SSR**, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1958; Bekmakhanov, E. B., **İstoriya Kazakhskoy SSR**, Uchebnik dlya 8-9 klassov, Alma-Ata, 1959; Bekmakhanov, E. B., **Khrestomatiya po İstorii Kazakhskoy SSR s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney**, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1962; Bekmakhanov, E. B., **Khrestomatiya po İstorii Kazakhskoy SSR s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney**, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1964.

tahlil içinde yazılmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan halkının tarihi SSCB haklarının tarihinin bir parçası olarak ifade edilmekte ve öğretilmektedir. Azerbaycan halkının tarihinin önemli olayları ise kısa tahlillerde verilmektedir.³¹⁰ Bu ders kitaplarının ortak özelliklerinden biri, hepsinde Azerbaycan tarihinin SSCB tarihinin bir parçası olarak öğretilmesine vurgu yapılmasıdır.³¹¹

Yayınlanan Azerbaycan tarihi ders kitaplarında Sovyet devleti ve Komünist partisine sevgi, komünizm idealleri, ateizm doğrultusunda Marksizm-Leninizme saygı, burjuva düzeni ve ideolojisine karşı barışmaz mücadeleci olarak terbiye başlıca amaç olmuştur.³¹²

1964 yılında Sovyetler Birliği'nde yeniden yönetim değişikliği yaşandı. Kruchev'in yerine iktidara yeni lider L. Brejnev geldi. Yakın 5-10 yıl içinde komünizm sisteminin kurulacağını müjdeleyen yeni yönetim buna uygun olarak tarih eğitiminde de yeni değişiklikler yaptı. 1964 yılında eğitim 10 yıla yükseltildi. Artık SSCB Tarihi daha sistematik şekilde öğretilmeye başlandı. 14 Mayıs 1965 yılında tarih eğitimi ile ilgili yeni bir karar alındı. SBKP MK ve SSCB Bakanlar Kurulunun "Okullarda Tarih Öğretiminin Metodunun Değiştirilmesi Hakkında"ki kararına esasen, şimdiye kadar 7-8. sınıflarda SSCB Tarihi ana hatlarıyla ve 9-10. sınıflarda sistematik düzeyde öğretilmesine karşılık, bundan sonra 7-10 sınıflarda SSCB Tarihi ve 8-10. sınıflarda Yeni ve Yakın çağ tarihleri sistematik şekilde öğretilecekti. Bu karara uygun olarak Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulunun 23 Haziran 1965 yılında aldığı "Tarih Öğretiminin Metodunun Yeniden Düzenlenmesi Hakkında"ki kararı doğrultusunda daha önceki dönemde 7-8. sınıflarda ana hatlarıyla öğretilen Azerbaycan Tarihi şimdi 7-10. sınıflarda sistematik şekilde öğretilecekti.³¹³

Nisan 1984 yılında Sovyet vatandaşlarının orta öğretimini meslek eğitimi ile bütünleştirmek ve bu sahada okulun fonksiyonunu artırmak amacıyla kabul edilen

³¹⁰ E. Guliyev, E. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi** (7-8 sınıflar için), Bakü 1964, s. 3.

³¹¹ Bu dönemde ve Sovyetler Birliği'nin sonraki dönemlerinde yayınlanan diğer tüm Azerbaycan tarihi ders kitaplarında bu ortak özellik üzerinde durulmakta ve bu özellik ders kitaplarına da yansıtılmaktadır. Bkz.: E. Guliyev, E. Memmedov, **a. g. e.**, s. 3; E. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi** (7-8 sınıflar için), Beşinci baskısı, Bakü 1977, s. 2; E. Guliyev, E. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi** (9 sınıflar için), Bakü 1976, s. 3.

³¹² Mehmedov, a. g. m., s. 217

³¹³ Guliyev, M., a. g. m., s. 19.

“Orta Dereceli Okullarda ve Meslek Okullarında Reformların Başlıca İstikameti Hakkında”ki kararda sosyal bilimlere önem verilmekte ve görevleri aşağıdaki şekilde belirtilmekteydi: “Sosyal Bilimlerin öğretimi, dünyanın ihtilalle yeniden kurulması yollarını, sosyalizmin başlıca prensipleri ve tarihi üstünlüklerini, kapitalizmin irticai ve halka zıt mahiyetini anlaşılır biçimde açıklamalı, güncel sosyal olaylarda gençleri düşündüren sorulara sınıfsal acıdan inandırıcı cevaplar vermeli ve komünist ideolojisinin zaferini göstermelidir”.³¹⁴

Bu karar doğrultusunda aynı zamanda yeni ders kitapları yazıldı. Yeni yazılan Eskiçağ Tarihi (5. sınıf için, yazarı F. P. Korovkin), Ortaçağ Tarihi (6. sınıf için, yazarları Y. M. Akbilova, G. M. Donskoy), SSCB Tarihi (7. sınıflar için, Rıbakov’un başkanlığında hazırlanmıştır), Yeniçağ Tarihi (1871-1917) (8. sınıf için, yazarı A. L. Noroçnitski) ders kitapları aynı zamanda diğer Birlik Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da Azerbaycan Diline çevrileri yapılarak okullarda öğretilmeye başlanmıştır.

1985 yılında Sovyetler Birliği’nde iktidarın bir daha değişmesi ile bu sefer Yeniden yapılanma (perestroyka), aşıkılık (glasnost) ruzgarları esmeye başladı. Eskinin sert rejimi yerini bir yumuşamaya, bir demokratik ab havaya bırakmaktaydı. Bu ab hava tarih alanında da görülmekteydi. Her ne kadar yine de tarihin karşısında gençleri Marksizm-Leninizm ideyaları, iş ve emek ananelerine saygı, Sovyet vatanseverliği ve Sosyalist beynelmilelciliği , Sovyet halklarının kardeşliği ruhunda eğitmek görevi duruyordusa da, Birlik Cumhuriyetlerinde kendi ulusal tarihlerini özgürce yazma ve öğretme girişimleri de artmaktaydı.

Bu doğrultuda tarih eğitiminde Azerbaycan tarihine daha önce ayrılan 51 ders saati 71 saate, daha sonra da 82 saate çıkarıldı.

1984-1985 ders yılında okulu bitirme sınavlarına Azerbaycan Tarihinden sorular dahil edildi.

1989-1990 ders yılından itibaren ise Azerbaycan Tarihi müstakil bir ders olarak okullarda okutulmağa başlandı.

³¹⁴ **Umumtehsil ve Peşe Mektebi Islahatı Hakkında, Senetler ve Materiallar Toplusı**, Azereşr, Bakü 1984, s. 35.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan için yaptığımız bu özetin aslında tüm Birlik Cumhuriyetleri için geçerli olduğu görülmektedir. Eğitim sisteminde oluşturulan merkezi bir yapıya tüm Cumhuriyetler bağlanmış ve merkezde kabul edilen kararlar ve derslikler yerel dillere çevrilerek uygulamaya konmuş ve okullarda okutulmuştur.

Örneğin Türk Cumhuriyetlerinden Türkmenistan'a baktığımızda Azerbaycan örneğinde gördüğümüzden daha azının bu Cumhuriyette uygulandığını görmekteyiz. İlk başta Türkmenistan SSC tarihi dışındaki tüm ders kitapları Moskova'da yayınlanan ders kitaplarının bir çevrisidir. Örneğin 5. sınıfta okutulan Gadim Dünya Tarihi kitabı Rusça baskısı esas alınarak 1985 yılında Türkmen Diline çevrilmiş ve okullarda okutulmuştur. Bunun devamında 6. sınıflar için Orta Asırlar Tarihi (Rusça aslına sadık kalınarak 1986 yılında çevrilmiştir) ders kitabı Türkmen Diline çevrilmiştir. Sadece Türkmenistan SSCB Tarihinin Türkmenistan'da yazıldığı görülmektedir.³¹⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu uygulama sadece Azerbaycan veya Türk Cumhuriyetlerinde değil, diğer tüm Birlik Cumhuriyetlerinde tatbik edilen bir uygulamaydı. Hatta çoğu zaman Birlik Cumhuriyetlerinde yazılan Cumhuriyetin tarihi ders kitapları redaktörlerinin çoğunun Rus olması, Cumhuriyetlerdeki Bakanlıkta kontrol edenlerin Rus Dilini yerel dillerinden iyi bilmeleri ve aynı zamanda kitabın Moskova'nın kontrolünden geçirilmesi endişesi yazarlara kitabı Rusça yazmağa zorluyordu. Bu eserler ancak onay aldıktan sonra yerel dillere çevrilmekteydi.³¹⁶

³¹⁵ Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan okullarında okutulan tek ders kitabı olan Türkmenistan SSC'nin Tarihi 7-10. sınıflar için hazırlanmıştır. 1985 yılında Aşgabat'ta 12 neşrini yapan bu derslik 192 sayfadan oluşmaktadır. Türkmenistan SSC Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan (TSSC Magarîf ministrligi tarafından tasdiklandı) bu ders kitabı bu alanda düzenlenen yarışmada ikinci olmuştur (Tarix okuv kitaplarının açık konkursında 2-nji bayraga minasıp boldı). Kitap, Ekim 1917 Sosyalist Devrim Öncesi Türkmenistan Tarihi ve Devrim sonrası "Sovyet Türkmenistan'ının Tarihi" olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bkz.: A. Garriev, A. A. Roslyakov, A. Artıkov, K. İşanov, **Türkmenistan SSR-nin Tarixi (7-10-nji klaslar üçün)**, Aşgabat "Magarîf", 1985, 192 sayfa. Ayrıca Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemde Özbekistan'daki tarih ders kitapları konusu için bkz.: Büşra Ersanlı, "History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s and 1991s) and Uzbekistan (1990s)", **Int. J. Middle East Stud.**, vol 34, num. 2, 2002, ss. 337-349.

³¹⁶ E. Guliyev tarafından hazırlanan Azerbaycan Tarihi (7-8. sınıflar için) ders kitabının (redaktörleri Ş. C. Memmedbeyli, İ. V. Strigunov) 1986 yılında basılan beşinci baskısının Azerbaycan Diline tercüme edildiği görülmektedir. Bkz.: E. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi (7-8. sınıflar için)**, Maarif Neşriyatı, Bakü 1986, s. 1.

Merkezin tarih eğitimi alanında taşralar üzerindeki etkisini yine Türkmenistan örneğinde ders programlarında göre bilmekteyiz. Türkmenistan SSC Eğitim Bakanlığı'nın 1990 yılında yayınladığı Ortadereceli Okullar Tarih Programı, SSCB Halk Eğitimi Devlet Komitesi'nin 1989 yılında Moskova'da yayınladığı Ortadereceli Okullar Tarih Programı'nın Türkmen Diline yapılan çevrisidir.³¹⁷

Tarih eğitiminin yukarıdaki uygulamalardan da gördüğümüz bir başka boyutunu Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de görebiliriz. Şubat 1989 yılında Ukrayna Komünist Partisi Merkezi Komitesi "Ukrayna Tarihi Araştırmalarının Geliştirilmesi, Öğreniminin ve Propagandasının Yaygınlaştırılması Konusunda Cumhuriyet Programını" hazırlamak hakkında karar çıkarıyor. Bu kararın ön gördüğü işlerin başında Ukrayna Tarihinin ayrı bir ders olarak okullarda ve teknik okullarda okutulması, üniversitelerde Ukrayna Tarihi eğitiminin yaygınlaştırılması gelmekteydi. 1991-1992 ders yılından itibaren ise orta okullarda, liselerde, üniversitelerde SSCB Tarihi yanında Ukrayna Tarihi ayrı bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır.³¹⁸

Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde, daha sistemin oturmadığı veya eğitim alanında yeterince elamanların bulunmadığı dönemlerde tarih eğitiminde daha önceki dönemlerin izlerinin devam ettiği görülmektedir. 1930'lu yıllardan itibaren parti ve devlet liderlerinin telkinleri ile yeni ders programlarının ve bu programlara muvafık ders kitaplarının yayımlandığı görülmektedir. 1960'lı yıllarda tarih eğitimi alanında yeni bir uygulamanın adımları atılmaktadır: Sovyetler Birliği Tarihinin yanında Birlik Cumhuriyetlerinin tarihleri de öğretiliyor. Bu alanda yeterli ders kitaplarının

³¹⁷ Karşılaştırma için bkz.: SSCB Halk Eğitimi Devlet Komitesi, **Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı, 4-10 (5-11). Sınıflar İçin**, Moskova 1989; Türkmenistan SSC Eğitim Bakanlığı, **Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı, 4-10 (5-11). Sınıflar İçin**, Aşkabat 1990.

³¹⁸ Valeriy, Vasil'ev, "Ot Kievskoy Rusi K Nezavisimoy Ukraine: Novie Kontseptsii Ukrainskoy İstorii", **Natsional'ne İstorii v Sovetskom i Postsovetskix Gosudarstvax**, Moskova 1999, s. 216-217. Ayrıca Sovyetler Birliği son dönem ve Sovyetler Birliği sonrası dönemde Rusya Federasyonu'nda tarih eğitimi alanındaki gelişmeler için bkz.: S. P. Karpov, "History Education: Reflections on Paths of Development", **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5, s. 13-23; A. F. Kiselev, "History Education in Russia: Current Status and Problems A Discussion", **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5, s. 24-49; aynı yazar, "Problems Involved in Overhauling Educational Content", **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5, s. 50-60.

bulunmaması sorun olmakla beraber, bu sorun dönemin dergilerinde hocalara yönelik yayınlanan ders notları ile giderilmektedir. 1985 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde devlet yönetiminde yeni politikaların uygulanmasıyla beraber birliğe dahil cumhuriyetlerde SSCB Tarihinin yerini yavaş yavaş ulusal tarih eğitiminin aldığı görülmektedir ki, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve yeni bağımsız cumhuriyetlerin kurulması ile de bu süreç tamamlanmaktadır.³¹⁹

2. Tarih Bilimi ve Tarih Eğitiminin Yönetim Yapısı

2.1. Merkez Taşra İlişkisinde Tarihçi

Sovyetler Birliği devlet kuruluş ve faaliyet prensibinin aşağıdan yukarıya doğru tüm kurumların seçimlere dayanan bir demokratik merkezilik yapısına sahip olduğu Sovyet anayasasında vurgulanmaktadır³²⁰. Aşağıdan yukarıya doğru deyiminden her ne kadar bir devlet kademesi kast edilse de, aslında Sovyetler Birliği süresince ve sonraki dönemlerde de bu deyimler daha çok coğrafi bir mefhum olarak anlaşılmıştır. Bu gün kullanılan merkez taşra kavramına karşılık gelmektedir.

Sovyetler Birliği dönemi için yukarı aşağı, veya günümüz deyimiyile merkez taşra tanımlamasını yapacak olursak, ilk karşılaşılan mefhumlar Rusya ve Moskova olmaktadır. Çünkü Rusya ve Moskova mefhumları merkez mefhumuyla aynı anlamda ve zamanla da onun yerine kullanılır olmuştur. Taşra mefhumundan ise merkeze bağlı cumhuriyetler anlaşılırdı. Fakat her ne kadar merkez Rusya ve

³¹⁹ Sovyetler Birliği dağılmasına rağmen bağımsızlıklarını kazanan eski Birlik Cumhuriyetlerinin bir çoğunda daha yeni tarih eğitimi metot kitapları yazılmamıştır.. Örneğin, Azerbaycan'a baktığımızda Bakü Devlet Üniversitesi'nde bu alanda ders programlarının hazırlandığı görülmektedir (**'Tarihin Tedrisi Metodikası' fenninin Programı**, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi, Menbeşünaslık, Tarixşünaslık ve Metodika Kafedrası, Bakü 2000). Fakat bu çalışmada önerilen edebiyata bakıldığında, tüm edebiyatın Sovyet döneminden kalma eserlerin olduğu, bu alanda yeni eğitim kitaplarının yazılmadığı görülmektedir.

³²⁰ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 5.

Moskova anlamına geliyorsa da Sovyet ideolojisinin etkileri sadece taşrada değil merkezin içinde oluşturulan taşrada da etkili olmaktadır.³²¹

Sovyetler Birliği'nde de bilimin, o cümleden tarih biliminin esasını merkezle (Moskova'yla) taşra arasında (merkeze bağlı Cumhuriyetler) olan bağlantı oluşturmaktadır. Bu bağlantı, sonuçta bilimsel verilerin ortaya konmasında gerekli olan tüm öğeleri kendisinde birleştirmektedir; hem teşkilatı yönünden, hem araştırma merkezleri yönünden, hem de finansman, eleman hazırlığı ve atanması yönünden. Bilimsel verilerin ortaya konması yönünden merkeze bağlılığın da esas olduğu görülmektedir.³²²

Komünist ideolojisini esas alan, onun üzerinde kurulan Sovyetler Birliği, bilimi esas almıştır. Hem toplumsal gelişimin garantisini, güvencesini, hem de önemli ve vazgeçilmez yönetim, ifa etme gücünü bilimde görmüşlerdir. Bundan dolayı da devlette bilim önemli ve değerli bir yere sahip olmuştur. “Güçlü bilim – güçlü ülke” ifadesi aslında hem ideolojik deyimdir ve hem de pratikte onun önemini göstermektedir.

Yeni kurulan SSCB Bilimler Akademisi (önce Petersburg'ta, daha sonra Moskova'da) bilimsel alanda tüm teşkilat, finansman, eleman hazırlama ve atama, bilimsel araştırmalara yön verme işlemlerini elinde birleştirmektedir. Aslında bu yeni kuruluş ve bağlı olduğu Bakanlık yoluyla devlet bilimsel hayatı, bilimi kontrolü altında tutmaktadır. Devlet yapısı içine yerleşen bu kuruluş bilimin esas ağırlık merkezi olma özelliğini taşıyordu.³²³

Taşrada, merkezden uzakta, merkeze bağlı cumhuriyetlerde ise ideolojik, askeri ve ekonomik karakollar mevcuttu: millî cumhuriyetlerdeki bilimsel akademiler ve araştırma merkezleri. Ve bu merkezlerin bilimsel düzeyleri de merkezin olanakları, verileriyle kıyaslanmayacak derecede aşağıda kalmaktaydı. Bu karakoldaki bilim adamları ise aslında “Sovyet biliminin baronlarının masasından” geriye kalma “bilimsel kemiklerden” gıdalarını almaktaydılar. Taşralarda özgürce hareket etmek isteyen gruplar veya yetenekli bilim adamları ise kendi orijinal

³²¹ Burada merkezin içinde oluşturulan taşradan kast edilen Moskova'da yerleşmelerine rağmen Rusya SSC tarih yazımı ve tarih eğitimi kurumlarıdır.

³²² A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³²³ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

fikirlerini, metotlarını ancak başkentteki bilim merkezine sorarak ve onun isteklerine uygunlaştırarak gerçekleştirebilirlerdi.³²⁴

Sovyet biliminin bilimsel verileri değerlendirmede kriterleri vardı: “real”, “çağdaş” olma gibi. Bu kriterleri de esasında merkezde yapılan çalışmalar almaktaydı. Taşrada yapılan araştırmaların bu özellikleri kazanmaları için ise onların merkezin onayından geçmesi, merkezin o konudaki fikrini ifade etmesine bağlıydı. Bundan dolayıdır ki, taşradaki bilim adamları eserlerinin “meşruluk” kazanmaları, taşrada “kabul” görmesi için merkezdeki bilimsel araştırma merkezlerinin bilim adamlarından fikirlerini almalarına önem vermekteydiler. Bu olmadığı takdirde ise taşrada çalışan, fakat merkez tarafından kabul gören bilim adamlarının onayından geçmelerine ağırlık vermekteydiler.³²⁵

Aynı zamanda bu sistemde bir otoritenin varlığından da bahis etmek gerekiyor. Askeri deyimle söylersek, bir alt ve üst ilişkisinin varlığı inkar edilemez. Bura en üstte SSCB Bilimler Akademisi Yönetim Kurulu, altında akademik araştırma merkezleri, bilimsel araştırmaları, en sonda ve altta ise taşra bilimi gelmekteydi. Ve devletin bu strüktürdeki kontrolü ve yardımı da yukarıdan aşağıya doğruydü. Aşağıyı eğitmek ve kontrol etmek için merkezden taşraya bilim adamları gönderilir, taşradan merkeze “yükselmek” için ise taşradaki bilim adamının hem yeteneği ve hem de “özellikleri”nin yüksek olması gerekmektedir.³²⁶

Merkezde bulunma bilim adamına aynı zamanda alanında bir otorite de kazandırmaktaydı. Ve o alandaki verilerin onun onayından geçmesi en yüksek derece sayılırdı bilim adamı için.

Taşra biliminin yükün ağırlığını taşıdığı görülmektedir. Onun bu varlığı inkar edilemez. Bunun için devletin büyük çabalar içinde olduğu da bir gerçektir. Fakat bu ağırlığına rağmen, gerçeklik karar verici gücün, başın merkez biliminin olduğunu göstermektedir.³²⁷

³²⁴ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³²⁵ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³²⁶ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³²⁷ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

Bu anlamda merkez bilimi de partinin, sistemin hizmetini yapmış olmaktadır. Her ne kadar bilimin kendisini yönettiği izlenimi verilmeye çalışılsa da, yukarıda da görüldüğü gibi bilim merkezin ve partinin kontrolünde yaşamaktaydı.. Zira merkez, parti, bilime ve bilim adamına yönetim yetkisi verirken, aslında onu yönetmekteydi.³²⁸

2.2. Bilimler Akademisi ve Ona Bağlı Bir Kurum Olarak Tarih Enstitüsü

Akademi sözü eski Yunan efsanesinin kahramanı Akademi'nin adından gelmektedir. Milattan önce 4. yüzyılda Afina yakınlarında aynı kahramanın adı verilen bir yerde Platon öğrencilere dersler veriyor, seminerler düzenliyordu. Bundan dolayı da onun okuluna Akademi denmiştir.³²⁹

Orta çağ boyunca Akademi tipinde bir çok bilimsel kurumlar bulunmaktaydı. Bağdat'ta "Hikmet evi" (9. yüzyıl), Harezm'de "Me'mun Akademisi" (11. yüzyıl), Marağa ve Samarkant rasathanelerinin yanındaki bilimsel topluluklar ve s. bunlara örnek gösterilebilir.³³⁰

XVII-XVIII. yüzyılda ise Avrupa'da artık yeni tip akademiler ortaya çıkmaktaydı. 1661 yılında İngiltere'de Kralın özel onayıyla kurulan Kraliyet Akademisi bu dönemin önemli akademilerinden biriydi.³³¹

Yeni kurulan akademiler kuruluş amaç ve uygulamalarıyla eski çağ ve orta çağ akademilerinden farklıydılar. Akademilerdeki yenilik yeni bilimin deneylere ağırlık vermesi, profesyonelliğin ön plana çıkması, bilim adamının sosyal statüsünün değişmesi (o şimdi artık devlet hizmetçisine çevrilmekteydi), bilimin esasına bağlılığın ortaya çıkması (dergiler, toplu eserler yayını) şeklinde kendini göstermekteydi.³³²

³²⁸ A. S. Kravets, "Konets İmperskoy Nauki?", <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³²⁹ "Akademiya", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, I cilt, Bakü 1976, s. 198

³³⁰ Aynı yer.

³³¹ A. S. Kravets, "Konets İmperskoy Nauki?", <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³³² A. S. Kravets, "Konets İmperskoy Nauki?", <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

Yeni kurulan bu akademilerin önemli özelliklerinden biri de esasen Avrupa'nın büyük şehirlerinde kurulmaları ve devletin kanatları altında bulunmalarıydı. XVIII. Yüzyılın özellikle de ikinci yarısından itibaren akademilerdeki bilimsel hayat bu dönemde kendi içinde reformlar yaşayan üniversitelere kaymaya başladı. Üniversitelerde ise zamanla bilimsel araştırmalarla eğitimin ayrılması yaşanıyor ve doğa bilimleri bölümleri ön plana çıkıyor. Belagat ve hümanistlik ikinci plana itilmektedir.³³³

Daha sonra kurulacak Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nin temelini oluşturan Rusya Bilimler Akademisi böyle bir ortamda kurulmuştur.

XVIII. yüzyıl başlarına kadar Rusya'da bilimsel diyebileceğimiz bir kurum bulunmamaktaydı. I. Petro'yla genişleme sürecinin devam etmesi ve İmparatorluk zihniyetinin yerleşmesi, Avrupa'ya açılma ve modernleşme sürecine girme Rusya'da bilimsel merkezlere gereksinimi ortaya koymaktaydı. Bu ihtiyaçları karşılamak amacıyla 1724 yılında Rusya'da Bilim ve Sanat Akademisi kuruldu ve 1725 yılının sonlarında faaliyete başladı.³³⁴

Devletin kararı ve devlet yanında kurulan bu Akademi devletin çıkarları doğrultusunda bilimsel çalışmalar yürüten bir kurumdu.

Bilim ve Sanat Akademisi adıyla kurulan bu kurum 1803-1836 yıllarında İmparatorluk Bilimler Akademisi, 1836-1917 yıllarında İmparatorluk Sankt-Peterburg Bilimler Akademisi, 1917-1925 yılları arasında Rusya Bilimler Akademisi ve 1925 yılından sonra Sovyetlerin son dönemine kadar da SSCB Bilimler Akademisi adını taşımıştır.³³⁵

“Güçlü Bilim – Güçlü Ülke” sloganıyla hareket eden Sovyet İdeolojisi bilimi toplumun hem gelişim ve hem de kontrol aracı olarak gördüğünden iktidarının ilk dönemlerinden itibaren bir kurum olarak bilimi kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bunun için de yapılan ilk hareket 1917 yılından artık imparatorluk çizgisinden Rus

³³³ A. S. Kravets, “Konets İmperskoj Nauki?”, <http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

³³⁴ “Akademiya”, s. 198.

³³⁵ Gavnril Khromov, “Rossiyskaya Akademiya Nauk: İstoriya, Mifi i Real'nost”, **Otechestvennie Zpiski**, no. 7, 2002.

çizgisine kayan, Rusya’da bilimin gelişimini takip eden, bilimin merkezi sayılan Bilimler Akademisi yetkileriyle görüşmeler düzenlemek olmuştur.

Bolşeviklerin iktidara gelişlerini, Ekim Devrimini, Rusya Bilimler Akademisi hoş karşılamamıştı. 21 Kasım (yeni takvimle 3 Aralık) 1917 yılında toplanan Bilimler Akademisinin önde gelen bilim adamları ülkedeki tüm yüksek eğitim veren kurumları ve araştırma merkezlerini “zorbalara, iktidarı işgal edenlere” karşı birliğe çağırıyordu.³³⁶

1918 yılında yeni iktidarın Akademi yönetimiyle görüşmeleri sonuç verdi. Akademi yeni yönetimle çalışmaya razılık verdi. İktidar da kendi tarafından Akademiye maliyeleştirmeyi, akademinin sıkıntılarını Halk Komiserliği ve Bilim Adamlarının durumlarının iyileştirme Komisyonu tarafından gidereceğine garanti verdi.

Taraflar arasında tam bir güven ortamının olmamasına rağmen 1925 yılında Akademinin kuruluşunun 200. yılı kutlandı. Bununla beraber Akademinin yeni tüzüğü kabul edildi. Akademinin ismi Rusya Bilimler Akademisi yerine en yüksek bilimsel kurum olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi şeklinde değiştirildi.³³⁷

Sovyetlerin eski dönem bilim kurumuna ve bilim adamlarına karşı tavrı anlaşılırdır. Çünkü yeni kurulan devletin yukarıda da vurgulandığı gibi bir taraftan önemli gördüğü bilimi kontrolü altında tutmak isteği, diğer taraftan ideolojisi doğrultusunda yeteri bilim adamlarının bulunmaması devletin böyle bir yol takip etmesini zorunlu kılmıştı.

İktidarla tüm mücadeleleriyle beraber bilim adamları ve Bilimler Akademisi Sovyetler Birliği’nde terörün yaygın olduğu 1920’li yılların sonlarına kadar bağımsızlıklarını korumaya muvaffak olmuşlardı. Temmuz 1929 yılında Bilimler Akademisi ve bilim adamlarına karşı tavır alınırken bile, Akademinin 1158 üyesinden sadece 16’sinin parti üyeliği bulunmaktaydı.³³⁸

³³⁶ Raxmatullin, M. A., “Delo po Obvineniyu Akademika S. F. Platonova”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1994, sayı 6, s. 175

³³⁷ Khromov, a. g. m., **Otechestvenne Zpiski**, no. 7, 2002.

³³⁸ Raxmatullin, a. g. m., s. 175.

1929 yılına gelindiğinde ise devletin artık ideolojisi doğrultusunda bilim adamları yetişmiş ve bu doğrultu eskileri temizleyecek bir düzeye gelinmişti. Bu yıla damgasını vuran olay, “Akademiklerin İşi” tasfiye işi, eski nesil bilim adamlarının çoğunun Bilimler Akademisinden uzaklaştırılması olayıdır.

İk dönemde eski nesil tarihçilerinden S. F. Platonov başta olmakla 18 bilim adamı Sovyetler Birliğini devirmek için kurulan “Birlik” hareketinde suçlu bulunarak sürgüne gönderildi. Bu insanlar Bilimler Akademisinin önemli kadrolarından idi.³³⁹

Tarihçilere yöneltilen suçlamaları aşağıdaki şekilde toplaya biliriz: Rusya’nın Kurtuluşu için Birlik hareketinde bulunmak, Bilimler Akademisinde ihtilal karşıtı gruplar meydana getirmek, silah depolarının bulunması, askeri gruplar kurdukları, yabancı ülke ajanları ile gizli görüşmeler, Paris, Berlin veya Vatikan Kütüphanesinde görüşmeler vs.³⁴⁰

Suçlamaların çoğunun temelsiz olmaları yanında aslında yabancı ülke bilim adamları ile görüşmelerini veya ilişki kurmalarını yadırgamamak gerekiyordu. Yıllarca ülke biliminin öncülerinden olan insanların Sovyetler Birliği’nin kuruluşundan önceki dönemlerde yurt dışındaki bilim adamları ile ilişkilerinin devam etmesini normal karşılamak gerekiyor. Bir bilgi alış verişi mutlaka olacaktır. Bunun bir ajanlık olarak değerlendirilmesi ise sistemin bir bakışıdır. Ve sistem artık yurt dışı ilişkileri istemektedir, bu bilimsel verilerin karşılıklı kullanışı şeklinde bile olsa.

Ebki nesil tarihçiler E. V. Tarle, S.F. Platonov, N. P. Likhachev ve M. K. Lyubavski SSCB Bilimler Akademisi’nin 2 Şubat 1932 tarihinde toplanan toplantısında Bilimler Akademisi’nin sekreteri akademik-komünist V. P. Volgin’in önerisiyle Bilimler Akademisi’nin hakiki üyeliğinden uzaklaştırıldılar. Suçları da “faaliyetlerinin SSCB’nin zayıflatması yönünde hareketlerde bulunmaları” olarak gösteriliyordu.³⁴¹

³³⁹ Raxmatullin, a. g. m., s. 181. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminin önemli tarihçisi olan Platonovla ilgili geniş bilgi için bkz.: V. S. Brachev, “Sergey Fedorovich Platonov”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 1, ss. 111-128.

³⁴⁰ Raxmatullin, a. g. m., s. 180.

³⁴¹ Esakov, V. D., “Tri Pis’ma E. V. Tarle Vojdyam (1934-1938 gg.)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1999, sayı 6, s. 106.

Bu suçlamanın da Akademinin kuruluş tüzüğüne girişinin de bir tarihçesi bulunmaktadır. SSCB Bilimler Akademisinin ilk tüzüğü Devletin seçtiği bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Komisyonun başında da Devlet Planlama Teşkilatı Müdür yardımcısı, SBKP (b) MK'nın üyesi V. P. Milyutin bulunmaktaydı. Bu tüzükte bilim adamının unvanı konusu da geniş yer tutmaktaydı.³⁴²

Bu görüşmeler sırasında merkeze bağlı cumhuriyetlerden de 8 farklı görüş bildirilmişti ki, bunu da SSCB Halk Komiseri Sovyeti üyesi A. İ. Rıkov Politbüroya bildirmişti. Rıkov tarafından hazırlanıp ve 11 Nisan 1927 yılında SBKP (b) MK'ya sunulan “Bilimler Akademisi Tüzüğü hakkında” notlarında akademiklerin unvanlarının hangi durumlarda ellerinden alınacakları hususlar da not edilmişti. Buna göre “unvanının ona yüklediği yükümlülükleri yerine getirmediği zaman Halk Komiserliği Sovyeti'nin onayı ile Akademi onun unvanını geri alabilecektir”.³⁴³ Bu şekilde de Halk Komiserliği Sovyeti Bilimler akademisinin ve bilim adamının üzerinde kontrolü sağlamış olacaktı.

26 Mayıs 1927 yılında SSCB Bilimler Akademisinin tüzüğü Komünist Partisi Merkezi Komitesinde tartışılırken aynı madde aşağıdaki şekilde değiştirildi: “Akademik unvanın ona yüklediği yükümlülükleri yerine getirmediğinde ve faaliyetlerinde SSCB'nin zayıflamasına çalıştığında unvanı geri alınabilecektir”.³⁴⁴

1930'lu yıllarda Sovyetler Birliği'nde devlet bilim alanında hakimiyetini yerleştirmekle beraber genişleme sürecine girdi. Birlik, Özerk Cumhuriyetlerde ve Vilayetlerde SSCB Bilimler Akademisi yanında araştırma merkezleri, Akademinin şubelerini açma yoluna gitti. Merkezde güçlenen, bilim alanında ideoloji doğrultusunda araştırmalar yaptıran devlet, taşralarda da bilimi etki altına almak ve tek merkezde birleştirmek istemektedir. İlk şubeler Ural, Uzak Doğu ve Kafkaslarda kuruldu.

Rusya dışında Slav kökenli olan Cumhuriyetlerden Ukrayna'da Bilimler Akademisi daha 1919 yılında kurulmuştu. Diğer Birlik Cumhuriyetlerinde ise Bilimler Akademilerinin kuruluşu aşağıdaki sıraya göre olmuştur: Belorusya'da 1929

³⁴² Esakov, a. g. m., s. 107.

³⁴³ Aynı yer.

³⁴⁴ Aynı yer.

yılında, Gürcistan'da, Litvanya'da 1941 yılında, Özbekistan'da, Ermenistan'da 1943 yılında, Azerbaycan'da 1945 yılında, Kazakistan'da, Letonya'da, Estonya'da 1946 yılında, Tacikistan'da, Türkmenistan'da 1951 yılında, Kırgızistan'da 1954 yılında, Moldavya Bilimler Akademisi 1961 yılında kurulmuştur.³⁴⁵

Her ne kadar Birlik Cumhuriyetlerinde Bilimler Akademilerinin kuruluşu devam eden bir süreç olarak görülse de ilk günlerden itibaren taşralarda kurulan SSCB Bilimler Akademilerin yerel şubeleri bu görevi üstlenmekteydiler. Bilimler Akademisi statülerinin verilmesi ise oralarda daha fazla bilim adamlarının ve bilimsel potansiyelin ortaya çıkması ile mümkün olmuştu.

1931 yılında Bilimler Akademisi planlı bir çalışma sistemine geçti. Çalışma sistemi, yapılacak çalışmalar, gereken uygulamalar Parti tarafından belirlenmeye başlandı. 1934 yılında ise SSCB Bilimler Akademisi merkezi Leningrad'dan Sovyetler Birliği'nin başkenti Moskova'ya taşındı.³⁴⁶

Akademiye eleman alımı konusu çok önem verilen bir konuydu. Adayın seçilmesi zordu. En zoru ise adayın, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Bilimden sorumlu şubesinde tanıtıp, onayını almaktı. Çünkü bu şubenin izni olmadan eleman alımı konusunu çözmek mümkün değildi.³⁴⁷

Bilimler Akademisi SSCB Bakanlar Kuruluna bağlıydı, yetkilerini ondan alır ve onun karşısında sorumluydu. Aynı zamanda Birlik Cumhuriyetlerinde kurulan Bilimler Akademileri de her ne kadar kurum olarak kendi Cumhuriyetlerin Bakanlar Kuruluna bağlı olsalar da, bilimsel yönden faaliyetlerini tanzim eden, yön veren kurum SSCB Bilimler Akademisiydi.

Bilimler Akademisine yüklenen görevler aşağıdakilerdi:

- Tüm bilim dallarında araştırmaları geliştirmek;
- Üretimin artırılması doğrultusunda bilimsel çalışmalarını genişletmek;

³⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz.: **İstoriya Akademi Nauk SSCB**, V 3 TT., T. 1-2, Moskova-Leningrad 1958-1964; Knyazov G. A., Koltsov A. V., **Kratkiy Ocherk İstorii Akademi Nauk SSCB**, 2 izd. Moskova-Leningrad 1957.

³⁴⁶ "SSRİ Elmler Akademiyası", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986, s. 8.

³⁴⁷ L. N. Pushkarev, "Tri Goda Raboti s B. D. Grekovim", **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 6, Moskva 1996.

- Tekniği gelişimin yeni olanaklarını ortaya koymak;
- Komünizm kuruculuğuna bilimsel verilerle yardımcı olmak; ve s.³⁴⁸

SSCB Bilimler Akademisi yukarıdaki görevlerini yerine getirmek için aşağıdaki 4 şubeden oluşmaktaydı.:

- Fizik-Teknik ve Matematik şubesi;
- Kimya ve Biyoloji Bilimler şubesi;
- Yer Bilimleri şubesi
- Sosyal Bilimler şubesi;

Tarih Bilimi ve tarihçiler Sosyal Bilimler şubesine dahil edilen Tarih Enstitüleri tarafından, Akademi yönetimine bağlı bir şekilde, yönetilmekte ve kontrol edilmekteydi.³⁴⁹

Tarih Biliminin Sovyetler Birliği döneminde taşralarda strüktür olarak nasıl bir gelişim gösterdiğini Azerbaycan'daki örneğinden göre biliriz.

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü (Eski adıyla Azerbaycan SSC Elmler Akademiyası A. A. Bakıhanov adına Tarix İnstitutu) kurulması aşamasında ilk adım olarak 1923 yılında kurulan "Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti"ni görmek mümkündür.

Azerbaycan'ın önemli bilim ve siyaset adamı olan Neriman Nerimanov başta olmak üzere çok sayıda siyasetçi ve bilim adamının katılımıyla Azerbaycan'ı ekonomik, sosyal-tarihi, etnografik, arkeolojik ve filolojik bakımdan incelemek amacıyla 2 Kasım 1923 yılında kurulan "Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti" bünyesinde dönemin çok sayıda ünlü arkeolog, tarihçi, edebiyatçı, iktisatçı ve filologlarını birleştiriyordu. Dönemin esas bilim merkeziydi. Özgür düşünceyle ortaya çıkan bu cemiyet 1925 yılında Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi himayesine alınmıştır. Cemiyet 1929 yılına kadar faaliyet gösterdi. Türkoloji, sosyal-ekonomi ve tarihi-etnografya şubelerinden oluşmaktaydı. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde kazılar yapmak, Azerbaycan tarihi ile ilgili konferanslar, geziler,

³⁴⁸ "SSRİ Elmler Akademiyası", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986, s. 8.

³⁴⁹ "SSRİ Elmler Akademiyası", s. 8.

toplantılar düzenlemek, araştırmalar yapmak cemiyetin amaçları dahilindeydi. Sovyetler Birliği ilk döneminde Azerbaycan'da bilimi kendinde birleştiren bir kurum niteliği taşımaktaydı.

Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgeleri dışında Moskova ve Sank Petesburg'da şubeleri bulunan cemiyetin işinde V.V. Bartold, A. N. Samoylovich, N. F. Marr vb. ünlü oryantalist ve Türkologlar faaliyet gösteriyorlardı. Cemiyette aktif rol alan (özellikle Türkoloji şubesinden) çok sayıda bilim adamı 1937 yılında represya döneminin kurbanları olacaklardı (Bekir Çobanzade, Veli Hulufu, Elekber Elekberov, Aziz Gubaydullin vb.). Cemiyet ayrıca "Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyetinin Haberleri" adlı sekiz sayılık dergi de yayınlamıştır.³⁵⁰

Yeni bilim adamlarının da yetişmesi sonucu 1929 yılında cemiyet Azerbaycan Devlet Bilim Tetkikat Enstitüsü'ne çevrildi. Bu Enstitüye bağlı Tarih-Etnografya grubu yaratıldı. 1932 yılında SSCB Bilimler Akademisi Kafkas Şubesi'nin Azerbaycan bölümü kuruldu ve Tarih-Etnografya grubu buraya dahil edildi. 1936 yılında bu şubenin dahilinde bağımsız Tarih-Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü kuruldu. 1940 yılında yeni bir değişikliğe gidildi ve Tarih Enstitüsü yaratıldı. 20 Mayıs 1944 yılında Enstitüsü A. A. Bakıhanov'un adını aldı.

1945 yılında SSCB Bilimler Akademisi'nden bağımsız Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi kurulunca Tarih Enstitüsü de buraya bağlandı. Enstitüsünün şeklinde yeni bir değişiklik 1951 yılında yapılacaktı. 16 Şubat 1951 yılında Enstitüsü Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih ve Felsefe Enstitüsü adını alır. 6 Temmuz 1956 yılında Bilimler Akademisi yönetimine bağlı Felsefe bölümü yaratılınca, Tarih Enstitüsü eski adını geri aldı. 1974 yılında Enstitüde bulunan şubeler birleştirilerek Arkeoloji ve Etnografya şubesi yaratıldı. 1992 yılında enstitüsü yeniden A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü adını alır.³⁵¹

³⁵⁰ Cemiyetle ilgili geniş bilgi için Bkz.: "Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, 1 cilt Bakü 1976, s. 203; Zifeldt A. R., "Deyatelnost Ob-Va Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana Za Dva Goda" (Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin 2 Yıllık Faaliyeti), **İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana**, No: 1, Bakü 1925 s. 107-112, 121-139; İlham İbrahimova, "Azerbaycan Tarihinde 'Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin Rolü", **Genç Azerbaycanşunasların Me'ruzeleri**, Bakü 1998, s. 122-130.

³⁵¹ Tarih Enstitüsünün tarihi ile ilgili burada aktarılan bilgiler Tarih Enstitüsünden alınan kısa özgeçmişe dayanmaktadır. Ayrıca bkz.: Akademiya Nauk Azerbaycadjanskoy SSR, (redaktör G. B.

Sovyetler Birliği'nin kuruluş döneminde daha bağımsız, daha özgür bir çalışma ortamının varlığı söz konusuysen, zamanla hem tarihçileri ve hem de tarih kurumlarının merkezi bir yönetime bağlanması bilimselliğin ve kurumların özgürlüklerini kayıp etmelerine neden olmuştur. Ve bu kurumlar devlet ideolojisi yönünde çalışmalar yapan merkezler haline gelmiştir. Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün üstlendiği görevlerine baktığımızda bunu bir daha görmek mümkündür.

Tarih Enstitüsünün esas görevlerini aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

- Azerbaycan topraklarında ilkel toplumsal formasyon;
- Burada kurulan eski devletler;
- Feodal ilişkilerin ortaya çıkması ve gelişimi;
- Azerbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesi;
- Kapitalist ilişkilerin ortaya çıkması ve gelişimi;
- Sovyet yönetiminin başarısı ve sosyalizm kuruculuğu;
- Büyük Vatan Muharebesi;
- Gelişmiş sosyalist toplumu ve komünizm kuruculuğu ve s.³⁵²

Tüm bu konuların araştırılması, incelenmesi Sovyet ideolojisinin tarih metodolojisine dayanmaktaydı.

Tarih Enstitülerin önemli bir görevi de akademik unvanların verilmesinde rol almalarıydı. Şöyle ki, enstitüde bulunan bilimsel şuralar tezlerin, araştırmaların savunma süreçlerini uyguluyor ve akademik unvanların alımı için kabul edilen tezleri merkezde - Moskova'da yerleşen Yüksek Tasnif Komisyonu'na gönderiyordu. Merkezin onayından geçtikten sonra akademik unvanın kabulü gerçekleşmiş oluyordu.

Abdullayev), Bakü 1976, s. 149-150; "Tarix İnstitutu", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986, s. 152.

³⁵² "Tarix İnstitutu", s. 152.

2.3. Arşivler

Eski Baltik Filosu denizcisi, 1917 yılı Ekim İhtilalinden sonra ise Halk Komiserliği Dışişleri Sekreteri olarak atanan N. Markin, 1918 yılında Çar hükümetinin Avrupa devletleriyle beraber XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında kendi aralarında ülkelerin, toprakların bölüşümü konusundaki gizli belgelerini yayınlattı.³⁵³ Geniş yankı uyandıran bu olay, yeni yönetimin arşiv belgelerine, gizli belgelere yönelik alışılmadık, yeni bir politika uygulayacağı izlenimini uyandırmaktaydı. Yeni yönetimin Çarlık yönetiminin gizli belgelerine yönelik bu tavrı sonraki günlerde de yeni yayınlarla devam etti.

Yeni yönetimin devirdiği, yerine geçtiği hükümetin belgelerini yayınlaması zor değildi. Çünkü bu belgelerdeki gizli bilgilerden yeni yönetim kendisini sorumlu görmüyordu. Halk ve dünya karşısında sorumluluk eski yönetimin, eski zihniyetin idi. Bundan dolayı da yeni yönetim bu konuda rahat hareket ede biliyordu.

1917 Yılı Ekim İhtilaliyle kendi gizliliklerini ortaya çıkaran yeni yönetim kendi belgelerini eskisini yayınladığı kadar kendisinde cesaret bulamadı ve Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar bu süreç devam etti.

Sovyetler Birliği'nde arşiv sisteminin kurulma tarihi Çarlık Rusyası dönemine kadar uzamaktadır. Daha 16. yüzyılda merkezileşmiş Rusya devleti kurma aşamasında devlet arşivi yaratılması çalışmalarına girişilmiştir. 1724 yılında da ilk defa devlete bağlı devlet arşivi yaratılmıştır. 1834 yılında Rusya İmparatorluğu devlet arşivi kuruldu. İmparatorluk devlet arşivi kurulmasına rağmen belgelerin ayrı ayrı kurumlarda ve tek merkez kontrolün olmadan korunduğu görülmektedir.³⁵⁴

Sovyetlerin iktidara gelişlerinin ilk günlerinden ilgilendiği konulardan biri de arşiv olmuştur. 1 Haziran 1918 yılında devletin kararıyla “Arşiv İşinin Yeniden Kurulması ve Merkezileştirilmesi Hakkında” karar kabul edildi. Bu karara esasen Vahit Devlet Arşivi Fondu yaratıldı.³⁵⁵

³⁵³ Khorkhordina, T. İ., “Arkhivi i Totalitarizm”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1994, sayı 6, s. 149.

³⁵⁴ “Arxivler”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I cilt, Bakü 1976, s. 420.

³⁵⁵ Khorkhordina, a. g. m., s. 149.

Sovyetler Birliği'nin yaranması ve Birlik Cumhuriyetlerinde de önemli arşiv malzemelerinin bulunması bu alanda yenilik yapılmasını gerektiriyordu. 1929 yılında yapılan değişiklik bu alanda merkezileştirmeyi ve birleştirmeyi sağlamak amacıyla atılan bir adımdı. Bu yılda SSCB Merkezi İcraiye Komitesi ve Halk Komiserliği Sovyeti'nin kararıyla SSCB Merkezi İcraiye Komitesi'nin yanında Merkezi Arşiv İdaresi kuruldu. 1936 yılında SSCB Merkezi Arşiv İdaresi SSCB Halk İçişleri Komiserliğine bağlandı ve adı Baş Arşiv İdaresi olarak değiştirildi. Bu süreç 1960 yılına kadar devam eder. 13 Ocak 1960 yılında arşiv bu sefer SSCB Bakanlar Kurulunun yanında Baş Arşiv İdaresi adını aldı.³⁵⁶

Birlik ve Özerk Cumhuriyetlerdeki arşivler de o yerlerde bulunan Birlik ve Özerk Cumhuriyetler Bakanlar Kuruluna bağlıydı. Bunun yanında bazı kurumlarda ve partinin de arşivleri bulunmaktadır.

Arşiv ve arşiv bilgilerinin kullanımı Sovyet ideolojisi açısından önem taşımıştır. Çarlık yönetiminin belgelerin ve hatta gizli belgelerini bile yayınlayabilen yeni yönetim, kendi dönemi, çalışmalarıyla ilgili belgelere parti-devlet ideolojisi doğrultusunda sınırlamalar ve yasaklar getirmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi arşiv üzerinde tam bir merkezi yönetim kuran devlet arşiv yönetiminde de söz sahibi olmaktadır. 1931 yılında toplanan SSCB Merkezi Arşiv İdaresi toplantısında üzerinde durulan konulardan biri de, arşiv konusunda tüm önemli sorunlarda arşiv yönetimi değil, partinin olacağı yönündeydi. Ve bu doğrultuda da karar alınmıştır. 1 Şubat 1931 yılında toplanan tüm Birlik Cumhuriyetlerin Merkezi Arşiv İdarelerinin yöneticileri SBKP Merkezi Komitesine kabul edilmişlerdir.³⁵⁷

1920'li yılların sonu ve 30'lu yılların başlarında devlet ve toplum bazında yapılan tasfiyeler arşiv alanına da yansımış oldu. Onun karşısında da duran esas görevlerden biri "halk düşmanları" bulup yukarıya haber vermektir. Bu yolla da eski nesil arşivcilerin temizlemesi gerçekleşecekti. Bu yıllarda yapılan sürgünler ve kurşuna dizmeler sayesinde Leningrad ve Moskova'daki devlet arşivleri yöneticileri, SSCB ve Rusya, Ukrayna, Ermenistan, Beyazrusya, Tacikistan, Kırgızistan ve bir

³⁵⁶ "Arxivler", s. 420.

³⁵⁷ Khorkhordina, a. g. m., s. 149.

sıra Özerk Cumhuriyetlerin Merkezi Arşiv İdaresi çalışanları işini ve hayatlarını kaybettiler. Sistem ideolojisini savunan insanlar yeni görevlerine yerleştirildiler.³⁵⁸

Arşivlerin siyasileştirilmesi yönünde, daha Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk dönemlerde arşivlerden sorumlu bilim adamı –o aynı zamanda Sovyetlerden önce tarihçiliğe başlamış eski nesil tarihçilerdendi- Pokrovski'nin söylediği laflar önemlidir. Pokrovski'ye göre, “RSFSR arşivleri siyasi silahlar için muazzam bir depodur. Bunların eskilerin eline geçtiğinde nasıl bir ortamın ortaya çıkacağını tahmin etmek zor değildir. Eski burjuva düzeninde taşı taş üstünde bırakmamak lazımdır.³⁵⁹ “Şimdi arşiv siyasi iş haberleri doğrultusunda işlerini yürütmelidir; o kendi yayınlarıyla siyaset yapmaktadır.³⁶⁰

Siyasileşen arşivler artık bilimin ve bilim adamlarının özgür iradelerine değil, partinin, devletin ve yöneticilerin inisiyatifine bırakılmış ve hakim ideolojinin izin verdiği ölçüde kullanımı için bilim adamlarının hizmetine sunulmuştur.

Sovyetler Birliği'nde Azerbaycan'da arşiv uygulamasına bakıldığında 1920 yılına kadar Azerbaycan'da devlet arşivinin mevcut olmadığı görülmektedir. 6 Aralık 1920 yılında Azerbaycan İnkılap Komitesinin Başkanı Neriman Nerimanov'un imzaladığı “Birleşik Devlet arşivi fontunun yaranılması ve Halk Maarif Komiserliği yanında Merkezi Devlet Arşivinin kurulması” kararıyla Azerbaycan'da devlet arşivi yaratılmıştır. Ocak 1921 yılında işe başlayan Azerbaycan SSR Merkezi Devlet Arşivi Kafkasya'da ilk devlet arşivi olmuştur. Arşiv ilk yıllarında esasen belgeler toplamak ve onları düzenlemek işleriyle ilgilenmiştir.³⁶¹

Ağustos 1922 tarihinden Arşivle Azerbaycan SSC Merkezi İcraiyye Komitesinin Reyaset (MİK) Heyeti ilgilenmiştir. Bunun takiben Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de arşivler kurulmuştur. 1930 yılında tüm bu arşivler esasında Azerbaycan SSC İcraiyye Komitesi Reyaset Heyeti yanında Cumhuriyet Merkezi Arşiv İdaresi kurulur. Arşivin tüzüğü kabul ediliyor. Bundan sonra arşiv sadece belge

³⁵⁸ Pshenichnyy, A. P., “Repressii Arkhivistov v 1930-kh gg.”, **Sovetskie Arkhivi**, Moskova 1988, no. 6.

³⁵⁹ Pokrovskiy, M. N., “Politicheskoe Znachenie Arkhivov”, **Sovetskie Arkhivi**, Moskova 1988, no. 3, s. 10-11,17.

³⁶⁰ Pokrovskiy, M. N., “Arkhivnoe Delo v Raboche-Krest'yanskom Gosudarstve”, **Arkhivnoe Delo**, Moskova 1925, Vip. III-IV, s. 6.

³⁶¹ “Arxivler”, s. 420.

toplayıp, onları düzenlemek işiyle yetinmeyecek, bilimsel araştırmalara hizmet de verecekti.³⁶²

Aynı yılın Nisan ayında ise 1920 yılında kurulan devlet arşivi esasında Cumhuriyet Merkezi Arşivi İdaresi yanında iki arşiv kuruluyor: Merkezi Devlet Oktyabr (Ekim) İnkılabı Arşivi ve Merkezi Devlet Tarih Arşivi.³⁶³

1936 yılında Sovyetler Birliği'nin tüm Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da arşiv işi Halk İç İşleri Komiserliğine bağlanır ve bu süreç 1960 yılına kadar devam eder. Bu yılda yine tüm Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Azerbaycan'da da arşiv işi Azerbaycan SSC Nazırlar Sovyetinin tabiliğine geçiyor.

1966 yılından sonra ise Edebiyat, Sanat ve diğer arşivler oluşturuluyor.³⁶⁴

Arşiv işinden bahs ederken aşağıdaki hususların da unutulmaması gerekir. 1922 yılında SSCB kurulduktan sonra merkeze bağlı cumhuriyetlerin yetkileri yavaş yavaş kısıtlanmaya başlandı. Bu kısıtlanma sadece cumhuriyetlerin dış politikalarında değil, iç politikalarında da kendini gösteriyordu. O cümleden arşiv işi de merkezin yetki alanına geçiyordu. Artık taşra veya cumhuriyetlerdeki arşivler yerel yönetimlerden daha çok merkezin emrinde işlerini yürütüyorlardı.

Yukarıda da ifade edildiği gibi 1936 yılına kadar cumhuriyetlerdeki arşivler İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Baş Arşivler idaresine, 1960 yılından itibaren ise SSCB Nazırlar Sovyeti yanında Baş Arşiv İdaresine bağlanıyor.

Arşivlerde iş ise Sovyet yönetiminin farklı yıllarda hazırladığı arşiv tüzüğüne göre yürütülmekteydi.³⁶⁵

13 Ağustos 1958 yılında SSCB Nazırlar Sovyetinin onayladığı tüzüğe göre "Sovyetler Birliği Devlet Arşiv Fondu tüm birlik cumhuriyetlerindeki belgeleri merkezi bir sistemle sistemleştirir ve bilimin ve bilim adamlarının kullanımı için hazırlamaktadır".³⁶⁶

³⁶² "Arxivler", s. 420-421.

³⁶³ Ataxan, Paşayev, "Millî Servetimiz", *Edebiyyat qezeti*, 6 yanvar 2006-cı il, no. 1 (3492).

³⁶⁴ Paşayev, aynı makale.

³⁶⁵ Paşayev, aynı makale.

³⁶⁶ Paşayev, aynı makale.

İlk dönemlerde İçişleri Bakanlığı ve daha sonra da SSCB Nazirler Sovyeti yanında Baş Arşiv idaresine bağlanan taşradaki arşivler üzerinde söz sahibi olan yine de merkezi yönetimdi. Cumhuriyetler bu alanda kendi arşivlerinin sahibi değillerdi.

Bu sahiplik ancak 1991 yılında Sovyetler Birliği çöktükten ve Cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra mümkün olmuştur.

22 Haziran 1999 yılında Azerbaycan Millî Meclisi “Millî Arşiv Fondu Hakkında” kanunu kabul etmiştir.³⁶⁷

2.4. Üniversitelerin Tarih Bölümleri

Yukarıda da vurgulandığı gibi, Sovyetler yönetiminin ilk yıllarından itibaren tarih biliminin hem kurumsal yapısını ve hem çalışılan konular bakımından yapısını değiştirmeye başlamıştır. Bu hiç te kolay olan bir durum değildi. Çünkü bir taraftan eski nesil tarihçiler ve tarih sistemi devlet-parti kontrolüne alınacak, diğer taraftan da bu süreçte hem yeni nesil tarihçiler yetiştirilecek ve hem de eski dönemde uygulanan tarih biliminin yönetim yapısı, şekili değiştirilecekti.

Sovyetler önceki dönem kadar tarih alt yapısının, metodolojik araştırmaların olmaması, toplum içinde yeni tarih biliminin daha tanınmamış olması dolayısıyla yeni rejimi eskisinin üzerinde yeni yapı oluşturmada zorlamıştır. Tarih alanında yeni nesil tarihçi ve tarih merkezleri yaratmak, Marksist tarihçi yetiştirmek için ilk olarak yüksek eğitilmiş tarihçiler yetiştirecek merkezler olan Üniversiteleri “marksistleştirmek” gerekmektedir. Bu amaçla da eski nesil tarihçilere ve tarih kurumlarına karşı, yeni nesil tarihçiler ve tarih kurumlarını ortaya çıkararak tarih bilimini kontrolü altına almak için yeni Sovyet yönetimi 1919 yılının başlarında Sosyal Bilimler Fakülteleri kurdu.³⁶⁸ Eskinin Tarih-Filoloji bölümlerini bu fakültelerin içine yerleştirerek ilk planda onların eski dönemdeki etkinliklerini zayıflatarak bu alanda kontrolü kurmayı amaçladı. Sosyal Bilimler Fakültelerinin

³⁶⁷ Paşayev, aynı makale.

³⁶⁸ Bu fakülte içerisinde aşağıdaki bölümleri birleştirmektedir: ekonomi, siyaset-hukuk ve tarih bölümleri. Bkz.. Leonova, L. S., “İstoricheskomu Fakul'tetu Moskovskogo Universiteta - 60”, *Otechestvennaya İstoriya*, Sayı 6, Moskova 1994, s. 132.

kuruluşunda esas amaç humanitar bilimlerin eğitiminide eskinin izlenimlerini kayıp etmek ve bu alana marksizmi yerleştirmektir. Aynı zamanda yönetim devlet kademesinde, ekonomik ve kültürel alanda çalışabilecek, yeni sistem kuruluçunda yeterli kardoyu ortaya çıkaracaktı.³⁶⁹ Bilim adamlarına da uyarıda bulunulmaktaydı: “Ekim İhkılabı üniversiteleri ele geçirmektedir. Eğer siz bu sistemi kabul ediyorsanız, teslim olun, yoksa yarın sokaklarda kalacaksınız”.³⁷⁰

Değişikliği uygulamak hiç te kolay olmamaktadır. Çünkü eski tarih eğitimi sisteminde esas dikkat eski ve ortaçağ tarihine ayrılmakta, daha çok akademik araştırmalar üzerinde durulmaktaydı. Sovyetlerin ilk dönemiyle uygulanmaya başlayan sistemde ise sınıf mücadelesi, inkılap hareketları, toplumun sosyal-ekonomik gelişmişliği, Ekim inkılabından sonra ortaya çıkan bazı problemler üzerinde durulmaktaydı. Bilim için marksizm-leninizm teorisi ve metodolojisi esas alınmaktaydı.³⁷¹ Yeni açılan Sosyal Bilimler Fakültesinde de derslerde özellikle de seminerlere ağırlık verilmekteydi.³⁷² Bundan dolayı da 1919/1920 ders yılında daha eski sistem ve uygulamalar devam etti. Marksizmi kabul eden tarihçilerle beraber eskileri de eğitim vermeye devam ettiler. Bu aynı zamanda ders programlarına da yansımaktaydı. Önceki dönemde yaygın olan Din, Hukuk, Felsefe gibi dersler ilk dönemde de verilmeye devam edildi.³⁷³

1922 ders yılından itibaren üniversitelerde sosyal-ekonomik bilimlere ağırlık verilmeye başlandı.³⁷⁴ Bu derslere de esasen marksist tarihçiler ve partili olanlar ders veriyorlardı. 1924 yılından itibaren parti ve Leninizm öğretilmeye başlandı. Bu gelişmelere rağmen daha bu alanda her şey istenilen düzeyde gitmemektedir. Çünkü

³⁶⁹ Bichkov, S. P., Korzun, V. P., a. g. e., ss. 239; Leonova, L. S., a. g. m., s. 132.

³⁷⁰ Lisitsa, Yu., “İvan Aleksandrovich İl’in”, **İl’in İ. A. Sobranie Sochineniy**, v 10 tomax, 1 tom, Moskova 1996, s. 20.

³⁷¹ Üniversite tarih fakültelerindeki eğitim ve aynı zamanda Sovyetlerin üniversiteleri sovyetleştirmeleri konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Abrus, A. İ., **İstoriya Rossiyskikh Universitetov: Ocherk**, Moskova 2001, 86 s.

³⁷² Leonova, a. g. m., s. 132.

³⁷³ İvanova, L. V., **U İstokov Sovetskoy İstoricheskoy Nauki (Podgotovka kadrov istorikov-marksistov v 1917-1929 gg.)**, Moskova 1968, s. 13.

³⁷⁴ “1917 yılı Ekim ihtilalinden sonra Komünistler yavaş yavaş bilim, Bilimler Akademisi ve üniversiteler üzerindeki kontrolü ellerine geçiriyorlardı. İlk etapta kültür tarihinin din, dini yaşam, insanların manevi alemiyle ilgili konular çok da tartışmalar yaratmazken, toprak siyaseti ile ilgili konularda esas problemler yaşanmaktaydı. Zira bu problemin çözümünde sosyal-ekonomik formasyonu esas almak gerekiyordu.” Bu konuda bkz.: Aron Gurevich, **İstoriya İstorika**, Moskova 2004, s. 19.

ders programlarında ve dersliklerde eksiklikler bulunmaktadır. Bundan dolayı da 1924 yılında Parti kararıyla 1924/1925 ders yılında bu bölüme öğrenci alınmadı.³⁷⁵

İki yıllık bir süreden sonra yeniden öğrenci alımı başladı ve eğitim yılı 4 yıla çıkartıldı. 1930-1934 yılları arasında kısa yasak döneminden sonra 1934 yılında Halk Komiserliği Sovyeti ve SBKP MK'nın kararıyla tüm üniversitelerde Tarih Bölümü kuruldu ve faaliyete başladı.³⁷⁶

Bu yıldan itibaren daha önce tarih bölümleri olmayan veya daha önceleri olup ta kapatılan Birliğe bağlı tüm Cumhuriyetlerin üniversitelerinde tarih bölümleri açılmaya başlandı. Özbekistan'da, 1935 yılında Ortaasya Devlet Üniversitesi'nde, Özbekistan Devlet Üniversitesi'nde, Pedagoji İstitüt'ta tarih bölümleri faaliyete başladı. Bunların açılması Halk Komiserliği Sovyeti ve SBKP MK'nın kararına dayandırılmaktaydı.³⁷⁷

Kazakistan'da açılan tarih bölümleri için ise Nisan-Mayıs 1936 yılında Kazakistan SSC KP MK'nın kararıyla derslik hazırlanmaya başlandı. Kazakistan ve Kazak halkının tarihi olan bu ders kitabı 15 matbaa kağıdı hacminde idi. Kitabı hazırlayan ize dönemin önemli bilim adamları idi: S. D. Asfendiarov, S. Mendeshev, T. Rıskulov, S. Seyfullin, B. Almanov, İ. Kabulov, T. Jurgenev vb.³⁷⁸

Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde ve devamında Üniversitelerin tarih bölümlerinde yeni sistemin uyguladığı tarih eğitiminindeki değişiklikleri Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin tarih bölümünde³⁷⁹ ayrı ayrı devirlerde uygulanan ders programlarını inceleyerek görmek mümkündür.³⁸⁰

³⁷⁵ Bıchkov, S. P., Korzun, V. P., a. g. e., s. 241.

³⁷⁶ Bıchkov, S. P., Korzun, V. P., a. g. e., s. 241.

³⁷⁷ Bu konuda bkz.: **Uzbekistan SSR Tarixi**, II tom, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tashkent 1955, s. 522.

³⁷⁸ Bu konura daha geniş bilgi için bkz.: Arhiv Alma-atinskogo instituta upravleniya i politologii. Font 141, ofis 1, dosya 10606, siyahı 257, 315; Kozıbaev İ. M., **İstoricheskaya Nauka Kazakhstana**, Kazak Üniversitesi, Alma-Ata 1992, s. 13; "Uchebnik İstorii Kazakhskogo Naroda", **Kazakhstanskaya Pravda**, 17 mayıs 1939; "İstoriya Kazakhstana", **Kazakhstanskaya Pravda**, 10 iyunya 1939; **İstoriik-marksist**, no. 6, 1941, s. 153.

³⁷⁹ Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Bölümü Yakın Doğu ülkelerine yönelik araştırmalar yapmak ve kadro sıkıntısının gidermek amacıyla 1919 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde kurulmuştur. Fakat Üniversite etkin faaliyetine Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. Tarih Fakültesi SSCB Tarihi, Eski ve Ortaçağ Tarihi, Yeniçağ Tarihi- Sömürgeci Devletler Tarihi şubelerinden oluşmaktaydı. Azerbaycan Tarihi şubesi 1946 yılında kurulacaktı. Bu döneme kadar ise Azerbaycan Tarihi bir ders olarak öğretiliyordu. 1930-1934 yılları arasında milliyetçi ruhun etkin olması sebep gösterilerek bölüm kapatılmıştır. 1934 yılında yeniden berpa olunmuştur. 1958-1963

1921-1922 ders yılında tarihçi için temel oluşturan metod, dil, dersleri dışında Din, Felsefe, Hukuk derslerinin ağırlığı görülmektedir. Azerbaycan'ın Müslüman ve Türk Cumhuriyeti olmasından dolayı bu ders yılında aynı zamanda Müslüman Türk halkları tarihlerine de yer verilmiştir. Diğer taraftan yeni ideolojinin temellerinin atıldığı 19. yüzyıl tarihi, sistemin temelini oluşturan siyasi ekonomi ve ileride hakim millet olarak görülecek Rusya tarihi üzerinde de durulmaktadır. Burada dikkati çeken önemli bir husus da, daha önceki dönem tarih deyimlerinin ve taksimin uygulandığıdır. Marksizm-Leninizm teorisi ve metodolojisinin araştırılmasına önem verilen Seminer derslerinin de ağırlığı görülmektedir.

1922-1923 ders yılında önemli bir değişikliğin görülmektedir. 1925-1926 ders yılından itibaren ise sistemin temelini anlatacak yeni derslerin eklendiği izlenmektedir. Tarih Materyalizm ve Sovyet Anayasası dersleri önem kazanmıştır. Programa eklenen önemli bir husus ta Azerbaycan Tarihinin ayrı bir ders olarak öğretilmesidir.

1928/1929 ders yılında artık sistemin ders programlarında önemli değişiklikler yaptığı görülmektedir. Sistemin temelini anlatacak Evrim tarihi, Materyalizm tarihi, İnkılabi hareketler Tarihi, Parti Tarihi gibi derslere programda ağırlık verilmiştir. Din aynı zamanda İslam Dini ile ilgili dersler programdan çıkarılmıştır. Türk Halkları tarihi dersi ise şimdilik programda yerini korumuştur. Artık Kapital Ticaret, Burjuva İnkılabı, İmperyalizm, Feodalizm gibideolojik deyimlerin tarih programına yerleştiği görülmektedir. Dialektik Materyalizm dersinin eleman yetersizliğinden verilmediğinin tespiti ise sistemin yeni kadrolarını daha tam hazırlayamadığının göstergesidir.

Son incelediğimiz tarih ders programı olan 1968-1969 ders yılı programında artık sistemin kendisine gerekli gördüğü derslerin programda yerlerini aldığı görülmektedir. Tarihçiliğin teme derslerine devam edilmekte ve Parti tarihi, SSCB

yıllarında yayınlanan Azerbaycan Tarihi kitabı Sovyetlerin son dönemlerine kadar ders kitabı olarak okutulmuştur. Günümüzde Üniversitenin tarih fakültesi yeni nesil tarihçi-araştırmacı yetiştirmektedir. Üniversitenin kuruluşu ve faaliyeti ile ilgili geniş bilgi için bkz.. Alimirzayev H. O., **Azerbaydjanskiy Gosudarstvenniy Universitet Za 50 Let-İstoriçeskiy Oçerk**, Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzgatelstvo, Bakü 1969, s. 296-322; **Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Tahsisi (Senetler Toplusu)**, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 1989.

³⁸⁰ Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ayrı ayrı dönemlerde uygulanan ders programları için EK I'e bakınız.

Tarihi, Felsefe, Siyasi İktizad derslerine önem verildiği görülmektedir. Azerbaycan tarihi yine de öğretilmekte. Daha önceki dönemde Türk Dili dersi adı altında öğretilen ders ismini değiştirerek Azerbaycan Dili dersi olarak programda yerini almaktadır.

Programa yeni bir ders olan Elmi Komünizm dersi eklenmiştir. Çünkü Sovyetler Birliği'nde 1960'lı yıllarda Sosyalizmin kurulduğu ve yeni merhalede artık Komünizm toplumunun öğretilmesi ve oluşturulmasına inanılmaktaydı.

Bu ders programı esasında değişikliklere uğramadan Sovyetler Birliği'nin çöküş dönemine kadar Azerbaycan'da Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Tarih Bölümünde ders programı olarak kullanılmıştır.

2.5. Kızıl Profesörler Enstitüsü (İnstituta Krasnoy Professurı- İKP)

Sovyetler Birliği'nde bilimsel çalışmalar, özellikle de sosyal bilimler alanında çalışmalar yürütmek için komünistleri yetiştirmek gerekmekteydi. Aynı zamanda merkezde yetiştirilecek bu komünist bilim adamları daha sonra taşraya gönderilecek ve oralarda yeni ideoloji doğrultusunda bilimsel çalışmalar yapacak ve yeni bilim kurumlarını kuracaklardı.³⁸¹ Bu amaçla da 1921 yılında Kırmızı Profesörler İnstitutu (İnstituta Krasnoy Professurı – İKP) kuruldu. 3 yıl sonra İnstitut ilk mezunlarını verdi. Bunlar arasında daha sonda Sovyetler Birliği tarih yazımında önemli yerler

³⁸¹ “Nisan 1920 yılında Azerbaycan Sovyet Rusyası tarafından işgal edildi. Bu işgali gizletmek ve Azerbaycan halkının eskiden inkılapçı olduklarını kanıtlamak için Kırmızı Profesörler Enstitünü bitiren bir grup bilim adamı Azerbaycan'a gönderildi. Merkezin taşraya gönderdiği bu bilim adamları merkezin isteklerini yerine getirmekte yetinmeyerek dapa da ileri gittiler. Bir çok konuya yaklaşımda objektif olmaya çalıştılar. Ve bunun sonucu olarak da bu bilim adamlarının çoğu 1930'lu yıllarda represiyanın kurbanları oldular. Bu bilim adamlarının yazdığı bir çok çalışma günümüzde Azerbaycan tarihinin 1917-1920 yılları için önemli kaynaklardır”. Bkz.: Anar İsgenderov, **1918-ci il mart gırğının tarixşünashğı**, Bakü 1997, s. 29-30.

Bu bilim adamlarının taşralara merkezden gönderilmelerine değişik bir metot uygulanmaktaydı. Bu olay merkezden gönderilme yerine taşradan talep olduğu şeklinde yorumlanmaktaydı. Örneğin, Azerbaycan'a gelen bu bilim adamları resmi tarihe göre Azerbaycan Eğitim Bakanlığı'nın (Azerbaycan Halk Tahsili Nazırı) Rusya Eğitim Bakanı Lunaçarski'den bilim adamları istemesi üzerine buraya gelmişlerdir. Bkz.: Tamilla Musayeva, **Revolyutsiya İ Narodnoye Obrazovaniye V Azerbaydjane**, Elm Neşriyatı, Bakü 1979, s. 99.

tutan A. L. Sidorov, A. M. Pankratova, N. N. Vanag gibi tarihçiler de bulunmaktaydı.³⁸²

Burada eğitim kısa sürede çok bilgi vermek esasına dayanmaktaydı. Felsefe, siyasi ekonomi, ülke tarihi ve genel tarih esas dersleri oluşturuyordu. K. Marks'ın, F. Engels'in eserleri ders kitaplarını oluşturmaktaydı. Marks'ın Kapital eseri siyaset ekonomisi dersinin ders kitabıydı. Burada her kes komünistti.³⁸³

Seminerlere ağırlık verilmekteydi. Bununla da öğrencinin hazırlığı ve bilimsel düzeyi ölçülmekteydi.³⁸⁴

Bu okulda hocalar da esasen komünist hocalardan oluşmaktaydı. Komünist olmayan hocaların bu okulda derslere girmeleri az rastlanan bir olaydı.³⁸⁵

Hocaların maaşları yüksek tutulmakta ve öğrencilere de özel olarak yüksek burs verilmektedir.³⁸⁶

1929 yılında Enstitü kapatılarak esasında 4 yeni enstitü kuruldu: parti tarihi, tarih, felsefe ve ekonomi enstitüleri.

Sovyetler Birliği'nde Tarih Biliminin işleyişini kontrol etmek, maddi kalıntıları korumak, araştırmak yaptırmak için ve yukarıda üzerinde durduğumuz gerekli görülen kurumların yanında Arkeoloji merkezleri,³⁸⁷ Tarih müzeleri,³⁸⁸ Parti Tarihi Enstitüsü³⁸⁹ gibi kurumları da görmek mümkündür.

³⁸² Bıçkov, S. P., Korzun, V. P., a. g. e., s. 244.

³⁸³ Sidorov, A. L., "Nekotorie Razmıshleniya o Trude i Opıte İstorika", **Sidorov A. L. İstoricheskie Predposilki Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii**, Moskova 1970, s. 7.

³⁸⁴ Bıçkov, S. P., Korzun, V. P., a. g. e., s. 244.

³⁸⁵ Bu okulun ilk mezunlarından olan Sidorov okulda eğitim aldığı sürece eğitim veren hocalardan sadece üçünün komünist olmadıklarını yazmaktadır. Bkz.: Sidorov, a. g. e., s. 11.

³⁸⁶ "Chuvstva Takoe, Chto Mı Na Vulkane," İz Dnevnika V. İ. Vernadskogo, 1928", **İstoricheskikh Arkhiv**, Moskova 1999, no. 1, s. 181.

³⁸⁷ Azerbaycan Arkeoloji Komitesi (AAK) tarihi anıtları kayıt etmek, korumak ve öğrenme amacıyla kurulan bir kurumdur. AAK Azerbaycan Arkeoloji Cemiyeti ve Anıtları Muhafıza Komisyonlarının birleşmesi sonucu 1923 yılında kurulmuştur. İlk başkanlığını Simurg (T. Şahbazi) yapmıştır. 1927 yılında Azerbaycan Asari-Atika, İncesanat ve Tabiatı Muhafıza Komitesine çevrildi. 1930 yılında AAK lağvedilerek yetkileri anıtları koruyan Azerbaycan Merkezi İdaresine verildi. Daha geniş bilgi için bkz.: "Azerbaycan Arkeoloji Komitesi", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, 1 cilt, Bakü 1976, s. 134.

³⁸⁸ Azerbaycan Tarihi Müzesi (ATM) 1920 yılında Bakü'da kurulmuştur. Müze Azerbaycan Tarihi ve maddi-medeniyet abidelerini araştırmak, öğrenmek, öğretmek, bu konularda yayınlar yapmak amacıyla faaliyetine başlamıştır. ATM'nin 8 şubesi, 2 laboratuvarı, 11 fonu, ilmi arşivi ve kütüphanesi bulunmaktadır. Müzede Azerbaycan Tarihi ile ilgili eskiçağdan günümüze kadar 300 binden fazla tarihi yapıt sergilenmektedir. ATM'nin aspiranturası var ve öğrenci yetiştirmektedir. Daha geniş

2.6. Yüksek Tasnif Komisyonu (VAK - Vısshey Attestantsionnoy Komissii)

Yüksek Tasnif Komisyonu bilimsel unvanların ve adların verilmesini onaylayan bir devlet kurumudur.

1932 yılında kurulmuş ve 1934 yılında faaliyete başlamıştır. Yüksek Tasnif Komisyonu kurulmadan önce Birlik ve özerk Cumhuriyetlerde bu görevi Halk Maarif Komiserliği yanındaki bir kurul yerine getirmekteydi. Bu kurullar üniversitelerdeki iyi eğitimcilere doçent veya profesör unvanlarını vermekteydiler.

1974 yılına kadar SSCB Orta ve Yüksek Eğitim Bakanlığı'na bağlı olmuştur. Bu yıldan itibaren devlet kararıyla SSCB Bakanlar kurulunun tabiliğine geçmiştir. Üniversite ve araştırma merkezleri bilimsel şurasının verdiği bilimsel unvanları onaylıyor, bilimsel-pedagoji tasnif komisyonlarını kontrol ediyor. Birlik ve Özerk Cumhuriyetlerde bulunan bilimsel şuraların listesi (bu bilimsel şuralar cumhuriyetlerdeki Bilimler Akademisi Yüksek Kurulu tarafından belirlenmektedir) Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmaktadır. Bu bilimsel şuraların kabul ettiği tezler merkezdeki Yüksek Tasnif Komisyonu'nda onaylandıktan sonra kabul görmüş sayılmaktadır. Bilimsel kurumlara araştırılması gereken konuların listesini hazırlayıp verir, gereken kadro ihtiyacının listesinin belirlenme kurulunda yerini almaktadır.

bilgi için bkz.: "Azerbaycan Tarihi Müzesi", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, 1 cilt, Bakü 1976, s. 176 ; **50 Letie Muzeya İstorii Azerbaycana (Materialı Torjesstvennogo Sobraniya İ Nauçnoy Sessii)** (Azerbaycan Tarih Müzesinin 50. Yılı İلمي Toplantısının Bildirileri), Bakü 1975.

³⁸⁹ Azerbaycan KP MK Yanında Parti Tarihi İnstitutu Sovet İttifakı KP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Azerbaycan şubesidir. 1921 yılında Azerbaycan'da İnkılabın ve Parti Tarihinin Öğrenimi Komisyası kuruldu. 1928 yılında Azerbaycan'da Sınıfı Mücadelenin ve Komünist Partisinin Tarihini Öğrenme (S. G. Şaumyan adına) İnstitutu, 1939 yılında Umum İttifak Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesi (UİK(B)P MK) Yanında Marks-Engels-Lenin İnstitutunun Azerbaycan şubesi adları altında faaliyet gösterdi. Son ismini 1956 yılında aldı. Amacı Marks, Engels, Lenin ve Parti Liderlerinin eserlerini, önemli parti eser ve dosyalarını Azerbaycan diline çevirmekti. Sadece 1920 -1926 yılları arasında Lenin'in 26 eserini 130500 adet basmıştır. 1938 yılında rejim muhalifi sıfatıyla öldürülen Partinin etkin üyelerinden R. Ahundov çevrilerin yapılmasına özellikle önem veriyordu. Daha geniş bilgi için bkz.: "Azerbaycan KP MK Yanında Parti Tarihi İnstitutu", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I cilt, Bakü 1976, s. 157.

Yüksek Tasnif Komisyonu'nu Bakanlar Kurulu belirlemekte ve komisyonda yer alacakların listesini onaylamaktadır.³⁹⁰

Yüksek Tasnif Komisyonu başkanlık ve 11 bölümden oluşmaktadır: fizik-matematik, kimya, biyoloji, sosyal, tıp, ekonomi, makine yapımı, madencilik, inşaat, radyoteknoloji, askeri. Ayrı ayrı bölmeler üzere 76 özel komisyon bulunmaktadır. YTK'nın ayrıca savunması yapılan ve onaya sunulan çalışmaların özetlerini ve onlarla ilgili raporlar hazırlayan özel elemanları bulunmaktadır.

1970-1980 yıllarında ünlü bilim adamları bu kurumda bulunmaktaydılar: Birlik Cumhuriyetleri Bilim Akademilerinin 12 başkanı, 47 akademik, SSCB Bilimler Akademisinden 78 muhbir üye, Birlik Cumhuriyetlerinin Bilimler Akademilerinden 34 akademik ve muhbir üyeler, SSCB Tıp Bilimleri Akademisinden 24 akademik ve muhbir üyesi, SSCB Lenin adına Zirai Bilimler Akademisinden 11 akademik ve muhbir üyesi, SSCB Pedagoji Bilimler Akademisinden 4 akademik, 195 profesör ve doktor, Halk tesarüfatı yöneticilerinden 16.³⁹¹

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Birliğe dahil cumhuriyetlerde bu kurumun görevini yerine getiren benzeri komisyon kurulmuştur.³⁹²

2.7. Bilimsel Araştırmaları Koordine Eden Devlet Komitesi

3 Nisan 1961 yılında SBKP MK'sı ve SSCB Bakanlar Kurulu "Ülkede Bilimsel Araştırmaların ve SSCB Bilimler Akademisi'nin Faaliyetini Daha da Artırmak ve bu Faaliyetleri Koordine Etmek Hakkında" karar kabul etti.

Kararda aşağıdakiler ön görülmekteydi: "SSCB Bilimler Akademisinin doğa bilimleri ve sosyal bilimler alanında daha verimli çalışabilmesi için, hem de buna bağlı enstitülerin faaliyetlerinin arta bilmesi için bir çok enstitüsü alanlarıyla ilgili

³⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz.: "Ali Attestasiya Komissiyası (AAK)", **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I. Cilt, Bakü 1976, s. 328-329.

³⁹¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Nevolin, V. N., **Aktual'nie Voprosı Gosudarstvennoy Sistemi Attestatsii Nauchnikh i Nauchno-Pedagogicheskikh Rabotnikov na Sovremennom Etape**, Moskova 2005.

³⁹² Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu kurumun görevlerini yerine getiren benzer kurum kurulmuştur. Örneğin, bu gün Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığına bağlı Ali Attestasiya Komisyonu faaliyetini sürdürmektedir.

devlet kurumlarına, bakanlıklara, SSCB Bilimler Akademisinin şubelerine bağlanıyordu. Fakat bilimsel-metodik faaliyetleri düzenlemek işini SSCB Bilimler Akademisi yürütecekti.”³⁹³

Bu karar doğrultusunda SSCB Bilimler Akademisi'nin 7 şubesi ve 55 enstitüsü merkezden ayrılarak alanlarındaki kurumlara bağlandı. Bu ayrılan bölümler esasen teknik bilimler alanından seçilmişti ve bu birimlerde 20 bine yakın bilim adamı ve elemanlar çalışmaktaydı. 15 Haziran 1961 yılında SSCB Bilimler Akademisinin yeni başkanı akademik M. V. Keldış seçildi. Yeni başkan bu alandaki değişiklikleri devam ettirerek bitirdi. Teknik Bilimler bölümünü Akademiden ayırdı.

8 Nisan 1961 yılında ise SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararıyla SSCB Bakanlar Kuruluna bağlı Bilimsel Araştırmaları Koordine Eden Devlet Komitesi kuruldu. Komitenin görevi, bilimsel teknik problemleri devlet politikası doğrultusunda çözmek, işin yönünü ve planını hazırlamak, bilimsel faaliyetin ve verilerin iş hayatıyla birleşimini sağlamak.

Sadece tarihçiler değil, ülkedeki tüm akademik ve bilim elemanları bu kurumun verdiği kararlara bağlıydılar. Hatta 18 Mayıs 1962 yılında Bakanlar Kurulunun komiteye verdiği yetkiye esasen elemanların eğitilmeleri ve atamaları da bu kurum yapmaktaydı.³⁹⁴

1970'li yıllarda Komite tüm ülkede bulunan kurumlarla beraber, SSCB Bilimler Akademisi üzerinde de kontrolünü bulundurmaktaydı.

Komite Ağustos 1991 yılına kadar mevcut faaliyetini sürdürmüş ve Sovyetler Birliğinin çöküşüyle de faaliyetine son vermiştir.³⁹⁵

2.8. Eserlerin Yayınlanması ve Sansür

Tarihçi Üniversite veya Bilimler Akademisi'ndeki Bilim Şurası'ndan eserin yayımlanma iznini aldıktan sonra önemli bir aşamaya, eserini yayımlanma aşamasına

³⁹³ **Pravda gazetesi**, 12 Nisan 1961 yılı.

³⁹⁴ Nancy Whittier Heer, **Politics and History in the Soviet Union**, Cambridge, Massachusetts 1971, s. 35-36.

³⁹⁵ Sovyetler Birliği'nin ünlü tarihçisi profesör V. D. Yesakov'la yapılan görüşme, 03.08.2005; **V. İ. Lenin, KPSS o Razvitii Nauki**, Politizdat, Moskova 1981, s. 448-449.

gelmekteydi. Yazar eserini yayınlamakta hangi problemlerle karşılaşmaktadır? Burada tarihçi için önemli olan bir sorun sansür sorunudur. Sovyetler Birliği'nde sansürün metot ve yöntemlerine baktığımız taktirde tarihçinin düştüğü durumu daha etraflı anlayabiliriz.

Sovyetler Birliği'nde sansür bütün alanlara yansımaktaydı: Bilimsel eserlerden başlamış, edebi eserlere, resim işine ve hatta şişelerin ve kutuların üstündeki etiket yazılarına kadar uzamaktaydı. Ama ilginç olan şu idi ki, Sovyetlerden her alanda sansür olmasına rağmen kimse onu göremezdi. Yazarlar dahi onu görmek olanağı bulamazlardı. Dışarıya sansürün olmadığı bir görüntü yansıtılmaktaydı

Sovyetler Birliği literatürlerinde sansür deyimine rastlanmasa da uygulamada görünmez bir el gibi karşımıza çıkmaktadır. Eserler ve yayınlar üzerinde uygulanan iki türlü sansürle karşılaşmaktayız: 1. “İç sansür” (vnutrennyaya tsenzura) ve 2: “Dış sansür” (vneşnyaya tsanzur).

İç sansür, tarihçinin kendi kendisini denetlemesi anlamına gelmektedir. Değerlendirmelerinin ve fikirlerinin parti ve ideoloji ile bağlarının doğru kurulup kurulmaması iç sansürün sınırını belirlemektedir. Zira ileride bir şansızlık yaşanması istenmiyorsa, tarihçilerin kendilerine bu sansürü uygulamaları bir iç zorunluluktur. Özellikle Sovyet dönemi tarihiyle ilgilenen tarihçilerde bu sansür da etkili olmaktadır. “İç sansür”e başka bir şekilde “boğazında kendi müziğinin olması” da denirdi. Çünkü bu müzik söylendiğinde onu tarihçinin kendisinden başka kimse duymamaktaydı.³⁹⁶ Bazı istisnalar dışında³⁹⁷ Sovyetler Birliği'nde tüm bilim adamlarında iç sansür mevcuttu.

Dış sansüre gelindiğinde ise bu direk devlet kontrolünde sağlanmaktaydı. Daha iktidarı ele geçirdiklerinin ilk ayında (Kasım 1917 yılında) Bolşevikler “Basım Hakkında Kanun”u imzaladılar. Kanunun esas amacı genç devlete karşı yazılan esası

³⁹⁶ “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E.G.Gimpel’sonom”, **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 4, Moskova 2001, s. 142.

³⁹⁷ “Benim belli amaçlarla kullanılan ve aynı zamanda yurt dışında okutulan kitaplarım özgür olmayan bir ortamda yazıldı. Fakat, yazı masasının arkasına vicdanı rahat olarak oturuyor ve yarattığım metinleri hiçbir zaman dahili sansürle karşı karşıya bırakmadım”. Bkz.: Gurevich, A. Ya., “Put’ Pryamoy, kak Nevskiy Prospekt”, ili İspoved’ İstorika”, **Odyssey: Chelovek v İstorii, 1992, İstoriik i Vremya**, Moskova 1994, s. 16

olmayan yazıları, böhlanları, atılan pislikleri temizlemek ve Bolşevik düşüncesine baş kaldırmak isteyen inkılap karşıtlarını susturmak, yok etmektir. Kanunda üzerinde durulan önemli bir husus ta basım üzerindeki bu durumun geçici olduğu ve zamanı geldiğinde kaldırılacağı, tam bir azatlığın verileceği yönündeydi.³⁹⁸ Fakat ne geçiş süreci, ne de bu alanda verilecek azatlığın tarihi belli değildi.

Komünist Partisi'nin Mart 1919 yılında toplanan VIII kurultayında yayınlar üzerinde partinin kontrolü işinin kurulması kararlaştırıldı. Parti üyesi olanlar şimdi sadece parti yayınlarında değil, diğer tüm yayınlarda genel yayın yönetmeni görevini üstleneceklerdi.³⁹⁹

06.06. 1922 yılında edebiyatlar ve yayımlar üzerinde kontrol hakkını elinde bulunduran Edebiyat ve Yayınlar işi üzere Baş İdaresi, Rusça'daki ünlü adıyla GLAVLİT (Glavnoe Upravlenie po delam Literatıri i İzdatel'stv) kuruldu. Her ne kadar bu alanda Partinin ideoloji ve propaganda şubesinin⁴⁰⁰, Polis sisteminin, KGB'nin, Dışişleri Bakanlığı ve benzeri yönetimlerin de etkisi vardysa da, bu alanda etkin bir merkez GLAVLİT idi. Ağustos 1963 yılından itibaren bu merkez yetki alanını Yayınlarda Devlet ve Askeri Bilgilerin Korunmasına şeklinde daraltsa da bu kurum için GLAVLİT adı Sovyetleri Birliği'nin sukutuna kadar tarihçiler ve bilim adamları tarafından kullanılagelmiştir.

GLAVLİT Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu yanında bulunan Yayınlar Komitesine bağlı bir birimdir. Yayın evlerin, yayınların faaliyete başlamalarına izin veriyor ve onların yönetimlerini onaylıyor, yayımların, eserlerinin içerliklerinin parti ideolojisine, yönetimine ters gelmeyecek şekilde kontrol ediyor ve diğer bir deyimle eserler üzerinde Sovyet ideolojisinin bekçiliğini yapıyordu⁴⁰¹. Merkeze bağlı tüm Cumhuriyetlerin yayınevlerinin yayımlarını tek merkezde kontrol eder ve planlarını yapar. Her ne kadar resmi olarak Bilimler Akademilerin Bilimsel çalışmaları bu kurumun etkisinin dışında tutulsa da, bilim adamlarının, tarihçilerin eserlerinin yayımı konusunda zorluklara katlandıkları kurum GLAVLİT olmuştur.

³⁹⁸ **Dekretı Sovetskoy Vlasti**, Tom 1, Moskova 1957, s. 24-25.

³⁹⁹ Tvardovskaya, **a. g. e.**, s. 63.

⁴⁰⁰ Tüm yayınevleri ve basımevlerinde Komünist Partisi'nin yetkili bir üyesi bulunmakta ve partinin o bölgesinin ideoloji, propaganda ve kültür birimleri bağlı olmaktadır.

⁴⁰¹ GLAVLİT'in özellikle ilk dönem çalışmaları için bkz.. "GLAVLİT", **Literaturnaya Entsikloperiya**, V 11 Tomakh, Tom 2, Moskova 1930.

GLAVLİT'te eserlerin incelenmesi defalarca tekrarlanmaktaydı. Sansür yetkilisi eserin yazar nüshasını, korektor nüshasını ve basıma hazır örneğini inceler, eserin ideoloji yönü üzerine değerlendirmeler yapar, sansür yetkilisi “İdeolojik değerlendirmedeki eksiklerinin giderilmesini” ve “gereksiz bilgilerin değiştirilmesini” önerirdi. Burada yapılan önerilerde aynı zamanda sözlerin, paragrafların, bölüm başlıklarının değiştirilmesi veya eserin tamamen kaldırılmasına karar verilmektedir. Bu notlarla ilgili bilgileri genel cümlelerle yayınevine aktarır, yayınevi müdürü olayı yazara anlatır, yazar da bu yönde düzeltmeleri yapardı. Fakat yazar hiçbir zaman sansür yetkilisinin aldığı notları görmez. Ona gösterilmez. Bundan dolayı da yazarlar çoğu zaman eserlerinin basımındaki düzeltmeleri ancak eserleri yayımlandıktan sonra görebilirdi.

Tarihçilerin, eserlerinde parti liderlerinin yazılarından, eserlerinden alıntılar yapmaları çoğu zaman eserlerinin yayınlanmasını ve kabul görmesini sağlamak, eserlerini garantiye almak ve “sigortalamak” anlamına da gelmekteydi⁴⁰².

Onay ise evraklara şu şekilde aktarılmaktadır: Yazarın el yazmasına “Askeri ve devlet sırlarının açıklanması yok”, korektorun düzeltmelerine “Yayıma izin veriliyor ve eserin ilk örnek baskısına da “Işığa izin verilir” yazılmaktadır. Bu etaplardan sonra eserin yayımı gerçekleştirilmiş olurdu. Sansür yetkilisinin düzeltilmesini istediği düzeltmeler yapılmadığı takdirde eser yayım listesine alınmıyor ve yıllarla yayınevlerinde bekletilirdi⁴⁰³. Onun vizesi olmadan eserlerin yayınlanması mümkün değildir.⁴⁰⁴

GLAVLİT'in taşradaki görevini GLAVLİT'in o Cumhuriyetlerdeki şubeleri yerine getirmekteydi ve bu şubeler merkeze, Moskova'ya faaliyetleri hakkında bilgi aktarıyorlardı.

Tarihçilerin eserlerini yayımlama aşamasında yukarıda da bahis edildiği gibi sadece GLAVLİT'in kontrolüyle uğraşmamaktaydılar. Bir taraftan devlet kurumlarının kontrolü ve diğer taraftan da dönemin şartları eserlerin yayımını geciktirmekte veya durdurmaktadır. Bunlar Sovyet tarihçilerinin anılarında sık sık

⁴⁰² Gurevich, a. g. e., s. 23.

⁴⁰³ Gurevich, a. g. e., s. 95

⁴⁰⁴ Tvardovskaya, a. g. e., s. 63.

görülmektedir. “1946 yılında ünlü tarihçi D. M. Petrushevski’nin anısına bir anı kitabı hazırlandı. Fakat kitap parti makamının “objektifliğine” ters geldiği için yazarlardan yazılarındaki “ideolojik sapmaların” “temizlenmesi” istendi.”⁴⁰⁵. Veya “A. İ. Neusikhin doktorasını 1946 yılında bitirmesine rağmen, bu işini ancak 1956 yılında yayınlatabildi. Burada bir taraftan eğer neden yazarın kendi üzerinde çalışması ise de, diğer taraftan yönetimin ondan isteği neden olmuştur. Moskova Devlet Üniversitesi’nin Ortaçağ bölümünden ondan eserin girişinde tarihçi-Petrushevski ile ilgili görüşünü değiştirip, onu bir burjuva tarihçisi olarak gösterilmesi istenmişti. Fakat Neusikhin buna yanaşmamış ve bu da eserin yayınlanmasını yıllarla geciktirmiştir.”⁴⁰⁶.

Prof. Dr. E. G. Gimpel ise “1918 Yılı Sovyet-Alman İlişkileri” adlı eserinin yayınlanmamasını dönemin şartlarına bağlamaktadır⁴⁰⁷. Çünkü yukarıda bahsi geçen sansür dışında devletin iç ve dış ilişkileri gibi şartlar da eserin yayınlanmasında önemli bir etki yapmaktaydı.

Bütün bu uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda tarihçinin eserinin yayınlanmasında karşılaştığı problemleri, zorlukları görmek mümkündür. Bu da Sovyet dönemi tarihçilerinin yayınlanan eserlerine görüşlerini ne kadar yansıtılabildiklerini, buna ne kadar muvaffak oldukları tartışmasını ortaya çıkarır ve bu tartışmalar da bahsi geçen dönemde yayımlanan eserler üzerinde çalışmalar yapan bilim adamlarına geniş bir tarih kritiği uygulamasının zorunluluğunu göstermektedir.

Bunların yanında tarihçilerin eserlerini yayınladıkları dergileri de hatırlamakta yarar vardır. Dergileri de esasında merkezde ve taşrada yayınlanan dergiler şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. “Proletarskaya revolyutsiya” (Proletar İnkılabı) (1921-1938), “Pechat i Revolyutsiya” (İnkılap ve Yayın) (1921-1930), “Pod Znamenem Marksizma” (Marksizm Bayrağı Altında) (1922-1944), “İstorik-Marksist” (Marksist Tarihçi) (1926-1941), “Katorga i Ssilka” (1923-1935), “Krasny Arkhiv” (Kızıl Arşiv) (1922-1941) ve s. dergiler özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan önce yayınlanan dergilerdir. Bunun yanında Marksizm-Leninizm

⁴⁰⁵ Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 13

⁴⁰⁶ Gurevich, a. g. e., s. 23.

⁴⁰⁷ 1918 yılı Sovyet-Alman İlişkileri” konulu tezimi başarıyla bitmesi, yayını için öngörülmesine rağmen o dönemin şartları için yayınlanması mümkün olmadı”. Bkz.: “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom”, s. 140.

Enstitüsü'nün Vopros İstorii KPSS, SSCB Bilimler Akademisinin Vopros İstorii, İstoriya SSSR dergileri Bilim Akademisinin kurulduğu dönemden beri yayınlanmaktadır. Birlik Cumhuriyetlerinde de Bilimler Akademisinin ve ayrıca da Akademinin Tarih Enstitüsü'nün Haberleri adında dergileri yayınlanmaktadır. Bunlarla beraber tarihçilerin eserlerini yayınlayabilecekleri Üniversitelerin Haberleri adlı bilimsel dergiler mevcuttur.

Bu dergiler zaman zaman ad değiştirseiler ve bazıları kısa süreli yayınlansalar da tarihçilere nerede neyi yayınlatmaları yönünden yardımcı olmaktadır. Ve tarihçiler artık bu yeni sistemde Bolşevik ideolojisi doğrultusunda bu yayınlarda yayınlarını yayınlamaya çalışmaktaydılar. Bu dergilerin yayın ve danışma kurulları, yönetimi esasında partililer, yani komünistler oluşturmaktaydı.

3. Sovyet Sisteminde Tarihçi

Çalışmanın bu kısmında Sovyetler Birliği'nde tarihçinin kimliği, nasıl çalıştığı, neyi çalıştığı, nasıl bir ortamda çalıştığı, başka bir deyimle Sovyet tarihçisinin mutfağı üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken öncelikle Sovyet tarihçisi ifadesinin ne manaya geldiği konusuna temas etmekte yarar vardır. Çünkü üzerinde durulacak konunun tanımını yapmadan kimden ve nasıl bahis edileceği belirsiz kalacaktır.

Sovyet tarihçisi ifadesi kendinde hem dar ve hem de geniş olmak üzere iki manayı gizlemektedir. Dar manada Sovyet tarihçisi ifadesi 1917 yılında Bolşeviklerin iktidara geldikleri yıllardan başlayıp, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesi, dağılması ile son bulan dönem üzerine araştırmalar yapan tarihçilere verilen addır ve bu ifade esasen de literatürde Sovyetolog şeklinde kullanılmaktadır. Geniş manada ise Sovyet tarihçisi, Sovyetler Birliği döneminde yaşayıp, sadece Sovyet dönemi araştırmalarıyla sınırlı kalmayarak, Sovyetler Birliği sınırları içine dahil olan vatan toprakları üzerinde yaşayan tüm halkların tarihleri üzerine araştırmalar yapan tarihçilere verilen addır. Literatürde geniş manada kullanılan Sovyet tarihçisine verilen özel bir ad bulunmamaktadır. Geniş manada kullanılan Sovyet tarihçisi

ifadesi aslında Sovyetolog denilen dar manadaki açıklamayı da içinde barındırmaktadır. Burada sözü edilecek Sovyet tarihçisi de geniş manada kullanılan ifade olacaktır.

Burada Sovyet tarihçisi üzerinde durulurken özellikle iki boyutuna temas edilecektir: Birincisi bilimsel faaliyetler içindeki tarihçi ve ikincisi şahıs olarak, vatandaş olarak tarihçi.

Yukarıdaki bölümlerde ifade edilen lisans öncesi ve lisans dönemi tarih eğitiminin geçen bir tarihçi adayının lisans üstü (veya doktora) derslerini bitirdikten sonra karşılaştığı önemli hususlardan biri yapacak çalışmaya konu seçmesidir. Burada ilk olarak, Sovyet tarihçisinin araştırma konusunu seçerken nasıl bir ortamla karşılaştığı üzerinde durulacaktır.

3.1. Tarihçinin Konuyu Seçme Yöntemi

Tarihçinin konu seçiminde bağımsız olması gibi bir isteği doğaldır. Bunu Sovyet Tarihçisi de istemektedir.⁴⁰⁸ Fakat Devlet planlama Komitesi, Akademi, ve benzeri kuruluşlar konuyu belirlerler ve tarihçi konu seçiminde bağımsız değildir. Öncelikle seçeceği konunun parti ideolojisi altında olan bilimdeki yerini, konumunu tespit etmesi gerekiyor. Konular da esas ve ikincil konular, gerekli ve gereksiz konular diye iki gruba ayrılıyor. Konunun gerekli ve gereksiz, esas ve ikincil olması da tarihçi tarafından tespit edilmiyordu. Bu konular Parti Merkezindeki ideoloji şubesinde araştırılıyor ve karara bağlanıyordu.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ “Birinci kurstan itibaren ben akademik B. D. Grekov’la Kiev Rus üzerine çalışmak için uğraşıyordum. Fakat muhtelif nedenlerden dolayı bu isteğim gerçekleşmedi. Ve ilan edildi ki, ben profesör İ. İ. Mints ile Sovyet Dönemi Vatandaş muharebesi konusunu çalışacağım.”. Bkz.: “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom”, s. 140; “İş ondadır ki, ben Üniversitenin tarih bölümünü kazandığımda ilk olarak amaçladığım şeydu: Ekim ihtilali sonrasındaki gelişmeleri incelemek ve Stalinizmin bu toplumda, bu sistemde nasıl kendine yer edindiği ve galip geldiğini açıklamaktı. Fakat Üniversitenin daha sonraki yıllarında anladım ki, burada böyle bir konuyu incelemek mümkün değildir. Ben de bundan sonra ortaçağ tarihi bölümüne geçtim.”. Bkz.: Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 10

⁴⁰⁹ Bu konuda bkz.: Tvardovskaya, a. g. e., s. 205.

Sovyet tarihçisinin hangi konulara ağırlık verdiği veya araştırma konusu olarak hangi konuların önüne sürüldüğünü Azerbaycan'da 1920-1975 yılları arasında hazırlanan ve savunulması yapılan bilim uzmanlığı ve doktora çalışmalarında görmek mümkündür.⁴¹⁰ Azerbaycan'da 1920-1975 yılları arasında yapılan çalışmaları konularına göre kesin çizgileriyle belirlemek mümkün olmasa da, belli gruplar halinde toplamak mümkündür.

Grupların tanımına girmeden önce bu dönemde yapılan çalışmaların rakamsal olarak değerlendirmesini yapmak gerekmektedir. Bu dönemde çalışmalar iki dilde yapılmışlardır: Azerbaycan Dili ve Rus Dilinde. Azerbaycan Dilinde 271 tez savunması yapılmıştır. Bu tezlerden 35'i doktora (doktorluk dissertasyonu) tezi, 236'sı ise bilim uzmanlığı (namizetlik dissertasyonu) tezlerindedir. Doktora tezlerinden 20'si Sergey Mironov Kirov'un adını taşıyan Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde (S. M. Kirov adına ADU), 9'u Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde, 4'ü Vladimir İliç Lenin'in adını taşıyan Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü'nde (V. İ. Lenin adına API), 1'i Çingiz İldırım'ın adını taşıyan Azerbaycan Politeknik Enstitüsü'nde (Ç. İldırım adına API), 1'i M. F. Akundov'un adını taşıyan Azerbaycan Pedagoji Diller Enstitüsü (M. F. Akundov adına APDI)'nda kabul edilmiştir. Bilim uzmanlığı tezlerinin kabul edildiği kurumların ise dağılımı aşağıdaki şekildedir: S. M. Kirov adına ADU - 130 tez, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü - 77 tez, V. İ. Lenin adına API - 10, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yakın ve Orta Doğu Halkları Enstitüsü - 7, Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi yanında Parti Tarihi Enstitüsü, SBKP MK'nın yanında Marksizm-Leninizm, Engels ve Stalin Enstitüsü'nün Azerbaycan bölümü - 4 tez, Neriman Nerimanov adına Azerbaycan Devlet Tıp Enstitüsü - 2 tez, Azerbaycan Bilimler Akademisi Şarkşunasluk Enstitüsü - 2 tez, Meşedi Ezizbeyov adına Azerbaycan Neft ve Kimya Enstitüsü - 2 tez, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Müzesi - 1 tez.⁴¹¹

⁴¹⁰ Bu dönemde kabul edilen bilim uzmanlığı ve doktora çalışmalarının listesi için bkz.: **Azerbaycan'da müdafie olunmuş dissertasyonların bibliyografyası, (1920-1975 yılları)**, 1. kısım, Elm neşriyatı, Bakü 1981, ss. 114-187.

⁴¹¹ 1920-1975 yıllarında aynı zamanda Rus dilinde de 40 doktora ve 155 bilim uzmanlığı tezi kabul edilmiştir. 40 doktora tezinden 22'zi Sovyet dönemi parti, sosyaliz kuruculuğu, sosyalist sanayi ve 155 bilim uzmanlığı tezinden de 100'e yakını yine Sovyet dönemindeki benzer konulara ayrılmıştır. Bkz.: **Azerbaycan'da müdafie olunmuş dissertasyonların bibliyografyası, (1920-1975 yılları)**, ss. 164-187. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin belli bir dönemi üzerine örnek verecek olsak, Ali

Bu veriler aynı zamanda Azerbaycan Tarih biliminin, tarih eğitiminin merkezinin S. M. Kirov adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi ve Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün olduğunu göstermektedir.

Tarihçilerin konu seçimindeki tercihlerini geri dönecek olursak, kabul edilen 35 doktora tez çalışmalarının seçiminde aşağıdaki konu dağılımını görmek mümkündür:

1. SSCB Komünist Partisi veya Azerbaycan Komünist Partisi'nin hayatın tüm alanlarındaki faaliyetlerini içeren – 11 doktora tezi,
2. Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da sosyalizm kuruculuğu – 6 tez,
3. İran'da toprak politikası, partiler, millî mücadele, yayınlar – 3 tez,
4. Hayatın tüm alanlarında komünizm kuruculuğu faaliyetleri – 2 tez,
5. Kapitalist ekonomik sistemini eleştiren – 2 tez,
6. Leninizm ve Marksizm ilkelerinden bahseden – 2 tez,
7. Türkiye'deki Emperyalizme karşı millî mücadeleyi içeren – 1 tez
8. Azerbaycan etnografyası ile ilgili – 1 tez
9. İşçi sınıfının uluslar arası birliği uğrunda mücadeleden bahseden – 1 tez,
10. Azerbaycan'da yayınlanan Molla Nasrettin dergisi ile ilgili – 1 tez,
11. Feodal devletler dönemi – 1 tez,
12. Azerbaycan tarihindeki anıtlar – 1 tez,
13. Azerbaycan-Rusya ilişkileri – 1 tez,
14. Kurtarıcı Rus halkı – 1 tez,
15. İşçi sınıfı – 1 tez.

Atestasiya Komitesinin verilerine göre, 1957-1962 son baharı arasında SBKP üzerine 800'den çok bilim uzmanlığı çalışmaları yapılmıştır. Bunların %10-12'i Ekim İhtilaline kadar olan dönemi, %17'si Büyük Ekim İhtilali, hazırlık dönemi, gerçekleşmesi, vatandaş muharebesi dönemini, %56'sı 1921-1953 yılları arasını, %15'i se 1953'ten 1962 yılları arasını kapsamaktadır. Bkz.: Popelova, P. N., "Osnovnie Napravleniya Nauchnikh İssledovaniy i Podgotovka Nauchno-Pedagogicheskix Kadrov po İstorii KPSS", **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 15. Yine Ali Atestasiya Komitesinin verilerine göre 1956 yılından 1962 yılına kadarki dönemde AAK 130 adet doktora işi ve 695 adet bilim uzmanlığı tezi onaylamıştır ki, buradaki doktora tezlerinin 43'ü ve bilim uzmanlığı tezlerinin nerdeyse yarısı (335) Sovyet toplumu ile ilgili yapılmıştır. Bkz.: Ponomarev, B. N., a. g. m, s. 48.

Bilim uzmanlığı tezleri:

1. Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da sosyalizm kuruculuğu – 48 tez,
2. SSCB Komünist Partisi veya Azerbaycan Komünist Partisi'nin hayatın tüm alanlarındaki faaliyetlerini içeren – 40 tez,
3. İran'da toprak politikası, partiler, millî mücadele, yayınlar – 17 tez,
4. Sovyet hakimiyetinin kurulması – 12 tez,
5. Hayatın tüm alanlarında komünizm kuruculuğu faaliyetleri – 11 tez,
6. Bolşevik yayınları (gazete ve dergiler) – 11 tez,
7. Azerbaycan tarihindeki anıtlar – 10 tez,
8. Sovyet devletinin beş yıllık ekonomik planlarının Azerbaycan'daki uygulamalı – 10 tez,
9. Türkiye'deki emperyalizme karşı millî mücadele, iç politika, İkinci Dünya Muharebesi döneminde siyasi alanda yeni konularını içeren – 8 tez
10. Azerbaycan etnografyası ile ilgili – 7 tez
11. İşçi sınıfı – 7 tez,
12. İşçi sınıfının uluslar arası birliği uğrunda mücadeleden bahseden – 6 tez,
13. Leninizm ve Marksizm ilkelerinden bahseden – 6 tez,
14. Komsomol teşkilatı – 5 tez,
15. Azerbaycan-Rusya, Azerbaycan-Venisiya, İngiltere-Safevi ilişkileri – 4 tez,
16. Büyük Vatan Muharebesi – 4 tez,
17. Azerbaycan'da devletle (Tuluniler, İlixidler, Hülakiler ve b.) – 3 tez,
18. İslam halifelerinin ıslahatları ve Azerbaycan'a yansımaları, İslam'ın toplumsal-siyasi mahiyeti ve çağdaşlık – 3 tez,
19. Tarihin kaynak eserleri – 3 tez,
20. Feodal devletler, feodal asıllık ilgili – 2 tez,
21. Kurtarıcı Rus halkı, Rusya'ya birleşme – 2 tez,
22. Kürdistan Demokratik Partisi ve Kürt tarihinin kaynakları – 2 tez,
23. Hanlıklar dönemi – 2 tez,
24. Azerbaycan'da yayınlanan Molla Nasrettin dergisi ile ilgili – 1 tez,
25. Zavod ve fabrikalarla ilgili – 1 tez,
26. İlkçağ tarihi ile ilgili çalışma – 1 tez,
27. Bilimin gelişimi, bilim tarihi – 1 tez,

28. Sovyet dönemi sanayi – 1 tez,
29. Sovyet Almanya ilişkileri – 1 tez,
30. Romalıların Azerbaycan'ı işgali – 1 tez,
31. Irak – 1 tez,
32. Arkeoloji kazılar – 1 tez,
33. Azerbaycan Tarihi yazımı – 1 tez,
34. Birinci Dünya Savaşı – 1 tez,
35. Birinci Rusya İnkılabı – 1 tez,
36. Asya ve Afrika halkları – 1 tez,

Bu manzaradan hareketle doktora çalışmalarının %66'sının ve bilim uzmanlığı tezlerinin %69'unun Sovyet dönemi, Sovyet ideolojisi ve bu ideoloji doğrultusunda hayatın tüm alanlarına yönelik çalışmaların oluşturulduğu görülmektedir. Diğer önemli bir husus ta komşu ülkeler olan Türkiye ve İran'a yönelik ideolojinin önem verdiği alanlarda araştırma konularının seçilmesi ve araştırmaların yapılmasıdır.

3.2. Tarihçinin Kaynaklara Ulaşması

Konu tespitini yaptıktan sonra tarihçi için ikinci önemli merhale başlıyor ki, bu da kaynaklara ulaşım ve arşiv belgelerini değerlendirmektir. Sovyet arşivleri Bakanlar Kuruluna bağlılığından dolayı arşivi kullanmak isteyen Sovyet tarihçisi öncelikle bağlı olduğu kurumdan, üniversiteden, gazeteden, dergiden ve benzeri yerlerden, kurumun yetkili olan şahsının imzasıyla bir yazı getirmekle ve izin için başvurabilmektedir. Bu izin yazısında konu, konunun amacı ve varılacak sonuç belirtilmektedir. Hatta çoğu zaman yapılacak çalışmanın planı da istenmektedir. Merkezi ve yerel parti arşivlerinde sadece parti üyeleri çalışabilmektedir. Her arşivde hangi belgelerin araştırmacıya verilip verilmeyeceği veya hangi araştırmacıya hangi belgelerin verilebileceği önceden belirlenmiştir. Çalışılmak istenen belgeler gizli

(sekretno) veya çok gizli (sovershenno sekretno)⁴¹² belgeler değilse tarihçinin kullanımına sunulabilir. Aksi takdirde gizli ve çok gizli belgeleri sadece devletin özel kuruluşlarından 1 ve 2 nolu giriş belgesi alabilen özel araştırmacılar kullanabilirler. Belgelerden yapılan alıntılar sayfaları numaralanmış defterlere yazılmakta ve arşiv çıkışında arşivin özel elemanları tarafından kontrol edilmektedir. Belirtilen görüş dışında yapılan alıntıların üzeri ya çizilmekte, ya da yırtılıp geri alınmaktadır.⁴¹³

Sovyetler Birliği'nde arşiv belgelerinin ağırlıklı olarak merkezde, Moskova veya Leningrad'da toplanması taşradaki tarihçi için ayrı bir zorluk çıkarmaktadır ki, bu konudaki şikayetler zaman zaman dile getirilmiştir.⁴¹⁴

Yakın dönem tarihini siyasi olayları ile ilgilenen için özellikle KGB arşivi Sovyetler Birliği süresince kapalı olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde tarihçilerin bu arşivleri kullandıkları görülmektedir.⁴¹⁵

⁴¹² Azerbaycan'da, 1918-1920 yıllarında yaşamış Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve bu Cumhuriyette iktidar partisi olan Müsavat Partisi ile ilgili belgeler, 1920-1940'lı yılların siyasi olaylarını içeren belgelerin uzun süre gizli ve çok gizli belgeler adı altında kullanımı yasaklanmıştır.

⁴¹³ M. V. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi ve Rusya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü hocalarıyla tarafımızdan yapılan görüşmede bu tespitler yapılmıştır. (05.08.2005). Ayrıca bkz.: **Otechestvennie Arkhivi**, no. 1, Moskova 1992, s. 3; **İstoricheskie İssledovaniya v Rossii. Tendentsii Poslednikh Let** (Pod red. G. A. Bordyugova), AİRO-XXI, Moskova 1996, s. 11-21.

⁴¹⁴ Orta Asyalı bilim adamlarının Moskova'daki bir bilimsel toplantıda şikayetlerini aşağıdaki şekilde dile getirmekteydiler: "SBKP(b) MK'nin Orta Asya bölümünün arşivi Moskova'da korunduğundan Orta Asya'da yaşayan, araştırmalar yapan bilim adamları için çetinlikler doğurmaktadır." Bkz.: "Sh. T. Tashliev", **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 241.

⁴¹⁵ 1990'lı yıllarda (artık Sovyetler dağılıyordu) Azerbaycan tarihçisi Bünyadov Azerbaycan KGB'si eski başkanları General Ziya Yusufzade ve General Vagif Hüseyinov'un yardımıyla daha bugüne kadar kimsenin giremediği her zaman kapalı ve "büsütün gizli" olan ÇK (Çerezvıçaynaya Komissiya- Olağanüstü Komisyon), GPU (Glavnoye Politicheskoye Upravleniye- Genel Siyasi Kurul), NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del- İç İşleri Halk Komiserliği) ve Azerbaycan KGB'si (Komitet Gosudarstvennyy Bezopasnosti- Devlet Tehlikesizlik Komitesi) arşivlerinde çalışma imkanı buldu. Bu arşivler ışığında Sovyet döneminde Azerbaycan'da XI. Kızıl Ordunun yaptığı haksızlıklar, "kollektivleştirme" adı altında çok sayıda suçsuz insanın öldürülmesi, 1937-1938 Represya rüzgarlarıyla Azerbaycan'ın siyaset ve ilim alanında izlenen kırımlarla ilgili çok sayıda yazılar yayınladı. Ziya Bünyadov bu yazılarını **Gırmızı Terrör** kitabında toplamıştır. Bkz.: Ziya Bünyadov, **Gırmızı Terrör**, Bakü 1995; Bu eserin kısa tanıtım şekli Ankara'da yayınlanmıştır. Bkz.: Ziya Bünyadov, **Azerbaycan KGB Arşivi Muhtevası**, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1995, 15 sayfa. Sovyetler Birliği'ndeki diğer Cumhuriyetler için de bu uygulama geçerliydi. Örneğin, Rusyalı tarihçi V. S. Brachev 1989 yılına kadar KGB arşivlerinde "Akademikler işi" üzere çalışmasına izin verilen ilk tarihçi idi, zira o zaman kadar diğer tüm tarihçiler için bu arşiv kapalı idi. Bkz.: "Sporı Vokrug Sudbı Akademika S. F. Platonova", **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 3, Moskova 1998, s. 137.

Sovyet tarihçilerinin kullanımına sunulan eski dönem veya Sovyet dönemi belgelerinin, eserlerinin ister Sovyet dönemindeki kullanımı ve isterse de günümüzdeki kullanımında üzerinde durulması gereken hususlar vardır. Çünkü Sovyet döneminde belgelerin ve eserlerin yeniden yayımlanmasına özellikle dikkat edilmekteydi. Burada belgelerin veya eski eserlerin yeniden yayınlanması önemli bir ekip işi gerektirmekteydi. Yayın kurulunda sadece bilim adamlarının olması yetmiyordu. Aynı zamanda partili birilerinin de olması gerekmektedir. Ve parti ideoloji şubesinden atanan bu insanın görevi sadece bilim adamlarının belge ve eserler hakkında yaptığı yorumları okumak, değerlendirmekle bitmiyor, belgenin veya eserin içeriğine de müdahale etme yetkisi vardı. Belgede veya eserde parti ideolojisine ters gelecek bilgilerin ideolojiye uygunlaştırılması veya çıkartılması önemli bir husustu. Bundan dolayı da Sovyetler Birliği döneminde yayınlanan belgeleri ve eserleri değerlendirirken, kullanırken bu hususu hesaba katmak gerekmektedir.⁴¹⁶

3.3. Tarihçinin Kullandığı ve Yaptığı Alıntıların Önemi

Yazım aşamasında Sovyet tarihçisinin dikkat ettiği hususlar arasında aşağıdakileri görmek mümkündür: Eserlerinin hemen giriş kısımlarından itibaren başlayarak Sovyet ideolojisine yön veren insanların eserlerinden alıntılar yapmak. Sovyet tarihçisinin Marks, Engels, Lenin'den, 1956'tan önce ayrıca Stalin'den alıntılar yapması zorunluydu; ama bunlar genellikle adet yerini bulsun diye yapılan ya da arşiv malzemelerinin dikkatle incelenmesine dayanan araştırma açısından pek o kadar önemli olmayan alıntılardı.⁴¹⁷ Sovyet döneminde yapılan bu hususu daha sonraki dönemlerde tarihçiler de itiraf etmekteydiler.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Bahis edilen hususa 1950'li yıllarda, 19. yüzyılda yaşamış siyaset adamı A. İ. Gertsen'in eserlerinin toplu şekilde yayınlanması bir örnek olarak gösterilebilir. Geniş bilgi için bkz.: Tvardovskaya, a. g. e., s. 195-196.

⁴¹⁷ Iggers, a. g. e., s. 82.

⁴¹⁸ "Eserlerimde Lenin'den alıntılarını mecburiyetten dolayı yapmaktaydım". Bunu daha Sovyet döneminde itiraf eden tarihçiler de olmuştur. Bkz.: Budnitskiy, O. V., "İstori iz 'Pokoleniya Leytenatov'", *Otechestvennaya İstoriya*, Moskova 2001, sayı 5, s. 137.

Eserlerinde Marksist bir terminoloji kullandıkları görülmektedir. Fakat her ne kadar Marksist bir terminoloji kullanıyor olsa da, gerçek amaç bilimsel olmaktan çok, polemikçi ve oportünist oluyordu. Genellikle amaçlanan, siyasal sapma biçimlerine saldırmaktı. İkincisi, makro-tarihsel bir düzeyde ise, Marksist terminoloji ve tarih tasarısı, daha büyük tarihsel süreçlere yerleştiriliyordu; belirli devrimci olayların ya da bunalımların yeniden canlandırılmasında sınıf çatışmaları temelindeki çözümlere keza zorunlu nitelikteydi. Yine de, tarihsel araştırmanın konusu, özellikle de klasik çağ, Bizans dönemi ve ortaçağ tarihlerinde gündelik siyasetin fiili sorunlarından ne kadar uzaklaşırsa, tarihçinin özgürlük alanı o kadar genişliyordu.⁴¹⁹

Sovyet tarihçisi eserin yazımında her ne kadar arşiv belgelerine ve yeni kaynaklara dayansa da ideoloji içi bir görüntüden bahsetmesi ve yeni düşünce gücünden yoksul kalması onun eserini olgu yığını olmaktan kurtaramamaktaydı.⁴²⁰ Çünkü eserin yazım aşamasında Parti, tarihçiden particilik bekliyordu. Araştırılan konu ile ilgili partinin görüşü esas alınmalıydı, belgeler ikinci planda kalmaktaydı. Yani tarihçi belgelere dayandırıyor fikirlerini, fakat tarihi belgelere değil, partinin o günkü araştırılan konuyla ilgili belgelerine. Ve geçmişe de “parti bakışından” bakmak zorundaydı. Burada parti liderinin telkinleri önem taşımaktadır.⁴²¹ Liderler sadece geleceği değil geçmişini de belirliyordu. Eğer lider şu olay bu şekilde olmuştur dediyse, demek ki olay öyleymiş. Eğer o düşünüyorsa ki, iki kere iki beş eder demek bu böyledir ve tarihçinin de görevi iki kere ikinin beş ettiğini ortaya koymaktır.⁴²²

⁴¹⁹ Iggers, a. g. e., s. 82.

⁴²⁰ Iggers, a. g. e. s. 82-83.

⁴²¹ Lenin’in ölüm yıldönümünde parti liderlerinin yapacağı toplantıda bir bilim adamının konuşma yapması gerekmektedir.

“Ocak ayının ilk günlerinde Stalin beni çağırttırdı. Bana şunları söyledi: “Lenin toplantısında konuşmak sana nasip oldu. Amerikan emperyalizmini ifşa eden bir konuşma yapacaksınız. Bunun için Lenin’in sözlerinden alıntılar yapın. Orada yeterince denilen sözler vardır. Konuşmanız bilimsel olacak. Bunu siz bilirsiniz. Keskin eleştiriler yapacaksınız. Bunu da siz iyi bilirsiniz. 35 dakikalık da süreniz olacak.

Konuşmama ben ciddi şekilde hazırlandım. Arkadaşlar kaynakları hazırladılar, ben ise metni hazırladım ve yazdım. Zamana göre kendimi ayarlamam için de tekrar tekrar okumalar yaptım. Konuşmamı 45 saniye erken bitirdim. Stalin saatine baktı ve “Aferin” dedi. Bkz.: Polyakov, Yu. A., “Shtrikhi k Portretu (Vospominaniya o P. N. Pospelove)”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1999, sayı 5, s. 155.

⁴²² Khorkhordina, a. g. m., s. 148.

Bunlar hiç te tarihçinin yazım aşamasında tarafsız olamadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü tarihçi olayları belgelerden inceleyip yazar, fakat değerlendirme aşamasına geldiğinde ise ideolojinin sınırlarını aşmamaktadır.⁴²³

Doğal olarak bu şartlar altında yazılan değerli eserler de bulunmaktadır. Bu değerli eserleri veren bilim adamlarının da izledikleri yol yukarıda da temas edildiği üzere, ya yakınçağ tarihi konularından uzaklaşmak ya da merkezden uzaklaşp taşralara giderek daha dar konular üzerinde çalışmalar yapmaktır.⁴²⁴

Eserlerin yazılmasında kaynaklarda ideolojiye yönelik eserlerin bulunması gerekmektedir. Bibliyografide bunların listesinin önemle yer tutması lazımdır.

3.4. Tarihçinin Dili

Eserin yazın aşamasında tarihçinin dikkat etmesi gereken diğer bir husus da dil konusudur. İster kaynak taramasında, kullanımında ve isterse de araştırmasını yazıya aktarma aşamasında kullandığı dil tarihçi için olduğu kadar, eserin bilimsel derecesi, ve eserin okuyucuya ulaşması açısından da önemli bir husustur. Tarihçinin dili derken anlaşılması gereken bir taraftan tarihçinin kaynak araştırmasında ve eserini yazıya aktarımında kullandığı alfabe ve buna bağlı olarak dil, diğer taraftan ise yazının içinde kullandığı dildir, yani terminoloji.

Daha önceki bölümde Sovyetlerde alfabe ve dil konusuyla ilişki kurulduğu taktirde tarihçinin dil ve alfabe kullanımındaki durumunu anlamak mümkündür. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarındaki alfabe karışıklığı döneminden sonraki dönemde tarihçinin eserinde Kiril alfabesinin ve Rus dilinin ön plana çıktığı görülmektedir. Taşradaki Cumhuriyet sınırı dahilinde millî dildeki bir tarih yazımından ve

⁴²³ Bu durumu Sovyetlerden sonraki dönemlerde ünlü tarihçi Polyakov da itiraf etmekteydi. “Ben çok isterdim ki, farklı şartlarda yetişen insanlar 50 yıllık geçmişi iyi anlasınlar. Enstitüdeki her kes, hatta partisiz direktörümüz B. D. Grekov da iyi anlıyordu ki, onlar partinin direktiflerini uygulamak zorundalar. Tarihçiler olayları esasında gerçekliklere dayanarak tarafsız inceliyorlardı, bilim geliyordu. Siyasi değerlendirmeye gelince ise tarihçiler ancak parti kararlarının sınırları içinde hareket ede biliyorlardı...”. Bkz.: “Yubiley Akademik RAN Yuriya Aleksandrovicha Polyakova”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 2001, sayı 5, s. 130.

⁴²⁴ Bu konuda bkz.: Gurevich, a. g. e., s. 95.

eğitiminden bahis etmek mümkündür ki, burada da tüm kademelerde Rus dilinin etkin bir dil olarak kullanıldığının şahidi oluyoruz. Zira millî dille Cumhuriyet sınırları dışına çıkmak mümkün değildir ve Rus dilini bilmek bu anlamda bir zorunluluktur.⁴²⁵

Rus dilini bilmek zorunluluğu diğer bir taraftan da ortaya çıkmaktaydı. Üniversitede veya Bilimler Akademisi tarih enstitülerinde tez savunmasını yapan bilim adamlarının akademik unvanlarının onaylanması için eserlerini Moskova'daki Ali Atestasiya Komitesinde onaylatması gerekmektedir. Bunun için eserinin Rus dilinde yazılması veya Rus Diline çevrisini yaptırması bir zorunluluktur.⁴²⁶

Tarihçinin dil konusunda temas edeceğimiz ikinci bir bağlam da Ekim İhtilaliyle beraber terminolojisinin değişikliğe uğramasıdır. Ekim ihtilalinden sonraki dönemde yeni tarih yazımının oluşmasıyla beraber ihtilalden önceki dönem tarih yazımında kullanılan deyimler, kelimeler, cümleler de değişmiş oldu ve yerlerini yenilerine bıraktılar. Hanedan, sülale ve benzeri kelimeler sınıf mücadelesi, isyan, ayaklanma, köylü, proleter, Bolşevik, sosyal mücadele, ezilen köylü, ezilen işçi kelimeleriyle yer değiştirdi. “Köylerde sosyalist ihtilalinin gelişimi”, “köylü ve işçilerin azatlık mücadelesi”, “sosyalist toplumunun kurulması” ve benzeri cümleler tarihçilerin geniş kullandıkları cümleler oldu ve bu cümleler tarih kitaplarına yansımaya başladı.⁴²⁷

⁴²⁵ Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerindeki tarihçilerin kaynak kullanımı hususunda çektikleri önemli bir sıkıntı Arap alfabesine uzak kalmalarıydı. Bu alfabenin Sovyetlerin ilk dönemleri hariç uzun dönem Üniversitelerin tarih bölümlerinde öğretilmemesi ve hatta uzun süre de Kur'an alfabesi diye yasaklanması tarihçiyi eski kaynaklardan, kaynakların kullanımından uzak tutmuştur. Bu alfabeyi bilen ve dolayısıyla eski kaynakları kullanabilen tarihçilerin çoğu kısmı ise 1937'li yıllarda Pantürkçü, Panislamist ve benzeri suçlamalarla hapis edilmiş, esir kamplarına sürülmüş veya idam edilmişlerdir.” Bkz.: Bünyadov, a. g. m., s. 2. Bu konuyu Moskova'daki bilimsel bir toplantıda Kazak tarihçi A. N. Nusupbekov da dile getirmekteydi. Ona göre “kısa sürede tarihçi öğrenciler doğu dillerini öğrenmeleri gerekiyor. Bunun için de özel programlar hazırlanmalıdır. En azından Sovyet dönemini öğrenmek, araştırmak için bir öğrenme programı hazırlanmalıdır. Eski dönem kaynakları için bunların önemi üzerinde daha durmamaktayım”. Bkz.: “A. N. Nusupbekov”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964, s. 104.

⁴²⁶ Bakü Devlet Üniversitesi tarih bölümünden görüştüğüm, Sovyetler Birliği döneminde tez savunmalarını yapan Prof. Dr. Musa Gasimov, Doç. Dr. Anar İskenderov, Prof. Dr. Esmet Muhtarova özellikle bu çevri üzerinde durmaktadırlar. Onlara göre, Rus dilini bilimsel düzeyde bilmeyenlerin bu işlem için o dönem için iyi para olan 100 veya 150 rübleyi gözden çıkarmaları gerekmektedir.

⁴²⁷ Bunun için özellikle Sovyet döneminde yayınlanan tarih kitaplarının içindekiler kısmında konu başlıklarına bakmak yeterli olabilmektedir. Bu konuda daha aydınlatıcı bilgi vermek amacıyla EK II'de 4 kitabın içerik kısmı verilmiştir. 1841, 1923, 1941 ve 1979 yıllarında yazılan bu eserlerin

Sovyet tarihçisinin araştırmasının son aşamasını eserinin yayınlanması, okuyucusuna ulaştırması oluşturmaktadır ki, bu konu daha önceki bölümde Eserin yayınlanması, Sansür kısmında incelenmektedir.

3.5. Tarihçinin Ailevi Yapısı

Sovyetler Birliği döneminde tarih yazımı alanında söz sahibi olan, tarih alanında eserler veren ekser bilim adamlarının biyografilerinde dikkatleri çeken bir husus da çıktıkları aile zümrelerinin benzerliğidir. Tarihçilerinin geldiği üç aile yapısını görmekteyiz esasında: İşçi ailesi, köylü ailesi ve aydın ailesi. Örneğin, “Yuriy Aleksandrovich Polyakov memur ailesinde doğmuştur⁴²⁸”, “Boris Samuilovich İtenberg ile ilgili şöyle yazmaktadır: ‘Ayakkabıcının oğlu tarih doktoru, profesör, daha sonra Rusya Bilimler Akademisi tarih-bilimsel merkezi olan Tarih Enstitüsünün baş ilmi elemanı oldu⁴²⁹’”, “N. İ. Pavlenko esnaf-sanatçı ailesinde doğmuştur. 1943 yılında Komünist Partisine üye olmuştur⁴³⁰”, “Akademik Kovalchenko çok çocuklu demirci ailesinde büyümüştür⁴³¹”. Tarihçilerin biyografilerinde bu şekilde tanımlamalara çok rastlanmaktadır.

Aslında tarihçilerin esasının bu aile yapısına dayanmaları bir tesadüf değildi. Sovyet sisteminin dayandığı temele bir gönderme yapılmaktaydı. Zira Sovyet Anayasası'nın birinci maddesinde şöyle denmekteydi: “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği işçilerin, köylülerin, aydınların ve ülkenin tüm millet ve halkların emekçilerinin iradesine ve çıkarına dayanan Sosyalist umum halk devletidir”⁴³².

içerik kısımlarına bakıldığında Sovyet döneminde tarihçilerin dillerinin nasıl değiştiğini görmek mümkündür.

⁴²⁸ “Yubiley Akademik RAN Yuriya Aleksandrovicha Polyakova”, s. 122.

⁴²⁹ Budnitskiy, O. V., “İstorik iz ‘Pokoleniya Leytenatov’”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 2001, sayı 5, s. 131.

⁴³⁰ “K 80-letiyu so dnya rojdeniya Nikolaya İvanovicha Pavlenko”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 2, s. 107.

⁴³¹ “Akademik RAN İ. D. Koval’chenko (1923-1995) Trudi i Kontseptsii”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 6, s. 85.

⁴³² **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon)...**, s. 5.

Her tarihçi veya bilim adamı bu temele dayanan aileden çıkmamaktaydı, fakat bu temele gönderme yapma ileride karşılaşacak dışlanmalara karşı alının bir önlemdi. Örneğin, “Boris Pavloviç Kozmin’in biyografisinde ailevi durumu yanlış gösterilmiştir. Zira o ne proleter, ne de köylü değildi. Kendisinin zengin ailesinden olduğunu yazması proleter devlet anlayışında problemlerle karşılaşacağı anlamına geliyordu. Gerçi şimdilik hiçbir problemle karşılaşmadı, ama eleştiri tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı zamanlarda “ideolojik yanlışlığın” temeli sınıf varlığına dayandırılacaktı.”⁴³³

Fakat herkes de ailevi durumunu gizleme konusunda şanslı değildi. Ailevi durumunun gizletilmesinin anlaşılmasıyla beraber problemler de gelmekteydi. Boris Pavlovich’in yakın dostu S. A. Makashin, bu konuda şanssız olanlardan biriydi. “Ailevi durumunu değişik yazdırdığı ve sonradan bunun anlaşılması üzerine uzun zaman Üniversiteyi bitirme tezinin savunmasına bırakılmadı ve bu ailevi durumunun anlaşılması ileride de hayatında çoklu problemlerin yaşamasına neden oldu.”⁴³⁴

Aile yapısını gizleme konusunda değişik bir olayı da, babası 1937 yılı Represiya döneminde devlet tarafından vatan düşmanı adıyla öldürülen Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü’nün profesörü Teymur Bünyatov anlatmaktadır: “Moskova’ya aspiranturaya kabul olunmak için gittim. Nerede olduğumu kimse bilmedi, ne dost, ne de düşman. Korku içinde çalışıp okuyordum. Zira benim halk düşmanının oğlu olduğumu bilselerdi, hemen beni okuldan uzaklaştırırlardı.”⁴³⁵

Tarihçinin işçi, proleter, köylü ve aydın ailesinden gelmesi rejim içinde konumu, araştırması açısından önem taşımıştır.

3.6. Tarihçilik Mesleğinin Seçilmesi

Tarihçilik mesleğinin seçilmesi şahsi ilgi⁴³⁶ dışında Sovyet toplumunda tarihçiye verilen önemin⁴³⁷ de rolü bulunmaktadır.

⁴³³ Tvardovskaya, **a. g. e.**, s. 5

⁴³⁴ Tvardovskaya, **a. g. e.**, s. 5.

⁴³⁵ Teymur Bünyatov, “Gözel İnsan, Büyük Alim”, **Tarih ve Onun Problemleri Dergisi**, Bakü 2002, sayı 4, s. 203

⁴³⁶ Sovyet tarihçilerinin daha sonraki yıllarda yayınladıkları anılarında şahsi ilgilerle ilgili aşağıdaki şekildeki tercihleri görülmektedir: “Çocukluk yıllarımdaki tarih kitaplarına ilgim beni tarih bölümüne

Sovyet yönetimi kademelerinde tarihçilerin önemli yerlere geldiği düşüncesi daha 1950’li yıllarda halk arasında yerleşmeye başlamıştır.⁴³⁸ Ve bu düşünce Sovyetler Birliği’nin son dönemlerinde bile devam etmekteydi.⁴³⁹

Uygulamada bunun Sovyetlerden sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir.⁴⁴⁰

3.7. Tarihçinin Aldığı Akademik ve Öğretim Görevlisi Unvanları

Akademik ve öğretim görevlisi unvanları belli bilim dallarında yüksek eğitim almış insanlara verilir. Sovyetler Birliği’nde İmler Namizedi (birinci) ve ilmler

getirdi”. Bkz.: “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom” , s. 140. Veya “Ben köylü ailesinde doğdum. Çocukluk yıllarımızda büyüklerimizden ve komşulardan hep Vatandaş Muharebesi masalları dinledik ve bu masallar bende tarihçi olma isteğini uyandırdı. Masallarda dinlediğim kahramanların, siyasetçilerin hayatlarını, çalışmalarını araştırmak, öğrenmek istedim”. Bkz.: “Pavel Vasil’evich Volobuev”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1997, sayı 6, s. 99-100.

⁴³⁷ Bu önemi Sovyetler Birliği döneminde önemli kademelerde bulunan ve ödüller alan tarihçi Pospelov’un aldığı ödüller örneğinde görmek mümkündür. Biyografisine bakıldığında şöyle bir manzaryla karşılaşılmaktadır: “Pospelov Petr Nikolaevich (1898-1979), Sovyet devlet ve parti adamı, tarihçi, SSCB Bilimler Akademisi akademiki, Sosyalist Emeyi Kahramanı (1958). 1916 yılından Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi, “Pravda” gazetesinin redaktörü (1940-1949 yılları), Komünist Partisi Merkezi Komitesinin sekreteri (1953-1960), Marksizm-Leninizm Enstitüsünün direktörü (1949-1952, ve 1961-1967 yılları), Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyesi (1939-1971), Komünist Partisi Merkezi Komitesi Prezidüm üyeliğine aday (1957-1961), Sovyetler Birliği Yüksek Sovetinin deputatı (1946-1966), Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarihi üzerine eserleri var, SSCB Devlet Ödülünü almış (1943), SSCB Bilimler Akademisi Karl Marks adına Altın Medalya ödülünü almıştır (1972)”. Bkz.: Polyakov, Yu. A., “Ştrikhi k Portretu (Vospominaniya o P. N. Pospelove)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1999, sayı 5, s. 154.

⁴³⁸ “50’li yıllarda tarih bölümü çok moda olan bir bölümdü. Böyle bir inam ortaya çıkmıştı ki, bu bölümü bitiren illerde parti başkanı olacaktı (il tamamen onun elinde olurdu). Üniversiteyi pek iyi bitirenler Parti Merkezinde önemli görevlere getirilecek, en kötüsü ise üniversitelerde öğretmen çalışacaktı.

Doğrusu benim de tarih bölümünü seçmemde bu faktör etkili olmuştur. Benim amacım ilimizde birinci adam konumuna gelip, babama karşı yapılan haksızlıkları ortadan kaldırmaktı. Babam Sibiryaya sürüldüğü için bana halk düşmanı ismini takanların kendilerini de Sibiryaya sürmekti.” Bkz.: Teymur Bünyadov, “Gözel İnsan, Büyük Alim”, **Tarih ve Onun Problemleri**, Bakü 2002, sayı 4, s. 202.

⁴³⁹ 1989 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nin Tarih bölümüne dilekçe verdiğimde en çok konuşulan konuların başında geliyordu bu konu. Bundan dolayı da tarih bölümü çok torpilli bir bölüm olarak görülmekteydi.

⁴⁴⁰ Örneğin, Sovyetlerden sonraki dönemde Ukrayna Devletinin Cumhurbaşkanlığı idari yönetiminde ve Devlet yönetiminin önemli kademelerinde tarihçilerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. 1994-1996 yıllarında Cumhurbaşkanlığı Leonid Kuchma’nın Özel İdari işlerini tarihçi doktor D. Tabachik, Başbakanın humanitar işlerinden sorumlu yardımcısı akademik İvan Kuras ve Valeriy Smoliy bulunmaktaydı. Daha geniş bilgi için bkz.: Valeriy Vasil’ev, “Ot Kievskoy Rusi k Nezavisimoy Ukraine: Novie Kontseptsii Ukrainskoy İstorii”, **Natsional’ne İstorii v Sovetskoy i Postsovetkikh Gosudarstvakh**, Moskova 1999, s. 215.

doktoru (ikinci) akademik unvanları vardır.⁴⁴¹ Akademik ve öğretim görevlisi unvanları Üniversite, araştırma merkezleri bilimsel şurası tarafından verilmekte ve bunlar Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylandıktan kabul görmektedir.

Akademik Unvanlar

İlmler Namizedi: İlmler Namizedi akademik bir unvandır. Bilim Uzmanlığı sınavlarını başarıyla veren ve bilim uzmanlığı tezini savunan yüksek eğitilmiş insanlara verilir. Birlik Cumhuriyetleri, Merkez veya Özerk Cumhuriyetlerdeki Üniversiteler ve bilimsel araştırma kurumlarında bulunan bilimsel şuranın kabul ettiği bilim uzmanlığı tezi Moskova'da bulunan Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylandıktan sonra kabul görmektedir.

Bunun için de Merkezde eserin okunması ve anlaşılması için tezlerin aynı zamanda Rus diline tercümelemeleri de gerekmektedir.

1977 yılı verilerine göre SSCB'de 345.4 bin, Azerbaycan'da 7594 ilimler namizedi bulunmaktaydı.⁴⁴²

İlmler Doktoru: Doktora unvanı SSCB'de bilim uzmanlığı veya profesörlük unvanı olan ve üniversite veya araştırma merkezlerinin bilimsel şuralarında açık şekilde doktora tezini savunan bilim adamına verilir. Bu unvan 1934 yılında Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmıştır.

1977 yılı verilerine göre SSCB'de 34.6 bin, Azerbaycan'da 853 ilimler doktoru bulunmaktaydı.⁴⁴³

Doktorluk unvanı bazen de doktora tezinin savunmadan bilimsel eserleri, icatları olan ünlü insanlara da verilmekteydi.

Akademik Görevler

Pedagoji veya bilimsel araştırma faaliyetlerine bağlı olarak yüksek ihtisaslı bilim adamlarına verilen addır.

⁴⁴¹ "Elmi Derece", "Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 45.

⁴⁴² "Elmler Namizedi", "Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 51-52.

⁴⁴³ "Elmler Doktoru", "Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 51.

Sovyetler Birliği'nde asistan, doçent, kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, profesör ve aynı zamanlarda Birlik Cumhuriyetleri ve Özerk Cumhuriyetlerdeki Bilimler Akademilerinin muhbir üyesi ve hakiki üyeleri akademik görevleri bulunmaktadır .

Akademik görevler esasen Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmaktadır.⁴⁴⁴

Asistan: Sovyetler Birliği'nde yüksek eğitim kurumlarının bölümlerinde akademik görevdir; yüksek eğitim kurumlarında öğretmenlere verilen ilk akademik görev. Deney ve laboratuvar işlerini yürütür.⁴⁴⁵

Doçent: /Dosent/ Yüksek eğitim kurumlarında akademik görev. Sovyetler Birliği'nde doçent adı yüksek eğitim kurumlarında bulunan bilimsel şuraların önerisi ile mülakattan geçen, bir yıldan az olmayarak başarıyla çalışan, aynı zamanda genel bilimsel-pedagoji iş stajı 5 yıldan az olmayan (bunun da 3 yılı yüksek eğitim kurumlarında olmalı) ilmler doktoru veya ilmler namizedlerine Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından verilmektedir. Bazen yüksek pedagoji stajı olanlara akademik unvanları olmadan da verilebilir.⁴⁴⁶

Kiçik elmi işçi: Bu göreve ilmler namizedi ilmi derecesi veya yüksek eğitimi olan ve alanında bir yıldan az olamayarak çalışanlar mülakat yoluyla atanmaktalar. Bilimsel araştırma merkezlerinde bulunan bilimsel şuranın önerisi üzerine merkezin direktörü tarafından onaylanarak kabullerine karar verilmektedir.⁴⁴⁷

Baş elmi işçi: Bu ad bilimsel eserleri, icatları olan, mülakat yoluyla baş ilmi işçi görevine seçilen, en az 5 yıl bilimsel-pedagoji stajı olan (bunun 3 yılı bilimsel faaliyet stajı olmalı), aynı kurumda en az bir yıl baş elmi işçi, şube ve laboratuvar rehberliği görevini yürütmüş ilmler doktoru veya ilmler namizedlerine verilir. Bu görev Yüksek Tasnif Komisyonu'nun ve Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Reyaset Heyetinin kararıyla verilir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ "Elmi Ad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 44.

⁴⁴⁵ "Assistent", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976, s. 441

⁴⁴⁶ "Dosent", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, III Cilt, Bakü 1979, s. 511.

⁴⁴⁷ "Elmi İşçi", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 45.

⁴⁴⁸ "Elmi İşçi", s. 45.

Profesör: Akademik görevdir Yüksek eğitim kurumlarında ve araştırma merkezlerinde çalışanlara verilen addır. Bu ad yüksek eğitim kurumlarında ve araştırma merkezlerinde bulunan bilimsel şuranın önerisi ile Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından verilmektedir.⁴⁴⁹

Muhbir üyesi: Sovyetler Birliği'nde akademik görev. Birlik Cumhuriyetleri ve Özerk Cumhuriyetlerdeki Bilimler Akademilerinde bulunmaktadır. Muhbir üye akademinin belirli bölümünde gizli oylamayla seçilir ve akademinin genel toplantısında onaylanmaktadır.⁴⁵⁰

Hakiki üye / Akademik: Akademikler SSCB Bilimler Akademisi veya Birlik ve Özerk Cumhuriyetleri Akademilerinin hakiki üyeleridir. Akademikler Akademilerin genel toplantısında seçilmektedir. Bilim adamlarını akademik adı için araştırma merkezleri, toplumsal kuruluşlar , ayrı ayrı bilim adamları önerebilir.⁴⁵¹

Bilimsel derecelerin alınmasında rol alan iki önemli makam da İlmi Şura ve İlmi Rehberidir.

İlmi Şura

SSCB'de üniversite ve araştırma merkezlerinde bilimsel faaliyetleri yürüten, rehberlik eden meşveretçi bir kuruldur. Bu kurula o kurumdaki rektör, dekan, araştırma merkezleri müdürleri, müdür yardımcıları, bilimsel sekreterler, parti şubesinin üyeleri dahildir.

Üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde kurulan bilimsel şura kurumdaki ders programlarını, bilimsel araştırma ve eğitim konularını tartışıyor, kurumdaki boş yerlere bilim adamlarının alımı için ilanlar verir, bilim adamını unvan alması için önerir.

Bilim uzmanlığı veya doktora unvanını veren bilimsel şuralar her kurumda bulunmamakta, sadece çok başarılı bilimsel merkezlerde ve üniversitelerde bulunmaktadır. Bu bilimsel şuraların üyeleri, üyelik süreleri Bilimler Akademisi, yetkili Bakanlığın ve araştırma merkezinin önerisi üzerine Yüksek Tasnif

⁴⁴⁹ “Professor”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984, s. 29.

⁴⁵⁰ “Müxbir Üzv”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VII Cilt, Bakü 1983, s. 135.

⁴⁵¹ “Akademik”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976, s. 198.

Komisyonu tarafından onaylanmaktadır. SSCB Bilimler Akademisi'nin farklı alanlardaki bilimsel şuralarını Yüksek Tasnif Komisyonu ve Bilimler Akademisi Yüksek Sovyeti tarafından seçilmektedir.⁴⁵²

İlmi rehber

İlmler namizedi ilmi derecesini almak için bilimsel çalışma yürütmekte olan öğrencileri bilimsel yönden yönetmek ve öneriler vermek için ilmi rehberler atanmaktadır. Esasen de ilmler doktorları arasından seçilmektedir. Tez bitiminde ilmi rehberin onayından geçtikten sonra savunmasına izin verilmektedir.⁴⁵³

3.8. Tarihçilerin Suçlanması

Sovyetler Birliği döneminde tarihçilerin eserlerindeki fikirlerine göre suçlamalara maruz kaldıkları görülmektedir. Bu suçlamalar çoğu zaman tarihçinin ölüme mahkum olunması, sürgüne gönderilmesi, baskı altında tutulması ve iyi durumda da eğitim ve bilim alanından uzaklaştırılma, işsiz bırakılmayla bitmektedir. Suçlama ve bu suçlamalara yönelik karar alma mekanizmasının da var olduğu uygulamalarda görülmektedir.

Tarihçiyi suçlamak konusunda genel bir toplantı prosedürü uygulaması vardır. Toplantıda ilk konuşmayı o kurumdaki parti teşkilatı başındaki insan yapar. Sınıf mücadelesini anlatır ve bu arada da burjuva ideolojisi savunucularının sınıf mücadelesine nasıl müdahale ettiğini anlatır. Konuşmasının sonunda da böyle bir durumda kesin kararın verilmesi gerektiğini söyler. Sonra bu “müziği” partili olan bir bilim adamı devam ettirir. Bu aşamada hakkını vermek gerekiyor ki, suçlanan bilim adamına da cevap hakkı tanınıyor. Ama ki, böyle bir toplantının ne koktuğu başından belli oluyor. Böyle bir toplantı bilim adamını doğru yola çekmek değil, daha çok ilk dönemlerde işten uzaklaştırılmalarla sonuçlanıyor. Daha sonra da hapisler, sürülmeler, ölümler. Bu esasen Sovyetlerin daha çok ilk dönemlerinde başlanan ve 60'lı yıllara kadar devam eden bir süreç olmuştur. Daha sonraki

⁴⁵² “Elmi Şura”, *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 48.

⁴⁵³ “Elmi Rehber”, *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980, s. 47-48.

dönemlerde ise ölüm olayları azaltılmış, esasen işten uzaklaştırılmalar ve hapisler ön plana çıkmıştır.⁴⁵⁴

Bu toplantılarda partililerin konuyla ilgilerinin ne kadar olduğunu göstermek bakımından aşağıdaki örnek önemlidir.

“Bizim üniversitenin -Moskova Devlet Üniversitesi tarih bölümü parti teşkilatından bir doçent (belli ki partinin belli bölümlerinden görev almıştı) profesör Vaynşteyn ile ilgili toplantıdaki konuşmasına şu şekilde başlıyordu:

- Profesör Vaynşteyn antimarksizmle suçlanmaktadır ve bu suçlamalar da kanıtlanmıştır. Kendinin Yüzyılı Savaşları ile ilgili kötü eserinde...

Yerden sesler:

- Yüzyılı değil.
- Affedersiniz, yanıldım, kendi Yediyılı Savaşları ile ilgili kötü eserinde...

Yine yerden sesler

- Yediyılı değil.
- Affedersiniz, kendisinin Otuzyılı Savaşları eserinde bu yanlışlıkları yapmıştır”

Yapılan eleştirinin ve suçun düzeyi bu şekildedir. Aslında karar verilmiştir: yakala onu. Niye, o ne yapmıştır, bunlar önemli değildir. Vaynşteyn kötü, ters bir eser yazmıştır, onunla uğraşmak lazımdır.⁴⁵⁵

Aşağıda Sovyet tarihçilerinin anılarından hareketle onların uğradığı suçlara örnekler gösterilmektedir.

“Ciddi metodolojik eksiklikler ve hatalar”, Eserin Sovyetlerden sonra yurtdışında yayınlanması onu gösteriyor ki, eser “biz”im için değil “onlar” için “çalışıyor”.⁴⁵⁶

Veya Sovyetlerden önceki dönemlerin ünlü tarihçisi S. F. Platonov (onu hatta tarihin knyazi adlandırmışlar) ilk akademik-komünistlerden idi. Hatta mart 1929

⁴⁵⁴ Bu konuda bkz.: Gurevich, a. g. e., s. 36.

⁴⁵⁵ Bu konuda bkz.: Gurevich, a. g. e., s. 37.

⁴⁵⁶ “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom” , s. 142

yılında SSCB Bilimler Akademisi Humanitar bilimler şubesinin akademik-sekreteri seçiliyor. Onun gibi “burjuva” tarihçilerinin temizlenmesine sadece Kremlin değil, yeni yetişen Marksist-tarihçiler de meraklı idiler. Artık partili-tarihçilerin olması eski nesil tarihçilerin, bilim adamlarının varlığını pek de gerektirmiyordu. Çar II. Nikola ve kardeşi ile ilgili belgelerin arşivde bulundurulması bahane edilerek dava açılıyor ve daha sonra da genişletilen eski nesil tarihçilere karşı mücadele “Akademikler işi” adını alacaktır ki, bu iş sonunda da 1929-1931 yılları arasında S. F. Platonov dahil yüze yakın Bilimler akademisi üyesi, adaylarının işlerinden uzaklaştırılması, hapis edilmesi ve mahkum edilmesi ile sonuçlanmıştır⁴⁵⁷

Veya “Marksizm-Leninizm çizgisinden kayma”, “Leninizmin anlaşılmasında”, “proleter iktidarını kabullenmemek”, “çarizmi övmek”, “Marksizm-Leninizm beklentilerine cevap vermemek.”⁴⁵⁸

Veya “70’li yıllarda Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komite’sinin bilim şubesi benimle yayınlanmış bir makalem dolayısıyla uğraşmaya başladı. Bu sefer beni, erken ortaçağ Avrupa kültür tarihini yazarken kilisenin “rolünü yükselttiğimden” dolayı suçlamaktaydılar.⁴⁵⁹

Veya eski nesil tarihçilerinin suçlandığı bir diğer “ideolojik suçlama” ise “Rus büyük devlet, şovinizist” düşüncelerini ifade etmeleri idi.⁴⁶⁰

1943 yılında yayınlanan Kazak SSC Tarihi kitabı ve yazarları için yapılan suçlamalar: “Rusya’ya karşı millî isyanları öven Ruslara karşı bir kitap”.

E. Bekmakhanov’un “XIX Asrın 20-40’lı Yıllarında Kazakistan” isimli (1947) monografisindeki ortaya attığı görüşleri burjuva millîyetçilerinin fikirlerinin gelişmiş şekli olarak suçlanmaktadır.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ “Sporı Vokrug Sudbı Akademika S. F. Platonova”, s. 135

⁴⁵⁸ Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 17.

⁴⁵⁹ Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 17

⁴⁶⁰ Piontkovskiy, S. A., **Burjuaznaya İstoricheskaya Nauka v Rossii**, Moskova 1931, s. 102.

⁴⁶¹ Bkz.: **İstoriya Kazakhstana s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney Ocherk**, Natsional’naya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan, Institut İstorii i Etnologii, Institut Arkheologii im. A. Kh. Margulana, Fond Razvitiya “Kazakhstan”, Almatı 1993, s. 356-357.

Arap alfabesini bilen ve dolayısıyla eski kaynakları kullanabilen tarihçileri çoğu kısmı ise 1937’li yıllarda Pantürkçü, Panislamist ve benzeri suçlamalarla hapis edilmiş, esir kamplarına sürülmüş veya idam edilmişlerdir.”⁴⁶²

3.9. Tarihçi ve Yurt Dışı

Tüm bilim adamları için olduğu gibi, tarihçiler için de alanlarında yayınlanan yeni yayınlardan haberdar olması, kendi alanlarında dünyadaki gelişmeleri öğrenmeleri önemli bir husustur. Fakat ülkeye giren ve dışarıya çıkan yayınların ideolojik gözlüklerle kontrol edildiği, yurt dışına da resmi devlet ideolojisinin sınırları dahilinde hareket eden bilim adamlarının gönderildiği Sovyetler Birliği’nde, bilim adamları, tarihçiler bilimsel amaçlarına ulaşmakta, yayınları ve gelişmeleri takip etmekte zorluklarla karşılaşmaktaydılar.

Sovyetler Birliği’nde ülkeye kitap ve yayınların girişi ve çıkışı, ihracat ve ithalatı “Uluslar arası Kitap” (Mejdunarodnaya kniga) kurumu tarafından yürütülmektedir. Yurt dışından gelen ve yurt dışına gönderilen çevri yayınlarından ise Sovyetler Birliği Müellif Hakları Acenteliği (VAAP – Vsesoyuznoe agentstvo avtorskix prav) sorumluydu. Bir sansür kuruluğu olan GLAVLİT’in de ülkeye eserlerin girişi ve çıkışında söz sahibi olduğu görülmektedir.

1928 yılı verilerine göre ülkeye teknik kitaplar dışında yabancı dilde 55.400 adet kitap ve 250.948 adet dergi ve gazete getirilmiştir. Bunlardan 3.098 adet kitap (5,5%) ve 19.718 adet dergi ve gazete (7,8%) yasaklanmıştır.⁴⁶³

Ülkeye yayınların giriş ve çıkışlarında uygulanan ideolojik yaklaşım tarihçilerin yurt dışına çıkışlarında ve yurt dışından bilim adamlarının gelişinde de görülmektedir. 1930’lu yıllardan itibaren bu yasağın daha da genişlediği görülmektedir. Uluslar arası bilimsel ilişkiler 1930’lu yıllarda ciddi kriz yaşamıştır ve bu kriz 1937 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıllarda bilim adamlarının ülke dışına çıkışı yasaklanmış, ülkede bulunan yabancı bilim adamlarının da bir kısmı

⁴⁶² Bkz.: Bünyadov, a. g. m., s. 2.

⁴⁶³ “GLAVLİT”, *Literaturnaya Entsikloperiya*, V 11 Tomakh, Tom 2, Moskova 1930.

sınır dışı edilmiş, büyük bir kısmı da tutuklanarak hapishaneye gönderilmiştir. Ülkede uluslar arası konferansların düzenlenmesi dayandırılmış, yurt dışı dergilerine yazıların gönderilmesi de yasaklanmıştır.⁴⁶⁴

Tarihçilerin yurt dışı bilimsel ilişkileri üzerinde yasaklar farklı şekilde Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Ağırlıklı olarak Sosyalist ülkelere tarihçiler gönderilmiş ve oradan da bilim adamları davet edilmiştir. Yurt dışında yayınlanan ve Sovyet ideolojisine ters gelen çok sayıda yayımlar da belli bilim adamlarına eleştirilerinin yapılması için sunulmuştur.

Tarihçi yurt dışından davetiye aldığı anda bunu kurumundaki Parti şubesi yetkilisi, kurumunda bulunan güvenlik biriminin yetkilisi ile görüşmesi gerekmektedir. Hatta bu tür görüşmeler Parti Merkezi Komitesine kadar gitmekteydi.

Bu bakımdan Sovyet tarihçilerinden Tarle'nin yaşadığı olay ilginçtir.

“Tarihçi profesör E. V. Tarle⁴⁶⁵ Fransa'daki Sorbon Üniversitesi'ne ders vermek için davet aldığı anda buna izin verilmesi için Halk Komiserliği Sovyeti Başkanı V. M. Molotov'a mektup yazıyor. Molotov Tarle'nin durumunu Eğitim Bakanlığı'na soruşturuyor. Şöyle bir cevap alıyor:

“Gizli,

Şahsen yoldaş Molotov'a

Prof. E. V. Tarle'nin Sorbon Üniversitesine konuşmak yapmak için gitmesine izin verilmesini uygun bulmuyorum. Tarle ile ilgili şahsen benim görüşüm şudur ki, bu insan tehlikelidir ve siyasi kimliğini gizletmektedir, hatta değerdim ki, az kala Marksist değildir. Ben bu konuda hatta İçişleri Halk Komiserliği'nin (NKVD) ve

⁴⁶⁴ Vinogradova T. V., “Kojevnikov A. B., Ucheniy i Gosudarstvo: Fenomen Kapitsi”, **Sotsialniye i Gumanitarniye Nauki, Otechestvennaya i Zarubejnaya Literatura, referativniy jurnal, Naukovedeniye**, Seriya 8, Moskova 1997, s. 108.

⁴⁶⁵ Prof. Tarle Sovyetler Birliği'nde eski nesil tarihçilerdendir. Amerika'daki Kolumbia akademisi siyaset bilimi bölümü üyesi, üç önemli Fransız toluluğunun üyesi, Fransa, İngiltere, Amerika'nın 6 önemli tarih dergisinin ilişkide olduğu kişi, Fransa'daki Sovyet Rusiyası Dostları Cemiyeti'nin üyesi, İngiliz-Sovyet Kültür Yaklaşımı Cemiyeti'nin vitze prizdenti olan bir tarihçidir. Bkz.: B. S. Kaganovich, “K Biografii E. V. Tarle (Konets 20-kh - nachalo 30-kh gg.)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 4, ss. 84-99.

Üniversite yönetiminin de görüşlerini almışım. Her ikisi de bu görüştedir ki, prof. Tarle yurtdışına çıkması yasaklanmalıdır”

Bubnov

10 Eylül 1935 yılında ise Tarle'nin yurtdışına çıkması konusu SBKP Merkezi Komitesi'nin toplantısında görüşüldü ve karara bağlandı: “Prof. Tarle'nin Paris'te konuşma yapmak için yapacağı ziyaret ertelensin” .⁴⁶⁶

Sovyetler Birliği'nde bilim adamlarının yurt dışı seferleri genelde Moskova üzerinden yapıldığından, bilim adamının yurt dışında uygulayacağı plan da ona burada sunulmaktadır. Hangi kriterler dahilinde konuşması gerektiği dışında, nerelere uğrayabileceği, nerelerin yasak olduğu da bildirilmekteydi. Sovyetlerin son dönemlerine doğru, 1980'li yıllarda Ankara'ya gelen bilim adamı Kamil Veliyev'in Ankara'da uğraması yasaklanan yerler başında aşağıdakiler vardı: Azerbaycan Kültür Derneği, Mehmet Emin Resulzade'nin mezarı, Azerbaycan'ın Millî Muhacerette bulunan liderleri ve s.⁴⁶⁷

Aslında zaman zaman yurt dışına çıkışlara yasak konma yetkisi parti yetkilisi, güvenlik birimi yetkilisine varmadan, kurumun müdürleri tarafından da şahsi kıskançlıkları yüzünden yaşandığı da olmaktadır.

“Bilimler Akademisinde yüksek görevde bulunan birisi dedi ki, senin yurt dışı yaşağını KGB koymuştur. Böyle bir durumun olup olmadığı, varsa nedenini öğrenmek için KGB'ye mektup yazdım. Oradaki yüksek görevlilerle görüştim. Onların bana karşı bir şikayetleri olmadı. Anlaşıldı ki, benim gitmemi istemeyen müdürümdür.

İlginçtir değil mi? “Sizi yabancı ülkeye davet ediyorlar, enstitüsü müdürünü ise yok, sizin kitabının tercüme ediliyor, onlarınki ise edilmiyor, siz biliyor musunuz kıskançlık ne demektir? Onlar sizi yurt işinde övüyorlar, örnek gösteriyorlar, ama yurt dışına bırakmıyorlar” .⁴⁶⁸

Rejim kendisi için tehlikeli gördüğü bilim adamını sadece yurt dışı değil, yurt içi üniversitelerdeki konuşmasını da, derslere girmesini de yasaklamaktadır. “Bana

⁴⁶⁶ Esakov, a. g. m., s. 109.

⁴⁶⁷ Kamil Veli Nerimanoğlu'yla yapılan görüşme. (12.10.2005)

⁴⁶⁸ Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 17

sadece yurt dışı değil (1988-1989 yılına kadar çok sayıda bilim adamına yurt dışı yasağı konmuştu), yurt içindeki Üniversitelerde (Novosibirsk, Leningrad) dahi konuşma yapmaya izin vermiyorlardı. Nedenini daha sonra Komünist Partisi Moskova şubesinin ideoloji bölmesi yetkilisinin bir parti yetkilisiyle konuşmasından anladım “Gureviç’i sıkıştırın - çünkü o düşünüyor”. Benim söyleyebileceğim programlanmamış düşüncem onlar için çok tehlikeli idi.⁴⁶⁹

Yukarıda da ifade olunduğu gibi, sadece yurt dışı çıkışları değil, yurt dışına yayınların gönderilmesi ve orada yayınlanması da bir suçlama olmakta ve bilim adamının sıkıştırılması ile neticelenmektedir. Sovyetlerde yayınlanan bir eserin daha sonra yurt dışında yayınlanması bile “eser ‘biz’im için değil ‘onlar’ için ‘çalışıyor’ suçlamalarını ortaya çıkarmaktadır.⁴⁷⁰

Tarihçinin yurt dışı bilimsel toplantılara katılabilmesi için takip edilen yolu aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür. Öncelikli olarak yurt dışı bilimsel kuruluştan davetiyenin olması gerekmektedir. Buraya katılım işlemlerini başlatmak için tarihçinin parti üyeliği önem taşımaktadır. Kurumun müdürünün onayı alınması gerekir. Sonra kurumun içindeki parti şubesinin başkanı ile bir konuşma gerçekleştirilir. Bölge parti şubesinden izin alındıktan sonra belgeleri tamamlamak mümkündür. Yurt dışı konferansta veya görüşmelerde yapılacak konuşmaların metinleri yönetime sunulmalı ve bu konuda yönetimin izni alınmalıdır. Sosyalist ülkeleri dışında bir ülkeye gitmek için direk izin verilmemektedir. Bunun için daha önce sosyalist bir ülkede toplantılara katılmış olma ve eleştiriler almama şartı getirilmekteydi.⁴⁷¹

3.10. Sovyet Tarihçisinin Eserine Bakışı

Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasıyla Sovyet tarihçileri de eserlerine yeniden bakmak imkanı kazandılar. Eserlerinden Sovyet ideolojisinin

⁴⁶⁹ Gurevich, A. Ya., s. 17

⁴⁷⁰ “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom” , s. 142

⁴⁷¹ Bu tespitler M. V. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü doçenti Gennadi Borduygov (02. 08. 2005) ve Bakü Devlet Üniversitesi öğretim görevlisi Kamil Veli Nerimanoğlu’yla yapılan (12.10.2005) görüşmede yapılmıştır.

izlerini temizlemek için yeni araştırmalara giriştiler. Fakat eserlerini inkar etmeleri mümkün değildi.

1991 yılında, daha Sovyetler Birliği'nin çöküş aşamasında Azerbaycan'ın ünlü tarihçisi Ziya Bünyadov, Azerbaycan tarihinin yeniden yazılması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ona göre 70 yıllık Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan tarih yazımında her şey tahribata uğratılmıştır ve yeni tarihçi nesil yetiştirmekle ve arşivlerimizi serbest kullanmakla bu işin üzerinden gelmek mümkündür.⁴⁷²

Sovyet döneminin ideolojik baskısını eserlerinde yaşayan tarihçiler yeni dönemde eserlerini bu tesirlerden temizleyerek yeniden yazılması gerektiği fikrinde birleşmekteydiler. Aşağıda verilecek birkaç örnekte bunu bir daha görmek mümkündür:

“Sovyetler döneminde yazdığım eserler o dönemin mührünü taşıyor ve o eserlerin o dönem resmi devlet ideolojisinden ve siyasi şartlardan kaçması imkansızdı. Şimdi yazacak olsaydım tabii ki bir çok şeyleri yeniden ve farklı yazardım. Eski eserlerimi reddetmem, zira o eserler tarih bilimde kendi yerlerini almışlardır.”⁴⁷³

“80’li yılların sonu – 90’lı yılların başlarında yeniden eski konuma dönmem gerekti. Zira, hayat eskilere yeni yaklaşımlarla yaklaşmayı talep ediyordu. Ben mekaniki olarak artıyı eksi veya eksiye artı yapmadım, birinin başından kara bulutları alıp, diğerinin başına koymaya acele etmedim.... Örneğin “Rus ayaklanması hikayesi” eserinde Denikin’inin inkılap karşıtı kaba bir imajını vermişim. Farklı değerlendirme yoktu ve olamazdı da... Ama yıllar geçtikten sonra anladım ki, benim olaya bakışım tek yönlüdür. Şimdi olaylara daha geniş bakabiliyoruz ve şimdi anlıyorum ki, Denikin’in hareketleri bizim tarihimizin bir parçasıdır ve anlattığımız şekilde değilmiş”⁴⁷⁴

“Ben 50, 60 veya 70 yıllarındaki yazdığım eserlerimi red etmiyorum. Bu o anlama gelmemelidir ki, eserlerimin her yönünden razıyım, bu gün bir çok şeyi ben

⁴⁷² Ziya Bünyadov, “Tarih Yeniden Yazılmalıdır”, **Elm ve Hayat Dergisi**, no. 6, Bakü 1991, s. 3.

⁴⁷³ “Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv’yu s E. G. Gimpel’sonom”, s. 142.

⁴⁷⁴ Polyakov, Yu. A., “Put Poznaniya İstorii”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 6, s. 148.

farklı yazardım. Buna sebep sadece şimdi daha çok bilgimin olduğu ve geniş düşünmem değil, belki de olayları daha derinden bilmemdir.”⁴⁷⁵

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçisi Cemil Guliyev de Sovyetlerden sonraki dönemde eski eserlerini yayınladığı kitabının giriş kısmında tarihçiyi dönemine göre değerlendirilmesi üzerinde durmakta ve eserlerinin yeni yayımında gerek görmediği alıntılarını, ibarelerin değiştirildiğini, onlara yer verilmediğini vurgulamaktadır.⁴⁷⁶

Aslında Sovyet tarihçisi Lenin, Stalin, Marks için eserler yazmıyordu. Onların ve aynı zamanda partinin belgelerine dayanarak yazıyorlardı, fakat onlar için yazmıyorlardı. Ülkelerini tanımak, araştırmak, güçlendirmek için yazıyorlardı. Her dönemin şartları farklıdır, Sovyet dönemi tarihçisini de o dönem içinde değerlendirmek gerekmektedir.

⁴⁷⁵ Gurevich, A. Ya., a. g. m., s. 16.

⁴⁷⁶ Cemil Guliyev, **Tarih, Düşünceler, Müyahizeler, Geydler (1953-2003)**, Bakü 2004, s. 6.

III. BÖLÜM

TÜRK CUMHURİYETLERİ TARİH YAZIMI VE TARİH EĞİTİMİNDE BAZI PROBLEMATİK KONULAR

1. Etnogenez veya Halkların Yaranması: Azerbaycan Halkının Etnogenez Problemi

Yunanca ethnos (tayfa, halk) ve genoz (menşe, doğuş) kelimelerinin birleşiminden oluşan Etnogenez, birkaç etnik parçadan yeni etnik mensubiyetin ortaya çıkması sürecini anlatır. İki tür etnogenez süreç bulunmaktadır: 1. Yeni tayfa birleşimlerinin veya halkının oluşmasında daha eski tayfa ve halkların rol alması, burada özellikle bu tayfalar ve halklar arasında biyolojik bağların mevcut olması (örneğin, Galların, Frankların, Vestgotların ve Burgundların Fransız halkının oluşumunda oynadıkları rol gibi), 2. Etnogenez süreçte başka bölgelerden göç edenlerin rol almaları (örneğin Amerikan halkının oluşması gibi). Bir çok hallerde de halkların oluşmasında her iki yolun uygulandığı görülmektedir.⁴⁷⁷

Halkların yaranması uzun tarihi süreç sonucunda gerçekleşmektedir. Irmaklar nehirlerle aktığı gibi, bir çok küçük tayfaların, halkların birleşmesinden daha büyük halklar ortaya çıkabilmektedir. Aynı zamanda büyük halkların parçalanması sonucu yeni bir çok küçük halklar da oluşmaktadır. Bunlar her şeyden önce toplumun sosyo-ekonomik gelişimine, halkın hareket gücüne, siyasi olaylara bağlı olmaktadır.⁴⁷⁸

Etnogenezin öğrenilmesinde bir çok bilim dallarının ortak çalışmaları rol almaktadır. Etnografya, Arkeoloji, Filoloji, Antropoloji ve benzeri bilim dallarının

⁴⁷⁷ “Etnogenez”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 30, tretiy vipusk, Moskova 1978, s. 298; “Etnogenez”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV cilt, Bakü 1980, s. 112-113; Sumbatzade, A. S., **Azerbaydjantsi-Etnogenez i Formirovanie Naroda**, Elm Neşriyatı, Bakü 1990, s. 14-15. Etnogenez konusunda ayrıca aşağıdaki eserlere bkz.: Gumilev, L. N., **Etnogenez, Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri**, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003; Cheboksarov, N. N., Cheboksarova, İ. A., **Narodi, Rasi, Kul'turu**, Moskova 1971; Kryukov, M. V., “Evolyutsiya Etnicheskogo Samosoznaniya i Problema Etnogeneza”, **Rasi i Narodi**, Moskova 1976.

⁴⁷⁸ Geybullayev, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev...**, s. 3.

metot ve yöntemlerinin uygulanması sonucu etnogenezi, yani halkların yaranma sürecini ve hayatlarını öğrenmek mümkündür.⁴⁷⁹

Sovyetler Birliği'nde tarih yazımı etnogeneze farklı temayüllerin –etnik entegrasyon (birleşme) ve differensiyanın (ayrılma) mücadelesi sonucunda şekillenen diyalektik süreç olarak bakmaktadır.⁴⁸⁰

Uygulamada Sovyet kuramcıları etnik kökenlere gerçek bir temel oluşturmak için iki yolu tercih etmişlerdir: etnik oluşum ve dilbilim. Etnik oluşum yaklaşımı, etninin şeceresini çıkarmaya dayanır. Bu uygulama sayesinde örneğin Özbek etnisinin çok eskiden oluştuğu, Marksist düstur tarafından öngörülen farklı gelişme aşamalarından geçtiği, ama her zaman için Özbekistan Cumhuriyetinin bu gün bulunduğu topraklarda yaşamış olduğu ispat ediliverir. Bu yeniden inşa faaliyeti teleolojik bir nitelik taşır: Günümüzde mevcut olan etnik bölünmelerden hareket edilir ve bunlar tarihe başvurularak açıklanır. Dilbilim ise bir dilin gerçek kullanımlarını belirlemekten çok dilleri ideolojik, hatta yalnızca idari kıstaslara göre (konuşma, yazı ve edebiyat dili) derlemekle, sınıflandırmakla, biçimselleştirmekle uğraşır.⁴⁸¹

Sovyet dönemi Azerbaycan tarih yazımında ve tarih eğitiminde Azerbaycan halkının etnogenezi problemi Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulmasıyla beraber dikkati çekmiştir. Farklı dönemlerde bu probleme iktidar bağlamında farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Ve bu yaklaşımlarda zaman zaman yapılan değişiklikler Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Zaman zaman da farklı yaklaşımların beraber yan yana devam ettiği görülmektedir. Bu esasen de Sovyetlerin son dönemlerinde yaşanmıştır.

Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda Sovyet döneminde yapılan yaklaşımları konu içeriğine ve zamanına göre esasında aşağıdaki üç dönemde ve başlık altında toplamak mümkündür: 1. 1920-1950'li yılları kapsayan resmi Devlet tezinin oluşmaya başladığı dönem, 2. 1950-1980'li yılları kapsayan Resmi tez

⁴⁷⁹ Geybullayev, a. g. e., s. 3.

⁴⁸⁰ "Etnogenezi", *Azerbaycan...*, s. 112-113;

⁴⁸¹ Roy, a. g. e., s. 103.

dönemi, 3. 1980-1990'lı yılları kapsayan Resmi teze muhalif tezin ortaya konması dönemi.

1.1. 1920-1950'li Yıllar

Sovyetler Birliği'nin ve aynı zamanda Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulma ve ilk gelişim sürecine denk gelen bu dönemde tarih alanında da bir gelişim çizgisi takip edilmektedir. Bu dönemin ilk yılları daha yönetimin gücünün etkin olmadığı bir dönemdir. Tarih yazımında ve ders kitaplarında değişik yaklaşımların olduğu görülmektedir. Bu dönemde daha Azerbaycan tarihinin araştırma problemleri de tam belirginleşmemiştir. Dönemin sonuna doğru ise resmi devlet görüşünün olduğu görülmektedir.

Bu dönemde Azerbaycan tarihini ilk defa geniş şekliyle yazmak ve aynı zamanda etnogenezis problemine temas etmek teşebbüsü Sovyet dönemi öncesi eğitim almış, yetişmiş tarihçi ve bilim adamları tarafından yapılmaktaydı. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da bu konuda yayınlanan ilk eser Mehemedhesen Veliyev'in (Baharlı) **Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi-Tebii, Etnoğrafik ve İgtisadi Mülahizat)** isimli eseridir. 186 sayfadan ibaret olan eser 1921 yılında Bakü'de Rus Dilinde yayınlanmıştır.⁴⁸²

Eserin kısa olan ikinci bölümü (toplamı 44 sayfa) Etnografya bölümü başlığını taşımaktadır. Bu kısa bölümde yazar, o günkü verilere dayanarak

⁴⁸² Mehemedhesen Veliyev'in (Baharlı) 1921 yılında Bakü'de yayınlanan "**Azerbaydjan: Fiziko - Geografiçeskiy, Etnografiçeskiy i Ekonomiçeskiy Oçerk**" Rusça yayınlanan eserinin Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan'da 1993 yılında iki farklı baskısı yapılmıştır. Burada, Mehemedhesen Veliyev (Baharlı), **Azerbaycan (Coğrafi-Tebii, Etnoğrafik ve İgtisadi Mülahizeler)**, (Akademik Ziya Bünyadov'un redaktesi ile), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993 yılı baskısı esas alınmaktadır. Diğer eser için bkz.: Mehemed Hesin Veliyev (Baharlı), **Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnoğrafik ve İqtisadi Oçerk)**, (Çeviren Vasif Guliyev), Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1993. Eserin yazarı, Mehemedhesen Velili 1896 yılı Bakü doğumludur. Bakü gimnazisini bitirdikten sonra Kiev Üniversitesi'nin İktisadi-Coğrafya fakültesinde eğitimine devam etmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde kurulmuş Bakü Devlet Üniversitesi'nde hocalık yapmıştır. 30 Eylül 1919 yılında kurulan Azerbaycan Devlet Bankası'nın müdürü olarak çalışmıştır. 1923-1929 yılları arasında faaliyet gösteren Azerbaycan'ı Tetkik ve Tetebbu Cemiyetinin üyesi olmuş, aynı zamanda 1937 yılında gizli faaliyet gösteren Azerbaycan İstiklal Teşkilatının çalışmalarında rol almıştır. Önce 1926 yılı, daha sonra da 1937 yılında hapis edilmiştir. 1943 yılında hapiste iken vefat etmiştir. Bkz.: a. g. e., s. 3.

Azerbaycan’da yaşayan halklar ve etnik grupların sayısı ve yerleşimleri ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Eserin yazıldığı dönemde Azerbaycan’daki etnik köken konusunda araştırmaların bulunmamasından ve probleme yaklaşım bulunmadığından yazar kutsal kitaplara ve rivayetlere dayanmaktadır:

“Öncelikle Azerbaycan topraklarında ilk insanların görünmesi ile ilgili bilgimiz bulunmamaktadır. Burada ilk insanların yaşaması ile ilgili bilgileri veren ilahi kitaplar ve rivayetlerdir. Bu kaynaklar Nuh’un yaşadığını bildirmektedirler. Genel cihan tufanından sonra Nuh Peygamber Ararat Dağı’nın zirvesine ulaşır (Müslümanların ilmi-ilahi kitapları bu dağı Cudi diye Suriye’de göstermektedirler).”⁴⁸³

İlk tarihi bilgilerin M. Ö. 1200 (Hicretten 1822 yıl evvel) yılına ait Asur çivi yazıları olduğunu kaydeden yazar bu bilgilere dayanarak Azerbaycan arazisinde İllipi, Harhar ve Hazar isimli toplulukların yaşadığını hatırlatmaktadır.⁴⁸⁴ Bu bölgede yerleşen etnik grupların kökenleri ile bilgiler aktaran yazar, Türklerin ve Lezgilerin eskiden buralarda yaşadığını kaydeder. Alman, İtalyan ve Rusların özellikle XIX. yüzyılda bölgeye gelmeye başladıklarını söylemektedir. Yazara göre, Azerbaycan tarihi farklı dönemler geçirdiğinden, üzerinde de farklı tayfaların, halkların yaşadığı görülmektedir. Bundan dolayı da Azerbaycan etnografik yönden müzeye benzemektedir. Birbirlerinden farklı dilleri ve kültürleri olan her bir halk yüzyıllar boyunca bu bölgeye göç edip yerleşen, adları tarihte korunan, özleri ise nesillerini devam ettiren milletlerin üyeleridirler.⁴⁸⁵

Tarihçi-alim Reşit Bey İsmayılov’un⁴⁸⁶ 1923 yılında Bakü’de yayınlanan “**Azerbaycan Tarihi**” eseri Azerbaycan tarih yazımında Azerbaycan halkının etnogenezisine temas eden diğer bir eserdir.⁴⁸⁷

⁴⁸³ a. g. e., s. 24.

⁴⁸⁴ a. g. e., s. 24.

⁴⁸⁵ Buradaki halkların yaşamları ve yerleşimleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: a. g. e., ss. 24-67.

⁴⁸⁶ Reşit Bey İsmayılov 23 yıl faaliyet gösteren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kuruculuğunda rol almıştır. Bakanlar Kurulunda önemli görevler üstlenmiştir. 27 Nisan 1920 yılında mevcut durumu (Bolşeviklerin Azerbaycan’ı işgalini - E. A.) kabullenmek zorunda kalmış ve Bakü’de orta eğitim kurumlarında birinde öğretmenlik yapmıştır. 1941 yılında vefat etmiştir. Bkz.: Anar İsgenderov, a. g. e., s. 12.

⁴⁸⁷ Reşit Bey İsmayılov’un 1923 yılında Bakü’de yayınlanan Azerbaycan Tarihi eserinin 1993 yılında Bakü’de yeni baskısı yapılmıştır. Burada, Reşit Bey İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993 yılı baskısı esas alınmıştır.

M. Velili'nin eserinde Azerbaycan'da ilk insan yerleşimi ve tayfalar hakkında verilen bilgilerin benzerlerine rastlanmaktadır: Nuh Peygamberin tufandan sonra Ağrı Dağı'na sığınması (M. H. Baharlı'daki Büyük Ararat Dağı terimi yerine R. İsmayılov Ağrı Dağı terimini kullanmaktadır) ve buradan ailesi ile beraber Nahçıvan'a gelmesi, Azerbaycan'ın "İllipi", "Harhar" ve "Kaspi" adlı üç ülkeye bölünmesi vb.⁴⁸⁸

İsmayılov farklı devirlerde yaşamış tarihçilerin yazdıklarını esas alarak Azerbaycan'da yaşayan ve buraya göç edip yerleşmiş millet, tayfa ve kabilelerin isimlerini vererek onlarla ilgili kısa bilgiler aktarmaktadır. Yazar Azerbaycan Türklerinin bölgenin en kadim ahalisi olduğunu yazarak onların tarihi, yaşamı, kültürlerini geniş şekilde incelemektedir.⁴⁸⁹

Bu dönemde yayınlanan V. M. Sısoyev'in "**Azerbaycan'ın Kısa Tarihi**" isimli araştırmasında ve E. A. Pakomov'un "**Azerbaycan'ın Kısa Tarihi Kursu**" eserlerinde daha çok Azerbaycan tarihindeki yönetici sülaleler ve feodal devlet oluşumlarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Azerbaycan halkının yaranması sürecinden ve halkların kökeninden daha çok burada yaşayan halkların genel manzarası verilmektedir. Burada var olan halkların işgalciler sayesinde ve buralara yerleşen halklar sayesinde aralarındaki etkileşimden bahsedilmektedir. Örneğin bölgeye Skifler, Kimmerler, Persler, Ermeniler, Türkler, Hazarlar ve benzerleri sokulmuş ve zamanla da yerleşmişlerdir. Bu halklar arasında etkileşime sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda halkların isim değiştirmeleri görülmüştür. Örneğin, İslam ve Pers veya Türk dilini kabul eden Ermeniler kendilerini Pers veya Türk saymışlardır. Yerel Persler Türk dilini kabul ederek Türk olmuşlardır vs. Bu eserlerde Türklerin, özellikle Selçuklular döneminden itibaren bölgeye geniş şekilde yerleşmeleri gösterilmektedir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ a. g. e., s. 12-13.

⁴⁸⁹ a. g. e., s. 52-53.

⁴⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz.: Sısoyev, V. M., **Kratkiy Oчерk İstorii Azerbaydjana (Severnogo)**, Bakü 1925, s. 58-62; Pakhomov, E. A., **Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana, S Priloj. Ekskursya po İstorii Shirvanshakhov XI-XIV v. v.**, (Sokr. İzloj. Lektsiy, Chit. V Bak. İn. Nar. Obrazovaniya v 1922-1923 uvh. Godu), Bakü 1923, s. 9, 15-17.

1924 yılında İstanbul'da Cihangir Zeyneloğlu'nun "**Muhtasar Azerbaycan Tarihi**" eseri neşrolundu.⁴⁹¹ Yazar Azerbaycan halkının etnogenez süreci üzerinde durmakta ve yeni bir yaklaşım geliştirmektedir. Türk kavimlerinin daha eskilerden burada yaşadıklarını vurgulayan Zeyneloğluna göre, Hunlar dışında da Azerbaycan'da hükümdarlık etmiş bir çok Türk tayfaları bulunmuştur ve burada hükümdarlığını sürdürmüş olan Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, Türkmenler ve benzeri Türk tayfalarından bir çoğunun devamı olan tayfalar buralarda kalmıştır. Zamanla tarihin, coğrafyanın, yerel şartların sonucu olarak birbirleriyle birleşmiş, karışmışlardır. Her yerde olduğu gibi burada da azlık çokluğa tabii olmuştur. Burada yaşayan kadim ahalden Tat, Taliş, Lezgi ve sonradan gelen Arap, Kürt gibi milletler yerli Türklerle karışıp yeni bir Türk halkını, yani Azeri Türklerini vücuda getirmişler. Dili sade Türk ve lehçeleri Çağatay ve Osmanlı lehçeleri arasında orta bir Türk lehçesi olmuştur.⁴⁹²

Sovyetler Birliği'nin özellikle ilk dönemlerinde Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda görülen yukarıdaki yaklaşımların 1930'lu yıllardan itibaren yerini devletin bu alandaki yaklaşımına bıraktığı görülmektedir. 1934 yılında tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında devletin etkinliğinin artmaya başlamasıyla siyasi liderlerin de bu alana müdahalesi söz konusu olmuştur. Bu müdahalelerden biri de Azerbaycan halkının etnojezi konusunda yaşanmıştır.

1930'lu yılların sonlarına doğru Moskova'da düzenlenen "Azerbaycan Günü"nde Komünist Parti yöneticilerinin Azerbaycanlı bilim ve sanat adamlarının bir kısmıyla görüşünde Türk isminin yerine Azerbaycanlı ismini kullanmalarının doğru olacağı emrivaki şeklinde bildirildi. Bu görüşmeyi takip eden yıllarda Azerbaycan'da Türk ismi kaldırılarak yerine Azerbaycanlı isminin resmi şekilde kullanımına başlandı.⁴⁹³ Bu isim değişikliğinin Azerbaycanlıların kökeni konusuna

⁴⁹¹ 1924 yılında İstanbul'da yayınlanan Cihangir Zeynel Oğlu'nun Azerbaycan Tarihi eserinin 1992 yılında Azerbaycan'da yeni baskısı yapılmıştır. Burada Cahangir Zeyneloğlu, **Muhteser Azerbaycan Tarihi (elmpublistik ve tarixi kitab)**, Azerbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakü 1992 yılı baskısı esas alınmaktadır.

⁴⁹² a. g. e., s. 12.

⁴⁹³ Sözü edilen Moskova'daki görüşmeyle ilgili bilgiler kaynaklarda bulunmamaktadır (yada böyle bir kaynak var, fakat şimdilik ele geçmemiştir). Fakat bu görüşle ilgili bilgiler günümüz Azerbaycan Tarihçileri arasında geniş yayılmıştır. Görüşmeye bizzat katılmış olan ünlü şair Semet Vurgun'a dayanarak Prof. Süleyman Eliyarov olayı şöyle anlatı: S. Vurgun başta olmakla bir grup bilim ve

yansımasını ise Parti ve devlet lideri Stalin belirlemekteydi. Onun tabirince Azerbaycan halkının etnogenezi Med'ler olabilirdi. Bu dönemde yayınlanan eserde Stalin'in Azerbaycan'ın etnogenezi konusundaki tavrı şu şekilde dile getirilmektedir: "Azerbaycan halkının kökeninin Med'lere dayandırılmasıyla ilgili doğru - ilmi görüş yoldaş Stalin tarafından verilmiştir."⁴⁹⁴

Sovyet yöneticileri "yoğun çalışmaları arasında" Azerbaycan halkına köken aramayı da bu şekilde ihmal etmediler. Bu döneme kadar yapılan tarih araştırmalarında Azerbaycan Halkının etnogenezi konusunda burada yaşayan halkların eskiden bu toprağa bağlılıkları bildirilirken, Türklerin burada eskiden yaşadıkları söylenirken, bundan sonra Türklerin bu bölgeye sonradan göç etmeleri üzerinde durulmaktaydı. Bu teze göre, şimdiki Azerbaycan halkının kökenini eskiden bu bölgede oturan Azerbaycan halkı oluşturmaktadır. Burada yaşayan farklı tayfalar Med tayfalarının etrafında birleşmişlerdir. Perslere, Araplara karşı kendilerini korumuşlardır. Fakat Azerbaycan halkının oluşması sürecinde yerel tayfalarla beraber gelme halklar da yer almışlardır. Tarihi oluşum sürecinde farklı etnik grupların da buraya göçleri yaşanmış, fakat bunlar yerel halk tarafından asimile edilmişlerdir. Aynı zamanda milattan önce birinci bin yılın sonlarına doğru bazı Türk tayfa ve gruplarının da buraya geldikleri görülmüştür. Fakat yine de bu süreçte eski Azerbaycan halkı esas rolü oynamıştır. Dış güçlere karşı kendisini bu günlere kadar koruyabilmiştir.⁴⁹⁵

Halkın oluşum sürecinde onun dili de şekillenmiştir. Stalin'in tabirince dilin "kabile dilinden boy, tayfa diline, boy, tayfa dilinden halk diline, halk dilinden millet diline" doğru gelişim süreci vardır. Azerbaycan'da yaşayan eski Med tayfalarından birinin dili esasında ortak dil oluşmuştu. Bu dil de Azeri dili olarak

sanat adamıyla görüşen KP yöneticileri bilim adamlarına bundan böyle Türk ismi yerine Azerbaycanlı ismini kullanacaklarını bildiriyor. S. Vurgun'un "bunu aramızda tartışırız" cevabına karşın, karşı taraf "bunu tartışmak için değil, böyle yazılacağı bildirilmek için sizleri topladık" der. Köken olarak da Azerbaycanlıların köklerinin Med'lere dayandırılması gerektiği bildiriliyor.... Tarihte bu gibi yazılı olmayan kaynaklara pek güvenilmez. Fakat o dönemde Sovyetlerin Azerbaycan tarihine karşı aldığı tutum ve tarih eserleri bu kaynağı inanılır hale getirmektedir.

⁴⁹⁴ *İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk ...*, s. 19.

⁴⁹⁵ *İstoriya Azerbaydjara, (Maket)*, 1. cilt, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İstitut İstorii i Filosofiya, Bakü 1954, s. 32-34.

adlandırılmıştır.⁴⁹⁶ Azeri dili yerel halkın dilidir ve eskiden Fars dilinden de farklı bir dil olduğunu göstermektedir.⁴⁹⁷ Eski Azerbaycan halkının formalaşması süreci uzun yüzyıllar almıştır. Bu eski Azerbaycan halkı esasında daha sonraki dönemde, feodalizm döneminde Azerbaycan halkını oluşturmuştur. Bu süreçte de dili Türk dil grubuna dahil olmuştur.⁴⁹⁸

Bu şekilde, Stalin'in öngörüsüyle Azerbaycan halkının kökeni Med tayfa birlikleri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım devletin tarih kurumunun 1958 yılında yayınladığı yeni eserlerde geliştirilmiş ve genişletilmiş, yeni yaklaşımlarla zenginleştirilmiştir.

1.2. 1950-1980'li Yıllar

Bu dönemin esas özelliği Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün ilk defa olarak Azerbaycan Tarihini toplu şekilde inceleyen çok ciltli Azerbaycan Tarihi eserini yayınlamasıdır. Bu eserde eski çağdan başlayarak eserin yayımlandığı döneme kadarki tarih incelenmektedir.

Eserin yayınlanmasıyla devlet özellikle ilgilenmiş ve belli insanları görevlendirmiştir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ a. g. e., s. 33.

⁴⁹⁷ **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk...**, s. 28-29.

⁴⁹⁸ **İstoriya Azerbaydjara, (Maket)...**, s. 33.

⁴⁹⁹ Azerbaycan Tarihinin üç ciltlik akademik yayınından sorumlu olan tarihçi Alövset Guliyevle ilgili daha sonraki yıllarda hazırlanan anı kitabında eserin yayınlanması ile ilgili tarihçinin Azerbaycan SSC yöneticisi ve aynı zamanda parti başkanı Mircafer Bağirovla olan görüşü aşağıdaki şekilde hatırlanmaktadır: "Parti Merkezine gelen Alövset Guliyev, saat 10 için onun buraya çağrıldığını korumaya bildirdi. Onu Bağirov'un odasına götürdüler. Bağirov, ona oturması için yer gösterdi. Guliyev oturdu. Bağirov konuşmaya başladı: -Aldığım bilgilere göre, genç olmanıza rağmen bizim tarihçilerin en yeteneklilerindensiniz. O zaman bana söyleyin, niye Gürcüler kendi tarihlerini yazmışlar, Ermeniler yazmışlar, fakat Azerbaycan Tarihi yok? Niye? Niye, biz kötü müyüz onlardan? Belki Azerbaycanlıların övünecek bir şeyleri yoktur? Yada bizim halkın tarihimi yoktur. Daha fazla gecikmeden Azerbaycan Tarihi yazılmalıdır. Bugünkü günden itibaren işe başlayın, kurulları belirleyin. Bu konuda kimleri gerekli görüyorsanız, yanımıza alın. Bu işi bitirin. Bu işin sorumluluğu da size aittir." Ve bu şekilde Azerbaycan Tarihinin akademik yayınının hazırlanmasına başlanmıştır. Eserin hazırlanma süreci ve ekip çalışması konusunda daha geniş bilgi için bkz.: **Aliovsat Guliyev: On Pisal İstorio..., Dokumental'ny roman,** (Hazırlayan E. Ahundova, M. Guseynzade), Azernesr, Bakü 2003, ss. 55-77. Azerbaycan Tarihinin akademik yayınının ilk cildi 1958 yılında Rus dilinde yapılmıştır. 1961 yılında ise 1. cildin Azerbaycan diline çevrili yapılmıştır.

3 ciltlik Azerbaycan Tarihi eserinde, Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda daha önceki dönemde hazırlanan resmi tezin daha da geliştirildiği görülmektedir. Önceki dönemde Med tayfa birliklerine ve ortak diline dayandırılan köken konusu, bu dönemde Medlerden daha eski bir devlet olarak Manna tayfa birliklerine dayandırılmaktadır. Azerbaycan halkı etnik yönden eski Manna, Med, Atropatena ve Albanya'daki tayfa birliklerine dayanmaktadır.⁵⁰⁰

Milattan önce aynı zamanda Azerbaycan'a Türk dilli göçebe tayfalarının da yerleştiği üzerinde durulmaktadır. Türk dilli tayfalar buraya askeri akınlar düzenlemişlerdir. Türk dilli göçebe tayfalarının buraya gelmeleri V-VII ve XI-XII. yüzyıllarda da devam etmiştir. Zamanla onların gelip buraya yerleşmesi sonucu dilleri yerel dilleri sıkıştırmıştır. XIII. yüzyılda daha etkin akınları ve baskılarıyla yerel diller olan Azeri, Aran ve benzeri diller ortadan kalkmış ve yerlerini Türk dil grubuna dahil olan Azerbaycan dili almıştır.⁵⁰¹

Yerel halkın dilinin değiştirilmesi hiçte halkın tamamen sıkıştırılması anlamına gelmemelidir. Şimdi de burada yaşayan halk eskiden burada yaşayan halkın devamcılarıdır. Onların manevi, tarihi ve antropolojik özelliklerini koruyup yaşatmaktadırlar. Şimdiki Azerbaycan halkının fiziki ve antropolojik özellikleri onların hem güney (İran - E. A.) ve hem de Kuzey (Kafkas - E. A.) etnik unsurlarına yakınlıklarını göstermektedir.⁵⁰²

1.3. 1980-1990'lı Yıllar

1980'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nde demokratik bir havanın ortaya çıkması bilim alanında devletin resmi tezlerine karşı yeni yaklaşımların gelişmesine imkan sağladı. Her ne kadar tam bir özgürlük ortamından bahsetmek mümkün olmasa da, eskisine nazaran bilim adamlarının düşündüklerini daha açık şekilde dile getirmesine uygun bir ortam oluşmuştu. Bu ortamın Azerbaycan bilimine ve aynı zamanda tarih bilimine ve tarih eğitimine de yansıdığı görülmektedir. Bunun bir göstergesi de Azerbaycan Tarih yazımı ve tarih eğitiminde Sovyet döneminde

⁵⁰⁰ **Azerbaycan Tarihi**, 1. cilt, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakü 1961, s. 40-82; **İstoriya Azerbaydjana**, Tom I, Bakü 1958, s. 27-67.

⁵⁰¹ **a. g. e.**, s. 186-188.

⁵⁰² **a. g. e.**, s. 189.

Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda mevcut olan resmi teze karşı yeni yaklaşımların ortaya çıkmasıdır.

Azerbaycan Sovyet Tarih yazımında ilk olarak 1983 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde "Azerbaycan Halkının Etnogenezi" adlı bir bilimsel toplantı düzenlendi. Toplantıda Y. Yusifov, S. Aliyarlı, G. Geybullayev, K. Aliyev gibi tarihçiler bildiri sundular. Bildirilerin ortak noktaları Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda resmi görüşe muhalif olan bir yaklaşımı ortaya koymaları idi. Bildirilerde ortaya konan muhalif görüşe göre, Azerbaycan Türkleri XI-XII. yüzyılda Selçuklu Türkleri ile bu bölgeye gelmemişler, eskiden burada yaşamışlar ve Azerbaycan Türkçesi de eskiden beri bu topraklarda kullanılan bir dil olmuştur ve resmi tezin yazdığı gibi sonralar buraya gelme değildir.⁵⁰³ Kısa süre sonra bu görüşü savunanlara karşı daha merkez konumunu kaybetmeyen Moskova'da yayınlanan İstoriya SSSR ve Voprosı İstorii dergilerinde "Türkçü", "Pantürkist" suçlamaları yapılmaya başlandı.⁵⁰⁴

1980-1990'lı yılların Azerbaycan Halkının etnogenezi konusundaki esas özelliği tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında resmi tezin devam etmesi⁵⁰⁵, bunun yanında muhalif fikirlerin de yayınlarda tartışıldığının görülmesidir.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Bu toplantının bildirileri için bkz.: **K Probleme Etnogeneza Azerbaydjanskogo Naroda**, Bakü 1984.

⁵⁰⁴ Elmira, Muradeliyeva, "Azerbaycan Tarihçiliğinde ve Üniversite Kurslarında Atatürkçülük Kavrayışı", **Atatürk ve Modern Türkiye, Uluslar arası Konferans, Ankara 22-23 Ekim 1998**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1999, s. 570.

⁵⁰⁵ Daha önceki dönemde yayınlanan 3 ciltlik Azerbaycan Tarihi kitabı bu dönemde tek kaynak olarak kabul edilmekte ve aynı zaman Üniversitelerin tarih bölümlerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Aynı zamanda yeni yayınlar da yapılmaktadır. Bkz.: **İstoriya Azerbaydjana**, (Editör Cemil Guliyev), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İstitut İstorii, İzdatel'stvo "Elm", Bakü 1979, ss., 23-43; Tarih Ders kitapları için bkz.: Guliyev, E., Memmedov, E., **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, 1. baskı, Bakü 1964, ss. 11-18. Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar okullarda bu dersliğin içerliği bazı küçük değişiklikler yapılarak okutulmuştur. Son baskılarından biri için bkz. Guliyev, E., **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1990, ss. 11-16;

⁵⁰⁶ Bu anlamda bu konuyla ilgili yayınlanan aşağıdaki eserlere bakılabilir: Seyidov, **a. g. e.**; Sumbatzade, **a. g. e.**; Geybullayev, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev...**; Veliyev, Kamil, Hacıyev, T., **Azerbaycan Dili Tarihi**, Bakü 1983; Alibeyzade, E., "Otkuda Naşi Kornı?", **Kommunist Azerbaydjana**, no. 3, Bakü 1989; **Azerbaycan Filologiya Meseleleri**, Bakü 1983; Yusifov, Yusif, **Ob Aktual'nıkh Problemax Etnicheskoy İstorii Azerbaydjana**, Bakü 1988.

1.4. 1990'lardan Günümüze Kadar

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Birliğe bağlı cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla Azerbaycan da bağımsızlığını ilan etti. Bu bağımsızlık döneminde tarih alanında çok sayıda tarih eserleri ve tarih ders kitapları yayınlandı. Bu eserlerde tartışılan konuların başında da Azerbaycan halkının etnogenezi konusu gelmekteydi. Çünkü bağımsızlık döneminde insanlar kökenleri konusunu daha fazla merak edip, araştırıp, öğrenmek istiyorlardı.

Bağımsızlık döneminde Azerbaycan tarih yazımında ve bunun tarih ders kitaplarına yansımalarında iki tezin tartışıldığı görülmektedir.

Bunlardan birincisi Sovyet döneminde de resmi tez olarak kabul gören tezdır: Azerbaycan halkının etnogenezinde yerel halklar Kafkas ve İran etnik unsurları esas rol oynamışlardır. Fakat halkın formalaşmasında bölgeye göç edip yerleşen Türk dilli halklar da yer almışlardır. Zamanla gelme Türk dilli halkların çoğalmasıyla XI-XII. yüzyılda Türk dilli Azerbaycan halkı formalaşmıştır.⁵⁰⁷

İkinci görüş, yine Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde Azerbaycan tarih yazımında resmi teze karşı işlenen muhalif tezdır: Azerbaycan halkı eski zamanlardan beri buralarda yaşayan ve daha sonra göç edip buraya yerleşen Türk dilli etnosların beraber yaşamalarıyla biçimlenmiştir. Bu formalaşma sürecinde başka dilli halklar da burada yer almışlardır. Azerbaycan Türkleri erken dönemlerden itibaren Türk (prototürk, erken Türk) dilinde konuşmuş ve hiçbir halktan dönen bir halk değildir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Bağımsız dönemde her ne kadar devletin etnogenezi konusunda resmi bir tezi savunduğu görülse de, devletin resmi kurumu olan Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü yayınladığı 7 cildlik Azerbaycan Tarihinin akademik yayımında birinci tez esas kabul edilmektedir. Birinci teze karşı gelen ikinci tez ise (Türkçü adlandırılan tez) Azerbaycan halkının ve Azerbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması başlığı altında karşılıklı şekilde tartışılmaktadır. Bağımsızlık döneminde Azerbaycan Halkının etnogenezi konusunda birinci tezi savunan aşağıdaki eserlere bakmak mümkündür: **Azerbaycan Tarihi**, 7 . ciltte, 1. cilt; **Azerbaycan Tarihi**, 7 . ciltte, 2. cilt (III - XIII. asrın ilk çeyreği), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1998, ss. 425-439; **Azerbaycan Tarihi**, (Editör İgrar Eliyev), ss. 28-102; Aliyev, İgrar, "Pochemu 'Azerbaydjantsı' i 'Azerbaydjanskiy Yazık', a ne 'Tyurk' i 'Tyurkskiş Yazık'?", **Tarih ve Onun Problemleri**, no. 1, Bakü 1999, ss. 10-19; Aliyev, İgrar, **O Nekotorikh Voprosakh Etnicheskoy İstorii Azerbaydjanskogo Naroda (Otvetu Moim Kritikam)**, "Nurlan" Neşriyatı, Bakü 2002, ss. 12-98.

⁵⁰⁸ Bağımsızlık döneminde bu tezi araştıran ve savunan eserler için bkz.: Giyaseddin, Geybullayev, **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994; aynı yazar, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev...**; aynı yazar, **Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair**, Elm

Azerbaycan halkının etnogenezi konusu bu gün de Azerbaycan tarih yazımında tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmalar zaman zaman bilimin dışına çıkılıp şahsi hakaretler düzeyine varsa da, bu konudaki problemin çözümünün bilimsel çalışmalar ve bilimsel tartışmalarla mümkün olacağına inanılmaktadır.⁵⁰⁹ Tarih ders kitaplarına ise Azerbaycan halkının kökeni konusunda yeni yaklaşımların yerleştiği görülmektedir.⁵¹⁰

2. Rus Yayılmacılığı

Rusya'nın Orta Asya, Kafkaslar ve aynı zamanda kendine komşu bölgelere olan yayılmacı politikası merkezdeki Sovyet tarih yazımını yönetenlerin olduğu

Neşriyatı, Bakü 1994; aynı yazar, **Gedim Türkler ve Ermenistan**, Azereşr, Bakü 1992; Mahmut İsmayıl, a. g. e., ss. 71-102; aynı yazar, **İstoriya Azerbaydjana (Kratkiy Obzor s Drevneyshikh Vremen do 1920 g.)**, Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, Bakü 1995, ss. 6-11, 28-33; Mail, Demirli, Mahal Memmedli, **Azerbaycan Tarihi (Mühazire Mentnleri)**, Ali Mekteb Telebeleri Üçün Ders Vesaiti, Elm Neşriyatı, Bakü 1997, s. 34-38; **Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esrede)**, ss. 77-86, 114-119, 131-133, 145-150; **Azerbaycan Tarihi (Eski dönemden 1870'li Yıllara Kadar)**, (Editör Süleyman Eliyarlı), Bakü 1996; aynı yazar, "Türkçülük ve Azerbaycançılık Tarihi Kaynakların Işığında", **Azerbaycan'ın Türkçülük ve Azerbaycançılık Problemleri**, Azerbaycan Araştırmaları Vakfı, "Ay-Ulduz" Neşriyatı, Bakü 1998, ss. 9-23; Memmedov, Altay, **Oğuz Selteneti**, Azerbaycan Devlet Neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü 1992. Aynı zamanda Azerbaycan dışında yayınlanan bazı yayınlar için bkz.: Zakiev, M. Z., Proiskhojdenie Tyurkov i Tatar, İzdatel'stvo "İnsan", Moskova 2003, ss. 99-100; İsmayıl, Mahmut, "Halkımızın Tarihinin Problemleri", **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, (Hazırlayan Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov), DA Yayınları, İstanbul 2004, s. 75-78.

⁵⁰⁹ Bu konuda yapılan tartışmalar esasen birinci tezi savunan Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. İgrar Eliyev ile ikinci tezi savunan tarihçi ve filologlar olan Prof. Dr. Kamil Veliyev, Prof. Dr. Firudin Celilov, Prof. Dr. Tofik Hacıyev, Elmeddin Elibeyzade ve b. arasında yaşanmıştır. Bu konuda yapılan tartışmalar için bkz.: Celilov, F., "Azerbaycan Tarihini Sahteleştirirler Halkın Düşmanlarıdır", **Yeni Azerbaycan gazetesi**, 03. 04. 1999; Veliyev, Kamil, "Onu Polemikaya Çağırırım", **Yeni Müsavat gazetesi**, 21. 07. 1999; Nijat, Alisa, "Kör Tuttuğunu Bırakmaz, İgrar Eliyev Farsfilliyinden El Çekmir", **Hürriyet**, 07. 12. 1999, no. 139; **Yeni Müsavat gazetesi**, no. 142, 143, 25-25. 06. 2000, 28. 06. 2000; Gadjev, Tofik, "Vzglyad na İstoriyu Azerbaydjanskogo Yazıka", **Azerbaydjan i Azerbaydjantsı**, no. 5-6, Bakü 2001; Ceferov, Nizami, "Azerbaycan Halkının Menşeyine Dair", **Dirçeliş dergisi**, no. 4 (38), Bakü 2001; Aliyev, İgrar, **O Nekotorikh Voprosakh ...**, Bakü 2002; Elibeyzade, Elmeddin, **İgrar Eliyevin Eleyhine 9 Makale ve Ona 3 Elave**, Tefekkür Neşriyatı, Bakü 2000;

⁵¹⁰ Bağımsızlık döneminde yeni yaklaşımların yerleştiği okul ders kitapları için bkz.: Yusifov Yusif, Babayev İlyas, Ceferov Hidayet, **Azerbaycan Tarihi**, 1. baskı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1994, ss. 3-6, 30 ve devamı sayfalar. Bu ders kitabının 1996 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. 2001 yılında ise yeni 6. sınıf için yeni tarih ders kitabı yazılmıştır. 6. sınıf için yazılan yeni tarih ders kitabında da yeni yaklaşımın devam ettiği görülmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Eliyev Veli, Yusifov Yusif, Babayev İlyas, Ceferov Hidayet, Memmedova Aida, **Azerbaycan Tarihi**, 1. baskı, "Tehsil" Neşriyatı, Bakü 2001, ss. 3-8 ve devamı sayfalar. Bu ders kitabının 2003 yılında ikinci baskısı yapılmış ve günümüzde de okullarda okutulmaktadır. Diğer bir ders kitabı için bkz.: Mahmudlu Yagub, Yusifov Yusif, Eliyev Rehim, Gocayev Ekber, **Azerbaycan Tarihi**, 7. sınıf için ders kitabı, "Tehsil" Neşriyatı, Bakü 2002, 97-102.

kadar onun parçalarını oluşturan Birlik Cumhuriyetlerinin de tarih yazımının ve tarihçilerinin dikkat merkezinde olan konulardan biri olmuştur.

15. yüzyılda Rus Çarı III. İvan Vasilyeviç döneminden başlayarak Moskova etrafında merkezi devlet oluşturma çabalarının devam ettiği görülmektedir. Zamanla komşu bölgeleri, devletleri kendine bağlayan merkezi yönetim XIX. Yüzyıla gelindiğinde sınırlarını Orta Asya, Kafkaslara dayandırmaktaydı. Yer üstü ve yer altı zenginliklere sahip oluşu, stratejik bir bölge oluşu, ticaret yolu üzerinde yerleşmesi doğal olarak bu yüzyılda bölgeyi bölge ve bölge dışı devletlerin çıkar meydanına çevirmekteydi. Bu çıkar çatışmasında Türkiye, İran ve Rusya arasında devam eden mücadele Rusya devletinin bölgede hakimiyeti ele geçirmesi ve bölgeyi kendi topraklarına katması, sınırlarını buralara kadar genişletmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla XIX. Yüzyıl Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinin, o cümleden Azerbaycan'ın Rusya'nın yayılma alanının içine alınması ve merkezi yönetime bağlanması dönemi olarak kabul edilmektedir.⁵¹¹

Sovyet dönemi boyunca Sovyet tarih yazımının dikkat merkezinde olan bu konuya yönelik tarih yazımı içinde farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir ki, çalışmanın bu kısmında da bu yaklaşımlar, ortaya çıkmaları ve Sovyet sonrası yansımaları üzerinde durulacaktır.

Rusya'nın Orta Asya, Kafkaslar ve aynı zamanda bu olaylardan daha önce veya daha sonra Rusya sınırları içine alınan bölgelere yönelik Sovyet tarih yazımında esasında üç dönemi ve bu dönemlerinin her birinde de farklı yaklaşımlar görülmektedir. Bu yaklaşımlar, ortaya çıktığı dönemlerin resmi ideolojisinin ve onu oluşturan öğelerin zamana göre değişiklik ve gelişmişlik göstermelerine bağlı olarak şekillenmiş ve daha sonra da tarih yazımında etkili olmuştur. Aşağıda inceleneceği şekliyle Sovyet tarih yazımındaki yaklaşımları üç döneme ayırmak mümkündür. Bunlar 1920-1930'lu yılları kapsayan “az belalı işgal” tezi, 1940-1950'li yılları kapsayan “birleştirme, ilhak” tezi ve 1960-80'li yılları kapsayan “gönüllü şekilde dahil olma” tezi. Sovyetlerden sonraki dönemlerde yeniden “işgal” tezine geri

⁵¹¹ Bu dönem üzerine ister Sovyetlerden önce, ister Sovyetler dönemi ve isterse de Sovyet sonrası dönemde çok sayıda kitaplar, makaleler yayınlanmıştır. Devirlerinin siyasi havalarından kurtulamayan bu eserlerde bahis edilen dönemin farklı yönleri incelenmektedir. Dolayısıyla aşağıda kaynak olarak kullanılan eserlere bakıldığında yukarıda bahis edilen manzarayı görmek mümkündür.

dönülmekte, fakat bu sefer “az belalı” veya “çok belalı” bir işgalden değil, tümüyle bir işgal politikası tezinden bahis edilmektedir.

2.1. İşgal ve Az Belalı İşgal Tezi

1920-1930’lu yıllar Sovyetler Birliği’nde tüm alanlarda olduğu gibi tarih bilimi alanında da değişikliklerin yaşanmaya başladığı yıllar olarak bilinmektedir. Bu dönemde daha devletin bir resmi tarih tezinden bahsetmek mümkün değildir. Daha çok eski dönem tezlerinin izlerini sürdürdüğü ve yenilerinin yaratılmasına yönelik çabalar sarfedilmektedir. Doğal olarak bu alanda devlet veya devletin tarih alanındaki resmi kurumlarının ortaya koydukları tarih kitapları yoktur. Yazılan eserler de aslında tarih alanında yeni çalışmaların ortaya konması yolunda yapılan çalışmalardır.

Her ne kadar bu dönem tarih bilimi üzerinde merkezin etkisinin pek görülmediği bir dönem olarak bilinse de, aşağıda da göreceğimiz üzere Rus Devletinin Çarlık döneminde sınırlarını genişletmesi ve komşu ve sonra da diğer bölgeleri sınırları içine alması konusunda ilk tezin merkezde ortaya çıktığı görülmekte ve taşradaki tarih bilimcilerinin yaptıklarının da bu tezin uzantılarından farksız olduğu izlenmektedir.

Az belalı işgal tezini merkezde ortaya koyan, kurucusu Sovyet döneminin ünlü tarihçisi M. N. Pokrovski’dir. Onun 1923 yılında yayımlanan “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının Savaşları ve Diplomasisi” eseri⁵¹² bu alanda temel alınan bir eserdir. Pokrovski bu eserinde Rusya Devletinin XIX. Yüzyıldaki yayılmacı politikasını incelemekte ve bu politikayı değerlendirmektedir. Burada hem Orta Asya, hem Kafkaslar, o cümleden Azerbaycan ve aynı zamanda Rusya’nın XIX. Yüzyılda yayılabildiği bölgeler üzerinde durulmaktadır.

Yazar eserinin Kafkaslarla ilgili bölümünde ilk olarak XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Rusya, İran ve Türkiye’nin çıkar çatışmalarına dikkatleri çekerek, bu

⁵¹² Pokrovskiy, M. N., *Diplomatıya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX Stoletii*, Moskova 1923.

dönemde bölge devletlerinden Rusya'nın İran ve Türkiye ile savaşlarını, Rusya'nın ve diğer bölge devletlerinin dış politikalarını değerlendirmektedir. Yazara göre, XIX. Yüzyılın ilk yıllarında Avrupa'nın Doğu politikasında Türkiye sorun olduğu gibi, Rusya'nın da Doğu politikasında İran sorun olmaktadır.⁵¹³

Pokrovski'ye göre, Rusya ile İran arasında Kafkaslar için verilen mücadele XIX yüzyılın ilk yıllarında Gürcistan'ın Rusya'yla birleştirilmesi ile başlayan bir süreçtir. İran'da iktidar olan Türk dilli Kaçarlar sülalesinin dış politikasını değerlendirirken İran devletinin tam güvencede olmadığı kanısına varmakta ve bunun için de güvenliğini sağlamak için, Kafkaslarda ağırlığını korumak üzere Rusya'yla savaşa başladığı düşüncesini ileri sürmektedir. Pokrovski'ye göre, Fransız İmparatoru I. Napolyon'un Avrupa'daki faaliyetleri sanki Rus-İran Savaşını dünya kamuoyundan uzaklaştırmaktadır. Fakat 10 Mayıs 1807'de İran'ın güvenliği amacıyla imzalanan Fransa-İran anlaşması aslında mücadele merkezinin Kafkaslar olduğunu göstermektedir.⁵¹⁴ Rusya ile savaş durumunda olan Fransa, İran'a verdiği sözleri tutamamakta ve bu da Kafkaslarda Rusya'ya karşı İran'ı yalnız bırakmaktadır.⁵¹⁵

Kafkaslarda İran ve Rusya arasındaki çatışmalarda yazara göre, Rus askerleri yerel halka İran askerleriyle kıyaslandığında daha iyi davranmakta ve ilişki kurmaktaydılar ve sonunda da yazar “sopa” ve “havuç” arasında tercih yapmaktadır. Yazarın vardığı sonuç ise şu olmaktadır: Rusya'nın tüm işgalci siyasetine rağmen Azerbaycan'ın ve diğer Kafkas bölgelerinin Rus tarafından işgali, bu toprakların İranlıların eline geçmesinden daha iyidir⁵¹⁶ ve olay “az belalı işgalle” sona ermiştir.⁵¹⁷

⁵¹³ Pokrovski, a. g. e., s. 179.

⁵¹⁴ a. g. e., s. 181-182.

⁵¹⁵ a. g. e., s. 188.

⁵¹⁶ Yazarın Rusların Kafkaslardaki işgali konusunda daha geniş bkz.: a. g. e., s. 179-229.

⁵¹⁷ Az belalı işgal tezi, bu tezi ilk olarak ortaya atan ve savunan Pokrovski dışında da Rus tarihçilerinin dikkat ettikleri bir konu olmuştur. Rus Çarlık yönetiminin Azerbaycan'ı işgal etmesi, burada dağıntılar türetmesi ve aynı zamanda bu işgalin ve uygulamaların bölgenin İran ve Türkiye'nin eline geçmesinden da ilerici bir hareket olmasını savunan bu dönem çalışmaları için ayrı bkz.: Petrushevskiy, İ. P., **Djaro-Belokanskie Vol'ne obshestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya (vnutrennyy stroy i borba s Rossiyskim Kolonial'nım Nastupleniem)**, Tiflis 1934; **Kolnial'naya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjan v 20-60-kh gg. XIX v.**, Chast I-II, Moskova-Leningrad 1936.

Adı geçen eserinin diğer bir bölümünde yazar Rusya devletinin Orta Asya'ya yayılma politikasını değerlendirmektedir. Yazar burada da Rus Çarizminin Orta Asya politikasında bölge devletlerin çıkar politikasına, Rus ticaret kapitalinin Orta Asya'daki Pazarları elde etme mücadelesine değinmekte ve Rusların Orta Asya bölgesine yerleşmesini tam bir işgal olarak adlandırmaktadır. Rusya'nın Orta Asya'daki işgal politikasını “vahşi” bir uygulama olarak görmektedir.⁵¹⁸ Hatta “Rus Çarizminin burada yürüttüğü politikayı XVII. Yüzyıl Portekiz ve Hollanda politikasıyla kıyaslayarak doğrudan doğruya bir sömürü olduğunu yazmaktadır.”⁵¹⁹

Diğer taraftan bu dönem devletin bazı uygulamalarında da “az belalı işgal” tezinin izleri görülmektedir. 1930'lu yıllarda tarih ders kitaplarının hazırlanması aşamasında bunu izlemek mümkündür. 30'lu yılların ikinci yarısında SSCB Tarihi hazırlanması için devlet tarafından düzenlenen yarışma Ağustos 1937 yılında sonuçlanmıştır. Yarışmanın devlet tarafından yayınlanan sonuç bildirisi bu alanda bir telkinde bulunmaktaydı: “Yazarlar, XVII yüzyılda Ukrayna'nın pan Polonya'nın ve sultan Türkiye'sinin işgaline karşı Khmel'nitski'nin mücadelesinin önemini görememişlerdir. XVIII yüzyılın sonlarında Gürcistan'ın Rusya'nın tabiliğine geçmesi, aynı zamanda Ukrayna'nın merkeze birleştirilmesi yazarlar tarafından mutlak bir bela olarak görülmüştür. Çünkü onlar dönemin şartlarını anlamayı becerememişlerdir.

Yazarlar, o zamanlarda Gürcistan karşısında iki alternatif yolun –ya şah ve sultan Türkiye'si yönetimini kabul etmek veya Rusya etkisi altına düşmek yollarını görmemekteler. Aynı zamanda Ukrayna için de iki alternatif yol bulunmaktaydı: ya pan Polonyanın, sultan Türkiye'sinin hakimiyeti altına geçmek veya Rusya'nın hakimiyetini kabul etmek. Maalesef tarihçiler bunları da görmemekteler.”⁵²⁰

Merkez tarafından ortaya atılan bu yaklaşımın tarih alanında yazılan kitaplara yansımaları gecikmedi. Aralık 1928-Ocak 1929 yılında Pokrovski'nin başkanlığında toplanan SSCB Marksist-tarihçilerin konferansında Rusya'nın Orta Asya'ya, diğer

⁵¹⁸ a. g. e., s. 323.

⁵¹⁹ a. g. e., s. 337.

⁵²⁰ Bkz.: Postanovlenie Jyuri Pravtiel'stvennoy Komisi po Konkursu na Luchshiy Uchebnik dlya 3 i 4-ih Klassov Sredney Shkol po İstorii SSSR, K İzucheniyu İstorii (sbornik) Moskova 1938, s. 38.

adıyla Türkistan'a yayılması politikası tartışıldı. Özellikle konuşmalarda yayılmanın bölge için getirisinin mi veya götürüsünün mü fazla olduğu üzerinde duruldu. Konferansta her ne kadar bu konuda bir karar kabul olunmasa da, Tarihçilerin karşısına konulan görev açıktı: Rusya'nın bu bölgelere yayılmasının bir işgal, sömürü politikası olduğunu kanıtlamak, eserlere yansıtmak.⁵²¹

1920-30'lu yıllarda Rusya'nın Orta Asya'ya yayılması politikası ile ilgili olarak ister merkezde – Moskova'da ve isterse de Orta Asya Cumhuriyetlerinde yayımlanan eserlerde Pokrovski tarafından ortaya atılan işgal tezini görmek mümkündür. Bu alanda bir çok çalışma yapılmasına rağmen⁵²² Kırgızistan⁵²³ ve Kazakistan tarihi⁵²⁴ ile ilgili yayınlanan ilk temel eserler dikkatleri çekmiştir. Kırgızistan eserinin yazarı, Rusların işgalci politikasını eleştirerek, bu politikanın uygulamasında Rusların Özbekler ve Kırgızlar arasındaki milletlerarası düşmanlıkları kullandıklarını ve bundan dolayı da insan ve ekonomik güç olarak burada fazla yıpranmadığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda Rus yönetimi buradaki bazı gruplardan da yardım alarak bu işgalini gerçekleştirmiştir.⁵²⁵

Kazak tarihi kitabında da tezin devam ettiği görülmektedir. Kazakistan'ın Rusya tarafından işgali üzerinde duran tarihçi Asfendiarov, Kazakların Rusya'yla kendi istekleri ile birleştikleri konusunda iddiaların dahi ortaya atılamayacağı ve bu konudaki fikirlerin efsaneden ibaret olduğunu savunmaktadır.⁵²⁶ Yazara göre Rusların bölgeye yayıldıkları dönemde Kazak toplumunun yöneticileri karşısında iki yol bulunmaktaydı: birincisi güçlü olan Rusya devletinin yönetimini kabul ederek,

⁵²¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: **İstoriik-Marksist**, Tom 11, Moskova 1929, s. 242, 244.

⁵²² Rusya'nın Orta Asya'da uyguladığı politikanın işgale, sömürüye, dağıntıya dayandığını ortaya koyan, fakat bunun ilerici bir hareket olduğunu vurgulayan bu dönem eserleri için bkz.: Pokrovskiy S. M., **Mejdunarodnie Otnosheniya Rossii i Bukhari v Dorevolyutsionnoe Vremya i Pri Sovetskoy Vlasti do Natsional'nogo Razmejevaniya Sredneaziatskikh Respublik**, Tashkent 1926; Semenov, A. A., "Ocherk Pozemel'no-Podatnogo i Nalovogo Ustroystva Bivshego Bukharskogo Khanstva", **Trudi Sredneaziatskogo Gosuniversiteta**, Vıp. 1, 1929; Lavren'ev, V., **Kapitalizm v Turkestane (Burjuaznaya Kolonizatsiya Sredney Azii)**, Moskova 1930; Apisheva, A., **Puti Sotsialisticheskogo Pereustroystva Khlopkovogo Khozyaystva**, Moskova 1929; Karpich, K., "K İstorii Zavoevaniya Turkmenistana Rossiyskim Kapitalizmom", **Turkmenovedenie**, no. 10-11, Ashkhabad 1929; Khodorov, İ. K., "K Voprosu ob İstoricheskoy Evolyutsii Zemlevladieniya v Turkestane", **İstoriik-Marksist**, tom 10, Moskova 1928.

⁵²³ Rıskulov, T. R., **Kırgızstan**, Moskova 1935.

⁵²⁴ Asfendiarov, S. D., **İstoriya Kazakhstana (S Drevneyshikh Vremen)**, Tom 1, Alma-Ata 1935.

⁵²⁵ Rıskulov, a. g. e., s. 30. Eserin ilk baskısı 1929 yılında yapılmıştır. Daha sonraki baskı ise 1935 yılında gerçekleştirilmiştir.

⁵²⁶ Asfendiarov, a. g. e., s. 116.

kendi yönetimlerini de korumak, ikincisi ise; işgalci yönetimi kabul etmeyerek onlara karşı savaşmak. Tarihçinin vardığı sonuç, bu iki yolun seçiminde feodal yönetim tabakalarının, iktidarlarını korumak için ilk yolu, ticaret erbabının ise ikinci yolu takip ettiği yönündedir.⁵²⁷ Bu süreci bir işgal olarak gören Asfendiarov, diğer bölge güçlerinden daha güçlü olan Rusya'nın karşısında aslında Kazakların izleyebilecekleri başka bir yol bulunmamış ve bu işgal Kazakları komşularından daha güçlü kılmış ve geliştirmiştir.⁵²⁸

“Az belalı işgal” tezinin Orta Asya'da yazılan tarih kitaplarında İkinci Dünya Savaşının devam ettiği dönemde son örneklerine rastlamak mümkündür.⁵²⁹ Bundan sonraki dönemde ise buradaki tarih yazımında yeni tezin, “birleştirilme” tezinin izleri görülmektedir.

1920-1930'lu yıllarda oluşmaya başlayan Azerbaycan tarih yazımında da Rusya'nın yayılmacı siyasetine, devrin tezleri dahilinde bakıldığı görülmektedir. Bu dönemde yayımlanan eserlerden ilki Mehmet Hasan Baharlı'nın (Veliyev) Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnografik ve İktisadi Oçerk) adlı eseridir. Baharlı eserinin muhtelif yerlerinde Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik işgalci siyaseti üzerinde defalarla durmaktadır. Eserinin üçüncü bölümünde ise tamamen Rusya'nın işgalci siyasetinin bölgeye getirdiği dağıntılara, felaketlere değinmektedir. Rusların gelişi Azerbaycan'ın parçalanması ve yerel halkın sıkıştırılmasına neden oldu. Zamanla da yerel yönetim ve toprak alanındaki uygulamalar yeni değişiklikleri ortaya çıkardı.⁵³⁰ Çar Rusya'sının Azerbaycan'a yerleşmesi insanların göç ettirilmelerini, ticaretin gerilemesini de beraberinde getirdi,⁵³¹

Bu konuya temas eden ikinci bir eser Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan adlı eseridir.⁵³² Azerbaycan'ın sınırları, coğrafyası,

⁵²⁷ a. g. e., s. 198.

⁵²⁸ a. g. e., s. 123.

⁵²⁹ Örneğin, İkinci Dünya Savaşı döneminde Kazakistan SSC Tarihinin yazıldığı görülmektedir. Bu eserde daha işgalci ve az belalı işgal tezinin devam ettiği görülmektedir. Bkz.: **İstoriya Kazakkhskey SSR**, Alma-ata 1943. Fakat artık bu alanda işgal tezinin yavaş yavaş etkisini kaybettiği ve yerini yeni teze bıraktığı görülecektir.

⁵³⁰ Veliyev/Baharlı, a. g. e., s. 71.

⁵³¹ a. g. e., s. 168-169.

⁵³² Çemenzeminli, Y. V., **Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan**, İstanbul 1921. Eserin 1993 yılında Bakü'de ikinci baskısı yapılmıştır. Çalışmada eserin 1993 yılındaki ikinci baskısı kullanılmaktadır.

kentleri, ekonomik durumu ile bilgi verilen bu eserde Rusların Azerbaycan'ı işgal etmeleri üzerinde de defalarla durulmaktadır. Rusya'nın uyguladığı siyaset sonucu Azerbaycan'ın şehirleri işgale uğramış, ekonomisi ise Rusya'nın sömürgeye dayalı göçürme ve ekonomik politikası esasına dayanmaktadır.⁵³³

Bu alanda yayınlanan diğer bir eser Reşit Bey İsmayılov'un Azerbaycan Tarihi adlı eseridir. Devrin olaylarını eserinde değerlendiren Reşit Bey, Azerbaycan'da Rus işgali esasında Doğu Gürcistan bölgesinin Rusya tarafından işgal edilmesi ile başlamıştır. Yazara göre, "Gürcistan'ı kan dökmeden aldıktan sonra Azerbaycan'ı ele geçirmek Çar yönetimi için çok kolay olacaktı. Çünkü Azerbaycan'ın işgali Rus için büyük önem taşımaktaydı ve Gürcistan'ın işgali Ruslar için Azerbaycan yolunu açacaktı."⁵³⁴

Bu dönemde yazılan diğer eserlerde de Rus Çarizminin Azerbaycan'daki siyasetinin ekonomik, siyasi, kültürel işgalci boyutları üzerinde durulmakta ve eleştirilmektedir.⁵³⁵

2.2. Birleştirilme Tezi

İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği'nde tarih alanında Birlik Cumhuriyetlerinin tarihlerine yönelik yeni akademik yayınların sayısı çoğaldı. Bu yeni yayınlar, dönemlerinin siyasi havasını yansıtma bakımından önem arz etmektedir. Bu yeni yayınlarla beraber Sovyet Tarih yazımında Rus

⁵³³ Çemenzemli, a. g. e., s. 33-34.

⁵³⁴ Reşid Bey İsmayılov, a. g. e., s. 99. Eserde Kuzey Azerbaycan'ın Rus tarafından işgali tarihi yönüyle anlatılmaktadır. Olaylar anlatılmakta, fakat yazar anlatıma kendi görüşlerini katmamakta ve olayların kritiğini yapmamaktadır.

⁵³⁵ Bu dönemde konuya temas eden aşağıdaki eserlere bakılabilir: Zeynalıoğlu, Cahangir, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, İstanbul 1924 (eserin 1992 yılında Bakü'de ikinci baskısı yapılmıştır); Pakomov E. A., **Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana (Azerbaycan Tarihi'nin Kısa Kursu)**, Bakü 1923; B. M. Sısoyev, **Kratkiy Oçerk İstorii Azerbaydjan (Severnogo) (Kuzey Azerbaycan'ın Kısa Tarihi)**, Narkompros ASSR Azerbaydjanskiy Arkeologičeskiy Komitet, Bakü 1925; Hüseyin Minasazov, **Bir İhtilalin 100. Yılı**, Bakü 1926; A. A. Mamedov, "İz İstorii Okkupatsii İ Prevräşeniya Azerbaydjana V Koloniyu (Naçalo XVIII V.)", **İzvestiya Azerbaydjanskiy Pedagogičeskiy İnstituta**, Bakü 1939; Gubaydulın, A., Feodal'ne Klassı i Krestyanstvo v Azerbaydjane v XIX Veka, Bakü 1928; Aynı yazar, "XIX Asırda Azerbaycan'da İmtiyazlı Sınıfların Sayına Dair Malumat", **Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu**, no. 4-5, Bakü 1930, ss. 51-55; Aynı yazar, XIX Asırda Azerbaycan'da Sosyal-İktisadi Münasebetler Tarihinden", **Maarif İşçisi**, no. 2, Bakü 1929, ss. 111-120 vb.

Çarizminin yayılmacı, egemenlik kurma politikasına yönelik yeni yaklaşımın da ortaya konduğu görülmektedir. Daha önceki dönemin “işgalci veya az belalı işgalci” tezi yerini “birleştirilme” tezine bırakmaktaydı. Savaş durumu ve savaştan sonra dağılmış, harabeye dönmüş ülkenin birlik ve beraberliğe ihtiyacı tarih yazımına da eski dönemin değerlendirilmesinde yansımaktaydı.

Daha sonraki, hatta 50’li yıllara kadar eski tezin izleri bazı yayınlarda kendini gösterse de,⁵³⁶ 1940-1960’lı yıllar Sovyet Tarih yazımında Rusya Çarizminin yayılmacı politikası konusunda hakim olan tez “Birleştirilme” tezi olmuştur.

“Birleştirilme” tezinin ilk izlerine daha 1940 yılında yayınlanan Azerbaycan Tarihi eserinde⁵³⁷ görmek mümkündür. Eserde Azerbaycan’ın Rusya’yla birleştirilmesi aşağıdaki şekilde tarif edilmekteydi: “Türkmençay anlaşmasından sonra Azerbaycan Rusya’yla birleşerek onun bir parçası oldu. Azerbaycan halkı bu birleşmeyle Gürcü, Ermeni, Ukrayna, Beyazrus ve diğer halklarla beraber Çara ve Rus burjuvasına karşı mücadeleye başladı.

Çar yönetiminin halklara karşı baskısı ağırdı. Fakat bundan daha kötüsü de olabildi. Bundan daha kötüsü ise İran ve Türkiye feodallerinin hakimiyeti altına geçmekti. Tabii ki, en güzeli Azerbaycan halkının bağımsız şekilde yönetimine sahip olup diğer halklarla beraber dünyada yerini almasıydı. Ne yazık ki, İran ve Türkiye feodallerine karşı kendinde böyle bir güç bulamamaktadır, tek yol Rusya’yla birleştirilme olmaktadır”.⁵³⁸ Aslında bu eser “Birleştirilme” tezini tam ortaya koyan bin eser rolünü oynamamaktadır. Eski tezden yeni teze geçiş eseridir. Bu eserin benzerlerini Orta Asya tarihçiliğinde de görmek mümkündür.⁵³⁹

⁵³⁶ Bu konuda Bekmakhanov’un aşağıdaki çalışmalarına bakılabilir: “O Sotsial’no -Ekonomicheskikh Posledstviya Prisoedineniya Kazakhstana k Rossii”, **Bol’shevik Kazakhstana**, no. 11-12, Alma-Ata 1946; “K İstorii Vzaimootnosheniy Kazakhstana so Sredneaziatskimi Khanstvami”, **Bol’shevik Kazakhstana**, no. 5, Alma-ata 1947; “Vozniknovenie Kapitalisticheskoy Promishlennosti i Zarojdenie Rabochego Dvijeniya v Kazakhstane”, **Uchenie Zapiski Kazakhskogo Gosuniversiteta, Ser. İst.**, Tom 13, Alma-ata 1950.

⁵³⁷ **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk (S Drevneyşiy Vremen Do XIX Veka**, (Podgotevlen Kollektivom Nauçnim Rabotnikov İnstituta Az. FAN), Bakü 1941.

⁵³⁸ **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy...**, s. 207.

⁵³⁹ Buna örnek olarak aşağıdaki eserler gösterilebilir: **İstorii Narodov Uzbekistana**, Tashkent 1947; Apollov N. G., **Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii v 30-e Godı XVIII Veka**, Alma-ata 1948; **İstorii Kazakhskoy SSR**, (Pod redaktsiey İ. O. Omarov, A. M. Pankratov), Alma-Ata 1949; Gafurov, B. G., **İstoriya Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzloženii**, Stalinabad 1949.

Yeni tezin, “birleştirilme” tezinin kabulü ve yaygınlaştırılması alanındaki konuşmalar, tartışmalar SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü’nün yayını olan “Voprosi İstorii” dergisi sayfalarında yürütülmekteydi. Derginin 1951 yılının 4. sayısında Akademik M. B. Nechkina’nın dergiye gönderdiği “Az belalı işgalin eleştirisi” mektubu tarihçinin yeni görevini belirlemekteydi. Mektupta ileri sürülen fikre göre “Tarihçinin görevi, büyük kardeş Rus halkının etrafında birleşerek ve onun liderliğinde diğer halklarla birlik ve beraberliğinin resmini ortaya koymak olmalıdır”.⁵⁴⁰ Makale Sovyet tarihçileri tarafından geniş kabul gördü. Bundan sonra yeni yaklaşım doğrultusunda eserlerin yazıldığı görülmektedir.⁵⁴¹

Azerbaycan Tarih yazımında yeni tez doğrultusunda, amma farklı boyutlarıyla ilgili çok sayıda çalışma yayınlanmıştır.⁵⁴² Bu dönemde “birleştirilme” tezini tüm yönleriyle inceleyen iki ana eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki Azerbaycan’ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Onun Müterakki İktisadi ve Kültürel Sonuçları isimli eserdir.⁵⁴³

Eserin ilk bölümünde Azerbaycan’ın Rusya’yla birleştirilmesinin tarihi şartları incelenmektedir. Yazarlara göre XVIII yüzyılın başlarında Azerbaycan’da yaşananlar, ülkenin parçalanmışlığı, ayrı ayrı kuvvelerin zaman zaman buraya akınlar düzenlemeleri Rusya’nın Azerbaycan’ını ele geçirmeyi gerekli kılmaktaydı.

⁵⁴⁰ Nechkina, M. V., “K Voprosu o Formule ‘Naimen’shee Zlo’. Pismo v Redaktsiyu”, **Voprosi İstorii**, no. 4, Moskova 1951, s. 47.

⁵⁴¹ Özellikle Orta Asya’nın Rusya’ya birleştirilmesi konusunda bu dönemde yazılan eserler için bkz.: Braginskiy İ.S., Radjabov, S., Romodin V. A., “K Voprosu o Znachenii Prisoedineniya Sredney Azii k Rossii”, **Voprosi İstorii**, no. 8, Moskova 1953; Radjabov, S., **Rol Velikogo Russkogo Naroda v İstoricheskikh Sud’bakh Sredney Azii**, Tashkent 1955; Mekhtiev, G. G., “İstoricheskoe Znachenie Prisoedineniya Azerbaydjana k Rossii”, **Voprosi İstorii**, no. 3, Moskova 1952. Ukrayna’nın Rusya’ya birleştirilmesinin tarihi önemini vurgulayan çalışma için bkz.: Kolodin, F. İ., “İstoricheskoe Znachenie Vossoedineniya Ukraini s Rossiey”, **İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya istorii, ekonomiki, filosofii, prava**, Alma-ata, Vıp. 1, ss. 12-22; Gazenfer Mehdiyev, **Ukraynanın Rusiya ile Birleşmesinin 300 illiyi**, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Yayınları, Bakü 1954.

⁵⁴² Bu eserlerden bazıları için bkz.: Sumbatzade, A. S., “O Razoritel’nom Kharaktere İranskikh Nashestviy na Azerbaydjan v Period Prisoedineniya Strani k Rossii”, **Uchenie Zapiski AGU**, no. 2, Bakü 1955; yine onun, “Progressivnie Ekonomicheskie Posledstviya Prisoedineniya Azerbaydjana k Rossii v XIX V. (Bez Neftyanoy Promishlennosti)”, **Trudi İnstituta İstorii i Filosofii AN Az. SSR**, T. V, Bakü 1954; Mehdiyev G. G., **Azerbaycan’ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Onun Tarihi Önemi**, Bakü 1952.

⁵⁴³ Eserin ilk baskısı Bakü’de 1955 yılında Rusça yapılmıştır (**Prisoedinenie Azerbaydjana k Rossii i Ego Progressivnie Posledstviya v Oblasti Ekonomiki i Kul’turu**, Bakü 1955). Bir yıl sonra ise Azerbaycan diline çevrilmiştir (**Azerbaycan’ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Onun Müterakki İktisadi ve Kültürel Sonuçları**, Bakü 1956).

Türkiye, İran feodallerinin bölgeye yaptığı hareketler öne çıkarılırken, Çar Rusyası liderlerinin ve askerlerinin bölgeye akınları göz ardı edilmektedir.⁵⁴⁴

Rusya dışındaki devletlerin bölgeye yönelik planları kötülenirken, aynı zamanda Ruslara karşı mücadele vermiş, bağımsızlıklarını korumak için savaşan hanlıkların bu mücadelelerinden dolayı eleştirildikleri görülmektedir.⁵⁴⁵

Azerbaycan'ın Rusya ve İran arasında paylaşımının ilk belgesi olan Gülistan Anlaşması'nı yazarlar şöyle değerlendirmektedirler: "... Bu anlaşmaya göre İran Azerbaycan Hanlıklarının (Nahçıvan hariç) Rusya'ya birleştirilmesini kabul etmiş oluyor. Bu anlaşma aynı zamanda İran'ın Kuzey Azerbaycan'ı silah gücüyle işgal edip, onun Rusya'yla birleşmesinin karşısını almak için giriştiği çabanın sonuçsuz kaldığını göstermektedir."⁵⁴⁶

Eserin birinci kısmında yazarlar Azerbaycan'ın Rusya'yla birleştirilmesinin tarihi "önemi" üzerinde durmaktadırlar: "Kuzey Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesi Azerbaycan halkının tarihi gelişiminde önemli rol oynamıştır, onun gelecek iktisadi, siyasi ve kültürel hayatı için önemli bir kademedir".⁵⁴⁷

Eserin ikinci bölümü Rusya'ya birleştirildikten sonra iktisadi sahadaki "hızlı" gelişmelerden, üçüncü bölümde ise medeni sahadaki "müterakki gelişmelerden" bahsedilmektedir.⁵⁴⁸

Yeni yaklaşımla yazılan ikinci bir eser ise üç ciltlik Azerbaycan Tarihi eseridir. Eserin ikinci cildi Azerbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesi konusyla başlamaktadır.⁵⁴⁹ Bu eser de daha önceki eserdeki konu takiplerini yapmakta ve Rusya'nın Azerbaycan'ı kendisine birleştirmesi için "olgun" şartların olduğunu, birleştirdikten sonra ise hayatın her alanında gelişmelerin yaşandığı üzerinde durmaktadır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ Azerbaycan'ın Rusya ile Birleştirilmesi..., s. 17.

⁵⁴⁵ a. g. e., s. 33.

⁵⁴⁶ a. g. e., s. 38.

⁵⁴⁷ a. g. e., s. 50.

⁵⁴⁸ a. g. e., s. 66 ve devamı.

⁵⁴⁹ İstoriya Azerbaydjana, Tom II, Bakü 1960. 1964 yılında ise eserin Azerbaycan Dilinde basılmıştır (Azerbaycan Tarihi, II. Cilt, Bakü 1964).

⁵⁵⁰ a. g. e., s. 1, 24. Bu yaklaşımın tarih ders kitaplarına ve tarih ders programlarına yansımaları için bkz.: Azerbaycan Tarihi, (komisyon çalışması), Azerbaycan Devlet Tedris-Pedagoji Edebiyat Neşriyatı, Bakü 1960, ss. 62-75; E. N. Guliyev, Azerbaycan Tarihi, 7-8. sınıflar için ders kitabı,

2.3. “Gönüllü Şekilde Terkibine Dahil Olma” Tezi

1953 yılında Sovyetler Birliği lideri Stalin’in ölümü ve bunun devamında da iktidar değişikliği, 1956 yılında Partinin XXII Kurultayının toplanması devlette ve toplumda yeni değişiklikler yapılacağına işaretini vermektedir. Stalin’in döneminin eleştirisiyle beraber, artık Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin kurulduğu ve yeni hedefin Komünizm olması gerektiği üzerinde durulmaktaydı. Özellikle Partinin 1962 yılında toplanan Mart ve Kasım toplantılarında bu konu gündemde tutulmuştur.⁵⁵¹

Bu dönemde Üniversitelerde okutulmaya başlatılan Elmi Komünizm eserleri Komünizm kuruculuğunda milletlerin gelişim diyalektiğini aşağıdaki şekilde belirtmekteydi: “Tüm halkların birbirlerine yaklaşımları için her bir halkın terakki etmesi ve her bir halkın terakki etmesi için de tüm halkların birbirlerine yaklaşımları – komünizm kuruculuğu yolunda sosyalist milletlerin gelişim diyalektikası budur”.⁵⁵² Komünizm kuruculuğu yolunda artık halkların güç kullanmak suretiyle birleştirilmeleri yerini gönüllü yaklaşıma bırakıyordu, şuurlu olmayan yaklaşımlar yerini şuurlu yaklaşımlara bırakıyordu. Komünizm kuruculuğu yolunda halkların gönüllü yaklaşımlar esas rolü oynamaktaydı.⁵⁵³

Sovyet ideolojisinde ortaya çıkan bu yeni yaklaşım tarih biliminin karşısına da bu doğrultuda çalışmalar yapmak görevini getirmekteydi.⁵⁵⁴ Bu görev Sovyet tarihçilerinin Rusya’nın yayılcı politikası alanında da yeni yaklaşımın yaranmasına sebep oldu. “Birleştirilme” tezi ideolojinin yeniden şekillenışı doğrultusunda yerini “gönüllü şekilde dahil olma” tezine bırakmaktaydı. Tezin esası, bölgelerin Rusya sınırları içine gönüllü dahil olmalarıydı.

Maarif Neşriyatı, Bakü 1977, ss. 103-128; **Orta Mekteb Programı, Azerbaycan Tarihi (1958-1959-cu ders ili için)**, Bakü 1958, s. 8; **SSRİ Tarihi Kursunun Programı (Ali Mektepler Üçün)**, V. İ. Lenin adına APİ Neşriyatı, Bakü 1969, s. 18-20; **SSRİ Tarihi Kursu Programı, (Ali Partiya Mektepleri Üçün)**, Birleşmiş Neşriyatı, Bakü 1959, s. 14-16.

⁵⁵¹ Bkz.: Sovyetler Birliği’nde Bilim ve Tarih Bilimi kısmı, dipnot 268.

⁵⁵² **Elmi Kommunizmin Esasları**, s. 454 ve devamında s. 455-470.

⁵⁵³ **a. g. e.**, s. 454.

⁵⁵⁴ 18-21 Aralık 1962 yılında SSCB Komünist Partisi Merkezi Komite ve Bakanlar Kurulu’nun kararıyla tarih biliminde yeni kadroların hazırlanması, sorunları ve düzeylerinin yükseltilmesi konusunun görüşülmesi için düzenlenmiş olan Konferans ideolojideki yeni yaklaşımı ortaya koymaya hizmet etmekteydi. Bkz.: **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

Bu dönemde Orta Asya Cumhuriyetlerinde yeniden yazılan Tarih eserlerinde bu yeni yaklaşımın izlerini görmek mümkündür.⁵⁵⁵

Azerbaycan'da bu yaklaşımın yerleşmesi 1964 yılına, Rusya'nın bu bölgeyi kendi sınırlarına dahil edip burada egemenlik kurmasının 150. yılına rastlamaktadır. 30 Ocak 1964'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, "Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkibine Dahil Olmasının 150. Yıldönümünü Bayram Etmek" hakkında bir karar kabul etti. Kararda şöyle denmekteydi: "150 yıl önce Azerbaycan Halkı kendi kaderini büyük Rus halkının, ülkemizin diğer halklarının kaderi ile bağladı. Azerbaycan'ın Rusya'nın terkebine dahil olması Azerbaycan halkının tarihinde önemli bir dönemeci oluşturmaktadır ve Azerbaycan'ı geride kalmış Doğu feodal yapısından kurtarmıştır. Azerbaycanlılar büyük Rus halkının inkılâbî mücadelesine katılmakla ve onun da yardımıyla geniş medeni ve iktisadi gelişim yoluna çıkmıştır".⁵⁵⁶

Bu karardan bir hafta sonra ise Azerbaycan KP MK'sı ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu cumhuriyet çalışanlarına "Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılına Liyakatle Kutlamak" hakkında hitabı oldu.⁵⁵⁷

Bu konudaki geniş bilimsel toplantılardan biri Azerbaycan Bilimler Akademi'sinde 20-22 Nisan 1964 yılında yapıldı. Farklı bilim dalları üzerine ayrı ayrı yapılan oturumlarda tarih alanında da 10 bildiri sunuldu. Bildirilerin esas özelliği Azerbaycan'ın Rusya'nın terkebine dahil olmasının ileri bir adım olarak

⁵⁵⁵ Bkz.: **Kazak SSR Tarihi**, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1957; **Uzbekistan SSR Tarihi**, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tashkent 1955; **Türkmenistan SSR'nin Tarihi**, Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü, Aşgabat 1959; **Kırgızistan SSR Tarihi**, Kırgızistan Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü, Frunze 1956; Orozaliev, K., "İstoricheskoe Znachenie Dobrovol'nogo Vkhojdeniya Kirgizii v Sostav Rossii", **İzvestiya Akademi Nauk Kirgizskoy SSR, Seriya Obshchestvennykh Nauk**, Ashkabat 1963, Tom V, vıp. 3, ss. 5-12.

⁵⁵⁶ Bu karar metni için bkz.: "Azerbaycan'ın Rusya Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılına Bayram olarak Kutlamak Hakkında" Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin kararı", **Komünist gazetesi**, 30 Ocak, Bakü 1964.

⁵⁵⁷ Bu hitap için bkz.: "Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılına Liyakatle Karşılalım". Cumhuriyetin işçilerine, kolkhozçularına, aydınlarına, erkek ve bayanlarına, tüm çalışanlarına Azerbaycan KP MK, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Bakanlar Kurulunun hitabı", **Komünist gazetesi**, 7 Şubat, Bakü 1964.

önemini ortaya koymak ve Rus halkı ile Azerbaycan halkı arasında bu dahil olma sonucu ortaya çıktığı kabul edilen dostluğun vurgulanması olmuştur.⁵⁵⁸

Devlet tarafından dile getirilen bu yaklaşımın bu dönemde yeni yazılan tarih eserlerine yansıdığı görülmektedir. Yeni yazılan eserlerde bu alandaki görüşleri aşağıdaki şekilde toplamak mümkündür: Azerbaycan Rusya'nın terkiğine gönüllü dahil olmuştur; Bu dahil olma onu Doğu'nun geride kalmış feodal İran, Türkiye gibi devletlerin sömürüsü altına girmekten kurtarmıştır; Bu dönemde hayatın tüm alanlarında gelişmeler yaşanmıştır ve bu gelişmeler için Azerbaycan büyük Rus Halkına minnettar olmalıdır.⁵⁵⁹

Sovyet tarih yazımında bu son yaklaşım Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Fakat 1985 yılından itibaren Sovyet yönetimindeki değişim ve aynı zamanda toplumdaki değişim, yeniden kurma ve açıklık politikaları çerçevesinde, tarih alanında da yeni yaklaşımları beraberinde getirdi. Bunu izleyen süreçte eskinin Birlik Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri, milli devlet kuruculuğu sürecine girmeleri farklı cumhuriyetlerde farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına neden oldu.

2.4. Sovyet Sonrası Dönemde Rus Yayılmacılığına Yaklaşım

Sovyetler Birliği'nde 80'li yılların sonundan itibaren başlayan yeniden yapılanma ve açıklık havası siyasi ve toplumsal alandaki değişimlerle beraber kendini tarih yazımı ve eğitimi alanında da gösterdi. Rus yayılmacılığının tarih yazımı ve eğitimindeki durumu bu yeni siyasi ve toplumsal gelişimlerle yeniden ad

⁵⁵⁸ Bu toplantıda sunulan bildirimler için bkz.: **Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi'nin "Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkiğine Dahil Olmasının 150. Yılı" ile ilgili düzenlediği bilimsel Toplantının Bildirileri (20-22 Nisan 1964)**, Bakü 1964.

⁵⁵⁹ Yeni yaklaşım doğrultusunda bu dönemde yayımlanan aşağıdaki eserlere bakmak mümkündür: **V Yedinoy Sem'e Bratskikh Narodov**, Bakü 1964; **Velikaya Drujba Azerbaydjanskogo i Russkogo Narodov (S Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney)-Dokumenti, Pis'ma, Vospominaniya, Khudojestvenne Proizvedeniya**, Kniga 1-2, Bakü 1964; İbrahimbeyli, Kh. M., **Rossiya i Azerbaydjan v Pervoy Treti XIX Veka (İz Voенno-Politicheskoy İstorii)**, Moskova 1969. Aynı zamanda bu yaklaşımın tarih ders kitabına yansımaları için bkz.: E. N. Guliyev, E. İ. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Azerbaycan Devlet Tedris-Pedagoji Edebiyatı Yayınları, Bakü 1964, ss. 93-114.

değiştirdi. “Gönüllü şekilde terhibine dahil olma” yaklaşımı yeniden yerini “işgal” tezine bıraktı.

Tarih eserlerinde işgal gerekçeleri aşağıdaki bilgilere dayanmaktaydı: “Rus asilzadelerinin, tacirlerinin çıkarlarını koruyan Rusya, yeni topraklar işgal etmek, işgal ettiği yerlerin kaynaklarını ele geçirmek ve aynı zamanda buraları bir Pazar olarak kullanmak politikası izlemekteydi. Çar yönetimi Hazar Denizini kendi iç denizi durumuna getirip, Kafkasları işgal etmekle güneye doğru inerek ve aynı zamanda Orta Asya’yı da işgal etmek için hazırlıklar yapmakta, stratejik yerler ele geçirmekteydi. Kafkaslar sadece ekonomik yönden değil, askeri stratejik yönden de Rusya için büyük önem taşımaktaydı.”⁵⁶⁰

Bu pazar ve stratejik yerleri işgal etmek için aynı zamanda Avrupa devletleri de bölge ülkelerini yanlarına almak peşindeler. Özellikle İngiltere ve Fransa bu mücadelede İran ve Türkiye’yi Rusya’ya karşı kullanma eğilimindedirler. Bölgede ekonomik, siyasi, askeri çıkarları olan Batılı devletler Rusya’nın bölgede tek hakim güç olmasını istememektedirler.⁵⁶¹

Bölgede Rusya, İran ve Türkiye arasındaki yaşanan çıkar savaşı sonucu Azerbaycan, 1813 yılında Rusya ve İran arasında yapılan Gülistan Antlaşması ve yine Rusya ve İran arasında 1828 yılında bağlanan Türkmençay Antlaşmalarıyla ikiye bölündü. Azerbaycan’ın güney kısmı İran Devletine ve Kuzey Kısmı da Rusya’ya bağlandı. Bununla da Azerbaycan halkı ikiye parçalanmış oldu. İşgale uğrayan Azerbaycan Rus asilzadelerinin ve tüccarlarının hem ticari mal kaynağına ve hem de pazarına çevrildi. Azerbaycan bağımsızlığını kaybetti.⁵⁶² Sömürüye karşı başkaldırıları ise acımasızca bastırıldı.⁵⁶³

Bu yaklaşımı Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycan’da yayınlanan tüm tarih eserlerinde⁵⁶⁴ ve tarih ders kitaplarında⁵⁶⁵ görmek mümkündür.

⁵⁶⁰ **Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esredek)**, s. 569.

⁵⁶¹ **a. g. e.**, s. 569-570.

⁵⁶² **Azerbaycan Tarihi**, (Editörler, İgrar Eliyev), s. 205.

⁵⁶³ **Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esredek)**, s. 587.

⁵⁶⁴ Bu dönemde yukarıda gösterilen eserler dışında konuyla ilgili aşağıdaki eserlere bakılabilir: Mahmud İsmayıl, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 206-231; aynı yazar, **İstoriya Azerbaydjana (Kratkiy Obzor s Drevneyshikh Vremen do 1920 g.)**, Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatel’stvo, Bakü 1995, s. 78-83; **Azerbaycan Tarihi (XIX**

Bu dönem için tarih eserleri ve tarih ders kitapları kadar önemli sayılabilecek diğer bir husus da, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Baş Katibi, Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmasından sonraki dönemde II. Cumhurbaşkanı olarak iktidara gelen Haydar Eliyev'in, Sovyet ideolojisinin Rusya'nın yayılcı politikasının tarih yazımına yansımaları alanında Azerbaycan'daki uygulamalarının yanlışlıklarını itiraf etmesi ve bunların düzeltilmesi konusundaki yaklaşımı olmuştur.⁵⁶⁶

Bağımsızlık dönemi Kazakistan tarihi kitaplarında ilk dönemlerde (esasen de 90'lı yılların ortasına kadar olan dönemde) daha Rusya yayılcılığı konusunda daha olumlu bir yaklaşım görülmektedir. Şöyle ki bağımsızlığın ilk dönemlerinde yayınlanan eserlerde Kazakistan'ın Rus yönetimini kabul etmesinden bahsedilmektedir. Bu kabul etme de diğer bir alternatifin olmamasından

yüzyıl), 7 ciltte, 4. cilt, Azerbaycan Bilimler Akademisi A. A. Bakıkhanoğlu adına Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 2000, s. 14-37; **Azerbaycan Tarihi**, (Hazırlayanlar; Süleyman Eliyarlı, F. Mahmutov, İ. Babayev, Y. Mahmutov, Z. Bayramlı, K. Şükürlü, M. Abdulla, Ş. Tağızade, V. Muhtaroglu), Bakü 1996.

⁵⁶⁵ Bu dönemde yayınlanan üniversite, orta eğitim ve lise eğitiminde okutulan tarih ders kitapları için bkz.: Mail Demirli, Mahal Memmedli, a. g. e., s. 92-101; E. E. Gocayev, **Vatan Tarihi**, 5. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1997, s. 59-68; Süleyman Memmedov, Kerim Şükürov, **Azerbaycan Tarihi**, 9. sınıf için ders kitabı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1995, s. 143-171; Süleyman Memmedov, Tofiq Vemilev, Ekber Gocayev, **Azerbaycan Tarihi**, 9. sınıflar için ders kitabı, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2003, s. 185-223; **Yeni Tarih**, 10. sınıflar için ders kitabı, (Tofiq Veliyev'in başkanlığında komisyon hazırlamıştır), Bakü 2003, ss. 81-87.

⁵⁶⁶ 1960'lı yılların sonlarında Süleyman Eliyarlı hazırladığı "**Azerbaycan'da Petrol İnhisarı Tarihi**" ve "**Kapitalizm Cemiyeti Tarihi**", "**Şimali Azerbaycan'ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Ekonomik Vaziyeti**" konulu çalışmaları ile "Resmi Tarih" tezine karşı kendi tezini ileri sürüyordu: "Azerbaycan Rusya'ya gönüllü olarak katılmamıştır, zorla işgal edilmiştir. Çar Rusya'sı Azerbaycan'ı ve Kafkasya'yı müstemleke yapmak için sömürgeci siyaseti yürütmüştür. Hatta "Gence'nin İstilas İçin Madalya" da yaptırmıştır (Bu konuda bkz.: Taha Akyol, Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi, Buray Yayınevi, İstanbul 1990, s.121-124). Süleyman Eliyarlı ve bir grup bilim adamının resmi teze karşı gelmeleri Cumhuriyette tepkilere yol açmış ve gazetelerde bu insanlara karşı kampanyalar başlatılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan KP MK'nın başkanı olan Haydar Eliyev Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1994 yılında Bakü Devlet Üniversitesinin kurulmasının 75 yılı kutlama konuşmasında o günkü olayı şöyle itiraf etmekteydi: "O yılları hatırlıyorum. O zamanlar, 1968 yılında ben Azerbaycan'da Devlet Güvenlik Komitesinin başkanı idim. Üniversitede bir grup bilim adamı Azerbaycan Tarihini incelerken Azerbaycan'ın Rusya'ya birleşmesi konusunda tartışmışlardı. Farklı fikirler söylenmişti. Kimileri birleşmeyi gönüllü birleşme, kimileri zorunlu birleşme, kimileri ise sadece bir birleşmenin olduğunu üzerinde durmuştu. Bu olay o zamanlar çok abartıldı. Bilim adamlarının olayların tüm yönlerini incelemek zorundalar. O zamanlar da resmi görüş Azerbaycan'ın Rusya'nın terkiğine gönüllü şekilde dahil olma yönündeydi, güya Azerbaycan bunu rica etmişti. Bu tez tarihi gerçeklikten uzaktı, fakat o dönemde bu tez savunulmaktaydı ve hatta bayram olarak kutlanmaktaydı. Birkaç bilim adamı bu teze karşı geldikleri için karışıklık yaşandı. Bu bilim adamları ile ilgili araştırmalar yapıldı, onlar milletçilikle suçlandı. Doğrudur, hatta bazıları cezalar da aldılar. Fakat onu da biliyorum ki o bilim adamlarının hepsi şimdi çalışmalarına devam etmekte. Bkz.: "Bakü Devlet Üniversitesi'nin 75 yıllık Yubileyine Hesr Olunmuş Tantanalı Merasimde Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heyder Aliyev'in Nitgi", **Azerbaycan Gazetesi**, 29. XI. 1994, s. 2.

kaynaklanmaktaydı ve bir zorunluluk idi. Rusya'nın buralarda sömürü politikası uyguladığı inkar olunmamakta, fakat ekonomik, kültürel ve siyasi alanda getirilerinin de fazla olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu eserlerde öne çıkarılan diğer bur husus ta Rus ve Kazak halklarının dostluklarından bahsetmesidir.⁵⁶⁷

90'lı yılların ortalarından sonra ve esasen de 2000'li yıllarda yayınlanan eserlerde ise artık sömürü politikasının ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Bu dönemde yayınlanan eserlerdeki konu başlıklarından bunu görmek mümkün: "Rusya'nın Kazakistan'da sömürü politikasına başlaması", "Kazakistan – Rusya'nın sömürgesi", "Kazakistan'ın Rusya'nın sömürmesine çevrilme süreci" vs. Dolayısıyla, bağımsızlığın ilk döneminde yayınlanan eserlerde Rusya'nın olumlu görüntüsü varken, 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren ilk dönemdeki olumlu görüntüden izler kalmamaktadır.⁵⁶⁸ İşgalci yaklaşımı Özbekistan'daki tarih ders kitaplarında da görülmektedir.⁵⁶⁹ Kırgızistan'da yayınlanan eserlerde Rusların Kırgızistan'ı sömürmesinden bahsedilmekle beraber, daha çok bu işgalin getirdikleri ve götördükleri üzerinde durulmaktadır. Şöyle ki Rusya'yla birleşme siyasi alanda Kırgızları ve Kırgızistan'ı Doğu devletlerinin ve İngiltere'nin sömürüsü altına girmekten kurtardı. Ekonomik alanda eski hanlıklarla ve Doğu devletleri ile kıyaslandığında Rusya'yla birleşme burada ekonomik bir canlanmaya neden oldu ve ekonominin hızlı gelişimi yaşandı. Kültürel alanda, Rusya'ya birleşme Rus ve yabancı bilim adamlarının bölgenin tarihini, edebiyatını, yaşamını, yer altı ve yer üstü varlıklarını incelemelerini hızlandırdı. Aynı zamanda birleşme sonucu, Kırgız

⁵⁶⁷ Bu konuda örnek olarak aşağıdaki esere bkz.: Kasimbaev, J. K., **İstoriya Kazakhstana: Uchebnik dlya 9 klassa obsheobrazovatel'noy shkoli**, 2-e izd., opolnennoe, Almatı: Rauan 1995, ss. 8-111.

⁵⁶⁸ Bu konuda aşağıdaki eserlere bkz.: Kuzembayulı, A., Abil', E., **İstoriya Respubliki Kazakhstan** (Rekomendovana Ministerstvom obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan v kachestve uchebnika dlya studentov), Almatı 2003; Rıspaev, K., **İstoriya Respubliki Kazakhstan** (Uchebnoe posobie dlya studentov VUZov), Almatı 2002; Kan, G. V., **İstoriya Kazakhstana**, Uchebnie posobie, 2-e izd., pererab, i dop., Almatı 2002.

⁵⁶⁹ Bu dönemde 5. ve 9. sınıflar için yazılan İstoriya Uzbekistana ders kitaplarında bu yaklaşımı görmek mümkündür. Hatta 9. sınıf için yazılan 316 sayfalık tarih ders kitabında "Rus sömürücüleri", "Rus ajanları", "Rus işgalcileri" deyimleri 292 defa tekrarlanmaktadır. Bu konuda bkz: Shukhrat Ganiev, "Rossiya v Uzbekskikh Uchebnikakh İstorii", **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral'noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza, Tsentral'noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstorii**, Moskova 2003, ss. 313-318.

aydın kesiminin Rus aydınları ve Rus demokratik kültürü ile tanışmaları Kırgızistan’da kültürel alanda yeni ruhta gelişime neden oldu.⁵⁷⁰

Fakat Rusya’ya birleşmenin etkileri de yok değildir. Çok milletli Rusya devletine birleşme sonucu Kırgız halkı yönetim baskısından kurtulamadı. Ne milli ve ne de sosyal bağımsızlık elde edemedi. Aslında olanını da kaybetti. Çünkü Lenin’in de dediği gibi, Çar Rusya’sı “halklar hapisanesiydi”.⁵⁷¹

Bu problem Sovyet sonrası dönemde sadece Türk Cumhuriyetlerindeki tarih yazımında görülen bir problem değildir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Sovyet tarih yazımının bu konuda ortaya koyduğu tezlerin diğer Birlik Cumhuriyetlerinde de değiştiği görülmektedir. Olaya işgal veya daha olumlu yaklaşımlar gösterilmektedir.⁵⁷²

Rusya’nın yayılcı politikası konusunda Sovyet öncesi, Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemlerde çok sayıda eserler yayınlanmasına rağmen konunun bilimsel olarak incelenmediği görülmektedir. Bunu olaya farklı dönemlerde farklı yaklaşımların ve tezlerin ortaya atıldığı ve savunulduğu kanıtlamaktadır. Sovyetler Birliği süresince her dönemin siyasi havasına uygun olarak bu konuda yeni fikirler savunulmuştur. “İşgal etme”, “Birleştirilme” ve “Terkibine gönüllü dahil olma” yaklaşımları birbirlerini takip etmiştir. Sovyetlerden sonraki dönemlerde ise siyasi

⁵⁷⁰ **İstoriya Kırgızov i Kırgızstana, Uchebnik dlya vuzov** (Edit: Djunushaliev, D. D., Koychuev, T. K., Ploskikh, V. M.), Natsional’naya Akademiya Nauk Kırgızskoy Respubliki, Kırgızsko-Rossiyskiy Slavyanskiy Universitet, Bishkek 2003, s. 178-179.

⁵⁷¹ **A. g. e.**, s. 179. Ayrıca diğer bir kaynak için bkz.: Voropaeva, V., Djunushaliev, D., Poloskikh, V., **İstoriya Otechestva, Kratkiy kurs lektsiy po istorii Kırgızstana**, Izdanie 2-oe dopolnennoe, Bishkek 2005, ss. 92-99.

⁵⁷² Öreğin Ukrayna’da yayınlanan tarih eserlerinde bu dönem olayları anlatılırken, Rusyaya ve Ruslar karşı bir düşmanlık görülmektedir (Bkz.: Lyudmila, Moiseenkova, Pavel, Martsinovskiy, “Rossiya v Ukrainskikh Uchebnikakh İstori: Novoe Videnie ili Proyavlenie Konkurentsii na İdeologicheskom Rinke? Vzgljad iz Krıma”, **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral’noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza, Tsentral’noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstori**, Moskova 2003, ss. 70-73). Ermenistan’da Sovyet döneminde yazılan tarih eserlerinde Rusya’nın kurtarıcılığı rolü esas kabul edilmekteydi. Hatta Khachatour Abovya’nın aşağıdaki sözleri konuyla ilgili her eserde tekrarlanmaktaydı: “Allah Rusların ayaklarının Ermenistan topraklarına dokunduğu anı nurlandırın”. Sovyet sonrası dönemde yayınlanan eserlerde Rusların sömürgeci bir güç oldukları vurgulanmakla beraber, Rusların gelişi Ermenistan’ın daha da gelişimine neden olduğu fikri savunulmaktadır (Bkz.: Armen Bagdasaryan, “Rossiya v Armyanskikh Uchebnikakh İstori”, **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral’noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza, Tsentral’noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstori**, Moskova 2003, ss. 236-237).

duruma göre bir çok Türk ve diğer Cumhuriyette olduğu gibi Azerbaycan'da da işgalcilik politikası yeniden bilimsel eserlerde esas yeri almıştır. Fakat bu eserlerde yeni tezin çok da esaslandırılmadığı görülmektedir. Daha önceki dönemlerde yapılan çalışmaların eleştirilerine ve inkar edilmelerine dayanılmaktadır.

Bunlar bir daha onu göstermektedir ki, bu konuda bilimsel gerçeklere dayanan tezlerin ortaya atılması gerekmektedir. Yoksa siyasi havaya uygun olarak yıllarla yazılan ve değişen tezlerden kurtulmak mümkün olmayacaktır.

3. Sovyet Tarih Yazımı ve Eğitiminde “Biz” ve “Öteki” Bağlamında Türkiye İmajı

Devlet aygıtını ele geçirmiş olan müteşebbis bir kadro ve bu kadronun ortaya koyduğu ideoloji, olumsuz olan her şeyi içine tıktırdığı bir “öteki”ne gereksinim duymaktadır. Bunun anlamı “öteki”nin “biz”i, yani yeni oluşturulmak istenen toplumu, ideolojiyi meşru ve sürekli kılan bir yapıştırıcı ya da harç olarak algılamasıdır. Ötekinin yaratılıp tanımlandığı süreçte, olumlu öğelerle bezenmiş “biz” de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde yayınlanan tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında Sovyet ideolojisi çerçevesinde “biz” ve “öteki” bağlamında Türkiye imajı konusu tartışılırken öncelikle Sovyetler Birliği'ndeki “biz”in ve “öteki”nin sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Aşağıda da görüleceği üzere “biz” sadece Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayanlar ve onların düşünceleri ile sınırlanamayacağı gibi, “öteki” de sadece bu sınırın dışında kalanlar ve onların düşünceleri ile tanımlanamaz. Aslında “biz”i ve “öteki”ni değerlendirirken ülke sınırından daha çok, olaya sistemin ideolojisi yönünden, sistemin çıkarları yönünden bakmak gerekmektedir.

Sovyet anayasasına veya Parti ile ilgili yapılan yayınlara dayanarak Sovyetlerde “biz” ve “öteki”nin sınırlarını aşağıdaki şekilde belirlemek mümkündür. Sovyet Anayasası'nın 1. maddesine göre, “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

işçilerin, köylülerin, aydınların ve ülkenin tüm millet ve halkların emekçilerinin iradesine ve çıkarına dayanan Sosyalist umum halk devletidir”⁵⁷³. İşçiler, köylüler, aydınlar, emekçiler ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği “bizi” oluşturan ilk öğelerdir. Parti yaklaşımından hareket ederek anayasanın bu maddesine zıt olanları “öteki”lerin içine yerleştirebilir. Bunlar, zenginler, mülk sahibi olanlar, kapitalistler, köy ağaları, sisteme karşı gelen ajanlar. Parti içindeki gruplar düşünüldüğünde ise Bolşeviklere karşı grup olan Menşevikler, anarşistler, burjuva milliyetçileri, Marksizm-Leninizm’i kabul etmeyen ve ona karşı gelen diğer düşman grupları da “öteki” olarak görmek mümkündür.⁵⁷⁴

Yine anayasanın 30. maddesine göre, “Dünya sosyalizm sisteminin, sosyalizm birliğinin bir parçası olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, sosyalist ülkeleri ile dostluk ve ortaklığı, karşılıklı kardeşlik yardımını sosyalist beynelmileciliği prensipleri esasında geliştiriyor ve sağlamlaştırıyor, ekonomik entegrasyonda ve uluslar arası sosyalist emek paylaşımında faal rol almaktadır”⁵⁷⁵. Buradan hareketle de “biz”in sınırlarının sadece SSCB sınırlarıyla sınırlı kalmadığı, bu sınırı aşarak tüm sosyalist ülkelerini kapsadığı görülmektedir. Bunun karşısında yer alan kapitalist, burjuva ve benzeri diğer sistemler ve sistemlerin hakim olduğu ülkeler “öteki”nin kapsama alanına girmektedir.

“Biz”in amacı sosyalizm ideolojisi ile etrafında birleştirdiği halkların ve milletlerin ayrılmaz birliğinden güç alarak “öteki”leri yok ederek komünizm kurmaktır.⁵⁷⁶

Sovyetler Birliği’nde Türkiye üzerine sayısız çalışmalar yapılmasına rağmen tarih ders kitaplarında Türkiye konusu ayrı bir konu başlığı şeklinde öğretilmemekte, esasen de konu içinde bölümler şeklinde anlatılmaktadır. Bu tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında Türkiye terimi Osmanlı İmparatorluğu, Türk ve Türkler şeklinde de değişiklik göstermektedir. Genellikle de eserlerde Türkiye Cumhuriyeti’ne değil de Osmanlı İmparatorluğu dönemine ağırlık verilmektedir.

⁵⁷³ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 5.

⁵⁷⁴ **Ümum İttifag Kommunist ...**, s. 3.

⁵⁷⁵ **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s.??.

⁵⁷⁶ Sovyet anayasasının 70. maddesine göre “SSCB, Sovyet halkının devlet birliğini tecessüm etmektedir, komünizm kurmak amacıyla tüm milletleri ve halkları sık birleştirmektedir”. Bkz.: **Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) ...**, s. 5.

Rusya'nın merkezi konuma yerleşmesi, bir bakıma Rusya adının Sovyetler Birliği ile özdeşleşmesi ve üstelik Rus kültürünün Sovyetler Birliği'nde önemli bir konuma sahip olmasından dolayı ister merkez Moskova'da ve isterse de Birlik Cumhuriyetlerinde Rusya'nın eski ve yakın tarihindeki ilişkiler ve problemler kendi tarihleri ve ilişkileri olarak algılanmaktaydı. Bu bakımdan Rusya ile savaşan Devletler düşman olarak görülmekteydi. Diğer bir etken doğal olarak Sovyet ideolojisinin bu devletlere, ilişkilere ve problemlere bakışıdır.

Aşağıda ilk olarak tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında⁵⁷⁷ Türkiye'nin tanımında önemli bir yere yerleştirilen Osmanlı Devleti'ne yaklaşım üzerinde durulacaktır.

3.1. Osmanlı Devletine Yaklaşım

Sovyetler Birliği'nde tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında devletin Osmanlıya ideolojik yaklaşımını ortaya koyan bariz gösterge 1982 yılında Devlet Üniversiteleri için hazırlanan “Asya ve Afrika Ülkelerinin Tarih Programı” olmaktadır.⁵⁷⁸ Ek III'de sunulan bu program Osmanlıya yaklaşımın, onunla

⁵⁷⁷ Aşağıda bahis edilecek tarih ders kitaplarının tümü merkez, Moskova'da bulunan bilim adamları tarafından yazılıp hazırlanmaktadır. Daha sonra bu kitaplar Birlik Cumhuriyetlerinde yerel dillere çevrilerek okullarda okutulmaktadır. Bundan dolayı, Osmanlı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti ile sınır ve bölge komşusu olmayan Birlik Cumhuriyetlerinde Türkiye ile ilgili yaklaşımlar okullar ve yüksek okullarda bahis edilen ders kitaplarına dayanıyordu. Fakat Osmanlı ve daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti ile komşu olan, bölge çıkarları çatışan devletlerde merkezde hazırlanan tarih ders kitapları dışında bir de kendi ülke tarih kitapları vardı ki, bu kitaplarda merkezin belirlediği ideoloji esasında bölgenin Osmanlı veya Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili olayları anlatılmaktaydı.

⁵⁷⁸ **Programma Kursa ‘İstoriya Stran Azii i Afriki’, Dlya Gosudarstvennikh Universitetov, Ministerstvo Vısshego i Srednego Spetsial'nogo Obrazovaniya SSSR, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1982.** Bu programın yayınlanmasından sonraki dönemde Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi Bölümünde “Türkiye Tarihi Kursu Üzre Program” hazırlandı. Azerbaycan'da hazırlanan program Moskova'da hazırlanandan farklı olarak sadece Türkiye üzerine hazırlandığı için merkezde hazırlanan programdan daha kapsamlı hazırlanmıştır. Fakat bu programda da merkezde hazırlanan programdaki ideolojik yaklaşımlar tekrarlanmaktadır. Osmanlı devletinin feodal, askeri yapısından, işgalci devlet olmasından, zamanla Avrupalıların yarı sömürgesi olmasından ve b. Daha geniş bilgi için bkz.: **Türkiye Tarihi Kursu Üzre Program, (Hazırlayan Prof. Dr. Mehed Mahmudoglu Sofiyev), Azerbaycan SSR Yüksek ve Orta Eğitim Bakanlığı Yüksek Eğitim Üzre Tedris-Metodika Kabineti, S. M. Kirov Adına Kırmızı Emek Bayrağı Ordenli Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Bakü 1988, 24 sayfa.**

ilişkilerin, onunla ilişkilerde bulunan problemlerin Sovyet ideolojisi ile nasıl birleştirildiği ve anlatıldığını göstermektedir.

Sovyetler Birliği'nde Osmanlı tarihinin öğreniminde ve eğitiminde yönü belirleyen bu programdan hareketle nasıl bir Osmanlı imajı görmek mümkündür?

3.1.1. Feodal-Askeri Devlet

Osmanlı Devleti askeri-feodal bir devlet olarak tanıtılmaktadır. Selçuklu-Türk devleti yıkıldıktan sonra onun yerine Küçük Asya'da knyaz (prens) Osman'ın önderliğinde askeri-feodal devlet kuruldu.⁵⁷⁹ Sultan ordusunun esasını çok sayılı feodal atlılar oluşturmaktaydı. Sayılarına göre Avrupa ülkelerindeki ordulardan fazlaydılar. Onlar savaşa katılmakta ve bunun karşılığında sultandan toprak almaktaydılar. Sultanın kendisine bağlı bir de Yeniçeri adlı askeri birliği bulunmaktadır.⁵⁸⁰

Feodal sistemin başında bulunan sultanın yetkileri sınırsızdır. En yüksek makamlarda bulunan hizmetçileri sadece görevden almakla kalmamakta, keyfi olarak ölüme de mahkum edebilmektedir. Sultanın yönetimi Müslüman kutsallığı ile korunmaktadır. "Allah'ın yerdeki gölgesi sayılmaktadır" ve ona bir kutsallık atıf edilmektedir.⁵⁸¹

Ekonomideki feodal yapı Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar değişmemiştir. Toprak Sultanın mülkü sayılmaktadır. Kullanılan toprakların % 65'i Sultanlara, feodallere ve din adamlarına aittir. Müslüman olmayanlar ağır vergiler ödemekte ve inşaatlarda, kalelerde, yol yapımında, camilerin inşasında ücretsiz çalışmak zorundadırlar. Silah taşımaları yasaklanmıştır. Türklerin evlerinden yüksek evler yapamaz ve yaptırılmazlardı.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Agibalova, E. V., Donskoy, G. M., **İstoriya Srednikh Vekov**, Uchebnik dlya 7 klassa sredney shkoly, 27-e izdanie, "Prosveshenie", Moskova 1991, s. 154.

⁵⁸⁰ a. g. e., s. 154.

⁵⁸¹ a. g. e., s. 155.

⁵⁸² a. g. e., s. 155.

Tarım sektörünün durumu XX. yüzyılın başlarında bile daha çok geride kalmaktadır. “Küçük Asya’nın (Anadolu’nun) vilayetlerinde tarımcılık çok düşük düzeydedir. Hatta birkaç yüzyıl öncesi kadar kötüdür. Köylüler çok uygunsuz ağaç sabanlar kullanmaktalar. Toprak ekiminde toprağı dinlendirme metodu bulunmamaktadır. Bunun sonucunda da topraklar güçsüzleşmektedir.”⁵⁸³

Üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletlerinin hızlı gelişimi karşısında geriliyor ve ekonomisi gücünü kaybediyordu. Avrupa devletleri ve Rusya 18. yüzyıldan itibaren Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde hızla gelişerek feodal devlet yapısından kapitalist bir devlet yapısına geçerken, Osmanlı İmparatorluğu eski feodal yapısında devam etmekteydi. Bunun nedeni de sistemin feodalite olarak kalması ve bunun sonucunda burjuva şuurunun gelişmemesidir.⁵⁸⁴

3.1.2. Sömürgeci ve İşgalci Dış Politika

Sovyet tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında Osmanlı Devleti için sık sık tekrarlanan ifadelerden biri devletin sömürücü ve işgalci politika takip etmesi yönündedir. Sovyet araştırmacılarına göre Osmanlı Devleti kurulduğu günden çöktüğü güne kadarki dönemde dış politikasını sömürü ve işgal üzerine kurmuş ve yürütmüştür. “Devamlı yeni topraklar işgal etme, nüfusu artırma ve işgal ve sömürü sonucu gücüne güç katma bu politikanın esasını oluşturmaktadır. Bu politika sayesinde ki, Osmanlı Devleti dünya devletleri arasında alanına ve nüfusuna göre önemli konuma gelmiştir.”⁵⁸⁵ Osmanlı Devletinin son dönemlerinde “İttihat ve Terakki” liderlerinin takip ettikleri saldırgan yayılcı politikası bile bu sömürü ve işgal politikasının devam ettiğinin göstergesidir.⁵⁸⁶

Bu işgal ve sömürü politikasının esasen Slav ve Hıristiyan halkın durumunda tahrifler yaptığı üzerinde sık sık durulmaktadır. Özellikle Slavların ve Hıristiyanların yaşadıkları Balkanlar ön plana çıkarılmaktadır.

⁵⁸³ Fedosov, İ. A., **SSCB Tarihi**, 8. sınıf için ders kitabı, Mektep Yayınevi, Frunze 1989, s. 158.

⁵⁸⁴ Kravchuk, B. M., **İstoriya Osmanskoy İmperii**, İzdatel'stvo Mir, Leningrad 1967, s. 138.

⁵⁸⁵ Miller, A. F., **Kratkaya İstoriya Turtsii**, Moskova 1948, s. 123.

⁵⁸⁶ Badak, A. N., **Vseobshaya İstoriya**, Minsk 1996, s. 16.

“XIX yüzyılın 70’li yıllarında Osmanlı İmparatorluğu feodal-bürokratik devlet idi ve kapitalist devletlerinin yarım sömürsüne çevrilme aşamasına girmişti. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan, Makedonya, Hersek, Bosna, Albanya (Arnavutluk) ve Yunanistan’ın, Karadağ’ın, Sırbistan’ın bir kısmını sömürgesi altında tutmaktaydı. Karadağ, Sırbistan ve Romanya Osmanlı İmparatorluğu’na bağlıydı. Güney-Doğu Avrupa halklarının zamanı gelmiş görevleri, onları sömürsü altında tutan Osmanlı İmparatorluğu’nun sömürsünden kurtulup kendi milli devletlerini kurmaktı.”⁵⁸⁷

Halkın sömürü ve işgale karşı tepkisi ve bu mücadelede Rusların kurtarıcı imajı öne çıkarılan diğer bir husustur.

“1875 yılında Hersek’te ve Bosna’da Osmanlı İmparatorluğu’na karşı başlayan isyan Balkanlarda milli bağımsızlık hareketinin yeni devresini başlatıyordu. İsyancılara Sırbistan’dan, Karadağ’dan, Bulgaristan’dan ve Rusya’dan gönüllü yardımcıları geldiler. 1876 yılının Nisan ayında Bulgaristan’ın büyük bir kısmını isyanlar bürüdü. ...”⁵⁸⁸

...Bulgarlar iyi savaşmalarına rağmen güçler eşit değildi ve yenildiler. İsyanı yatıştıran Türk ordusu çocuk, kadın, yaşlı demeden tüm insanları öldürüyor, köyleri yakıyordu. Bu durum bir çok ülke aydınları tarafından kınanmaktaydı.

Rus halkı Slavların yardımına koştu. Bu bölgede çıkarları olan Çar yönetimi 1877 yılının Nisan ayında Osmanlı İmparatorluğu’na savaş açtı. Bulgar gönüllüleri, Rumen ordusu, Sırlar ve Karadağlılar Rus ordusu ile birlikte savaşıyorlardı. Rusya Bulgaristan’ı işgalcilerden kurtardı. Türk Ordusunu yenilgiye uğrattı ve Konstantinopol’a kadar geldi. Türkler acil anlaşma önerdiler. .. Türklerin Slavlar üzerindeki yüzyıllardır süren iktidarları sona erdi. Bulgar halkı kendi milli devletini kurdu, Sırbistan, Karadağ ve Romanya tam bağımsızlığını kazandı.”⁵⁸⁹

Fakat yazarlara göre bu savaşın birinci merhalesi işgalciliği ve sömürüyü bitirememiştir. Halkların işgal ve sömürü yönetiminden kurtulmaları ve

⁵⁸⁷ **Yeni Tarih (1871-1917)**, (Editör: İ. M. Krivoguz), Orta mektebin 9-cu sınıfı için derslik, II Kısım, Bakü 1988, s. 130.

⁵⁸⁸ **Yeni Tarih (1871-1917)**, s. 130-131.

⁵⁸⁹ **Yeni Tarih (1871-1917)**, s. 131.

bağımsızlıklarını kazanmaları kendi adaletli mücadelelerini devam ettirmeleri ile mümkündür.

“Güney-Doğu Avrupa’nın Osmanlı sömürsü altında yaşayan halkların – Slavların ve Yunanların yaşadıkları topraklarının bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında kalmaya devam etmekteydi. Bu toprakların ve aynı zamanda Albanya’nın (Arnavutluk) azat edilmesi XX yüzyılın ilk 20’li yıllarında gerçekleşti. Bu zaman Osmanlı İmparatorluğu’nun yarı feodal kuruluşunun çürümesi ve 1911-1912 yıllarında İtalya ile savaşı onu daha da zayıflatmıştı. Bağımsız devletler – Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Balkan İttifakını kurdular ve 1912 yılının Sonbaharında Osmanlı İmparatorluğu’na savaş açtılar. Onların bu savaşı adaletli bir savaş idi.

Bu Balkan savaşında Osmanlı İmparatorluğu kısa zamanda yenildi ve Balkanlarda, Ege’de olan topraklarının çoğunu kaybetti. Balkan Slavları ve Yunanlar Türk işgalinden kurtuldular.⁵⁹⁰

Tarih eserlerinde ve ders kitaplarında Balkanlar için bahis konusu edilen uygulamaların benzeri Kafkaslar için de yazılmaktaydı. Bu eserlerde Osmanlıların halka nasıl zulmettikleri, ekonomilerini nasıl geride bıraktıkları, halka ne çok acı çektirdikleri, kültürel olarak yıpratmaları belirtmekteydi. Eserlerde zulmü ve işgali anlatan aşağıdaki örneklere rastlamak mümkündür:

“Kafkaslar yüzyıllar boyunca İran ve Türkiye sultanlarının mücadele alanına çevrilmiştir. Bu mücadelede Rusya Gürcülerin, Azerbaycanlıların, Ermenilerin, Kafkaslarda yaşayan diğer halkların bu güçlere karşı mücadelelerini her zaman yakından takip etmiştir. Çünkü Kafkas halkları da Doğu halklarıyla ticaretle Rusya’ya güvenmekteydiler.

İran’da hakim sülalenin zayıflamasından yararlanmak isteyen Türkiye XVIII yüzyılın 20’li yıllarında Tüm Kafkasları işgal etmek amacıyla hareket ettiğinde Rus tüccarlarının eski ticaret yollarını tehlike altına sokmaktaydı. Bu durumun karşısını almak amacıyla Rusya 1722-1723 yıllarında Hazar denizi kıyılarına sefer düzenledi.

⁵⁹⁰ Yeni Tarih (1871-1917), s. 136.

Başarılar kazandı. Fakat dönemin siyasi gelişmeleri Rusya devletini ordusunu geri çekmeye zorladı.”⁵⁹¹

“Türk ordusu Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan üzerine düzenlediği hareketla Kafkas halklarını öldürüyor, ellerindeki mal mülkünü alıyor ve onları köle durumuna düşürüyordu. Rusya bunların karşısını almak için defalarla Türkiye’yle savaşmıştır. Fakat her seferinde savaştan sonra belli dönem geçince Türk ordusunun bu hareketleri tekrarlanmaktaydı. Rus devleti de hem Karadeniz’e inmek ve hem de bu bölge halklarını Türk Sultanlarının işgalinden kurtarmak için Türklerle defalarla savaşmıştır.”⁵⁹²

“18-19. yüzyıllarda Kafkasya halklarının durumu ağırdı. Türk ve İran sömürgecilerinin sık sık Kafkasya’ya halkına savaş açıp saldırımları ülkeleri yıpratmıştı. Bu durum halkın durumunu daha da zayıflatmıştı. Küçük Asya köle pazarları Gürcistan’dan, Ermenistan’dan ve Azerbaycan’dan getirilen esirlerle dolmuştu...”⁵⁹³

3.1.3. Avrupa Devletlerinin Yarı Sömürüsü

Tarih eserlerinde bu “işgalci ve sömürgeci devleti” XIX. Yüzyılın sonlarında bu sefer artık Avrupa devletlerinin yarı sömürgesi olarak tanıtılmaktadır. Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılda beklenilmez şekilde çökmesi, buradaki eski feodal-askeri sistemin değişmemesinin yanı sıra; Hıristiyan halkların baş kaldırmaları, geniş pazar ve stratejik bölge arayan Avrupa devletlerinin dikkatini çekmiştir. Avrupa devletlerinden Fransa, İngiltere ve daha sonra da Almanya üzerinde durulmaktadır. Farklı kıtalarda sömürgecilik politikası yürüten İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarını işgal etmek değil, ticaretini ele geçirmek için bölgeye yerleşmekte. Zayıflayan Osmanlı Devletine yardımda bulunan bu devletler zamanla Osmanlı

⁵⁹¹ **SSRİ Tarihi**, (Editör: B. A. Ribakov), Maarif Neşriyyatı, Bakü 1990, s. 237-238.

⁵⁹² T. S. Golubeva, L. S. Gellershteyn, **SSRİ Tarihine Dair Hikayeler**, 4. sınıf için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1985, S. 64-66.

⁵⁹³ **Novaya İstoriya (1871-1917 g.)**, (Pod, red. Krivouz, İ. M.), 9. sınıf için ders kitabı, Moskova 1989, s. 159.

ekonomisini ellerine geçirmişlerdir. Arap ülkeleri sadece formalite olarak Osmanlının elinde görülmektedir, aslında ise İngiltere ve Fransa bu bölgenin tüm ticaret işlerini ele geçirmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı ekonomisinde ayrıcalıklar kazanan İngiltere ve Fransa zamanla da Osmanlının iç ve dış politikasına karışır olmuşlardır. Osmanlıyı içten çökertmek isteyen bu devletler böylece amaçlarına ulaşmış oluyorlardı.⁵⁹⁴

Kırım Savaşından sonra ise ekonomik kriz yaşayan Osmanlı Devleti, ekonomisini geliştirmek için Fransa, İngiltere, Avusturya ve daha sonra da Almanya'dan borç alarak onlara daha da bağlanmıştır.⁵⁹⁵ Fakat Osmanlı için en kritik dönem 1908-1914 yılları arası olmuştur. Savaşlardan yenilgiyle ayrılan ve içte de isyanlarla baş edemeyen, tamamen zayıflayan Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da oluşan İtilaf Devletleri (İngiltere, Rusya ve Fransa) ve Üçlü İttifakı (Almanya, Avusturya ve İtalya) yanlarına çekmek istemekteler. Osmanlıdaki ucuz insan gücü ve ham madde kaynakları emperyalist devletlerin gözünden kaçmamaktadır.⁵⁹⁶

Birinci Dünya Muharebesi konusu anlatılırken Osmanlı İmparatorluğu İngiliz devletinin amaçları arasında gösterilmektedir. Çünkü İngiltere Osmanlıyı parçalayıp topraklarını ele geçirmek istemektedir. Osmanlı ise Almanya'nın yanında yer almakta ve savaşa girmektedir. Savaş sonucu da Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarında mevcut olan sistem başarısız oldu ve dağıldı.⁵⁹⁷

1919 yılı Versay Anlaşması'nda Milletler Birliği'nin şemsiyesi altında Fransa ve İngiltere, Almanya'nın sömürgelerini ve Türkiye'nin topraklarını aralarında bölüştüler.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ Fadeeva, İ. L., **Osmanlı İmparatorluğu ve Anglo-Türk İlişkileri**, Moskova 1982, s. 71.

⁵⁹⁵ Almanya'nın bölgeye yerleşimi konusunda geniş bilgi için bkz.: Bondarevskiy, L. G., **Bagdatskaya Doroga i Proniknovenie Germanskogo İmperializma na Slijniy Vostok 1888-1903**, Tashkent 1955.

⁵⁹⁶ Silin, A., S., **Ekspansiya Germanskogo İmperializma na Blijnem Vostoke**, Moskova 1976, s. 4.

⁵⁹⁷ **Yeni Tarih (1871-1917)**, (Editör: İ. M. Krivoguz), Orta mektebin 9-cu sınıfı için derslik, II Kısım, Bakü 1988, s. 253, 255, 283.

⁵⁹⁸ **En Yeni Tarih (1917-1939)**, Editör V. K. Furayev, 9. sınıf için ders kitabı, Bakü 1977, s. 48.

3.2. Türkiye Cumhuriyeti'ne Yaklaşım

Sovyetler Birliği'nde yayınlanan tarih eserleri ve tarih ders kitapları yazarları Osmanlı Devleti'ne ayırdıkları kadar olmasa da Türkiye Cumhuriyeti dönemine de eserlerinin sayfalarında önemli yer ayırmışlardır.

1982 yılında Devlet Üniversiteleri için hazırlanan “Asya ve Afrika Ülkelerinin Tarih Programı” Osmanlı Devleti için olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti için de resmi ideolojinin belirlediği yaklaşımı ortaya koymaktaydı.

Ek III'de sunulan programdan da hareketle bu durumu görmek mümkündür. Türkiye Cumhuriyeti'yle ilgili eserlerde rastlanan ilk yaklaşımlar Türkiye'deki Milli Mücadele dönemiyle başlamaktadır. Yazarlara göre, Türkiye'de inkılabî hareket etkili oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi yenilgiye uğratan Antant devletleri onun bağımsızlığını ortadan kaldırmak istemekteydiler. Türkiye'yi yenilgiye uğratan devletlerin askerleri İstanbul'u, Boğazları ve Türkiye'nin topraklarının bir kısmını işgal ettiler. Sultan hükümeti Antant'a tabi oldu. Fakat vatanını seven subayların ve milli burjuvanın önderliğinde Türkiye'de emperyalizme karşı milli-azatlık inkılabı başladı. Bu hareketin en önemli kuvveti fakir köylüler idi.

İnkılabı albay Mustafa Kemal (1880-1938) liderlik etmekteydi. Hizmetlerinden dolayı daha sonra Atatürk (Türklerin atası) soyadını aldı. Türkiye'de inkılabın onun adından dolayı Kemalist inkılabı adını aldı. Sovyet Cumhuriyetleri Türk halkına manevi ve maddi yardımda bulunarak onlara bağımsızlıklarını korumada yardım ettiler. Kemalist inkılabının başarısı sonucu 1923 yılında Türkiye'de monarşi (sultan) yönetimi yıkıldı, burjuva cumhuriyeti kuruldu ve bazı müterakki ıslahatları gerçekleştirdi.⁵⁹⁹

Programdan ve aynı zamanda yukarıdaki anlatılanlardan da görüleceği üzere Rusya'da Ekim İnkılabının ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki Milli Mücadeleye yardımı özellikle vurgulanmaktadır. Bu yaklaşımı anlatan aşağıdaki paragrafların tekrarına eserlerde sık sık rastlanmaktadır.

⁵⁹⁹ **En Yeni Tarih**, (Editörler: İ. M. Krivoguz, D. P. Pritsker,, S. M. Stetskevich), Orta Mektebin 9. sınıfları için ders kitabı, Maarif neşriyyatı, Bakü 1967, s. 31.

“Ekim İnkılabından sonra Türkiye’de de milli-azatlık inkılabı galip geldi. 1920-1922 yıllarında köylüler ve işçiler milli burjuvanın lideri Kemal Atatürk’ün liderliği altında Antanta devletlerinin Türkiye’yi parçalama cehtlerine karşı mücadele verdiler. Sovyet Rusya’sının maddi ve manevi yardımı sayesinde Türkiye halkı İngiliz-Yunan işgalcilerini ülkeden kovdular ve sultanın istibdat iktidarını aradan kaldırdılar. Türkiye burjuva Cumhuriyeti kuruldu”.⁶⁰⁰

“16 Mart 1921 yılında Sovyet Rusyası – Türkiye arasında imzalanan anlaşma doğrultusunda Sovyetlerin Türkiye’ye yardımı burada milli mücadelenin emperyalistler tarafından boğulmasına olanak tanımadı. Bu sayede milli mücadele başarı kazandı.”⁶⁰¹

“Diğer Asya ülkeleri Sovyet Rusya’sının yardımıyla milli bağımsızlıklarını (Türkiye, Afganistan, İran) kazandılar. Emperyalizme karşı milli azatlık hareketlerinin Sovyetler ülkesi tarafından desteklenmesi onların emperyalist baskısı altına düşmesini engellemiştir.”⁶⁰² ve s.

1921 yılında Türkiye ile eşitlik esasına dayalı anlaşma imzalandı. Bunu 1925 yılında dostluk ve tarafsızlık anlaşması takip etti. Bu dönemde Sovyetler Birliği aynı zamanda Almanya, Letonya, Afganistan ve İran’la da dostluk ve tarafsızlık hakkında anlaşma yaptı. Türkiye de dahil Sovyetler Birliği ile anlaşma yapan devletler anti Sovyet cephede yer almaya meyil etmediler. Hatta 1930’lu yıllarda Sovyetler Birliği ile işbirliği sayesinde Kayseri ve Nazilli’de devlete bağlı tekstil fabrikaları kuruldu.⁶⁰³

İkinci Dünya Savaşı dönemi siyasi ortam iki devlet arasında ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Savaş arifesinde Türkiye, SSCB ile olan dostluktan geri adım atarak Nazi Almanya’sına yanaştı. Almanya’nın Sovyetlere saldırdığı ve

⁶⁰⁰ **En Yeni Tarih (1917-1939)**, s. 33.

⁶⁰¹ Lebedev, N. İ., **SSRİ Dünya Siyasetinde (1917-1980)**, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1982, s. 56.

⁶⁰² **En Yeni Tarih (1917-1939)**, s. 30.

⁶⁰³ **SSRİ Tarihi (Sosyalizm Dönemi)**, (Editörler: İ. B. Berkhin, M. İ. Belenki, M. P. Kim), Bakü 1969, s. 178; Gromiko, A. A., **Vneshnaya Politika Sovetskogo Soyuzu**, Politizdat, Moskova 1985, s. 67.

Sovyet halkının Büyük Vatan Savaşı verdiği sırada Türkiye resmen tarafsızlığını ilan edip fiilen faşist bloğu destekleyip SSCB'ye saldırmak için hazırlanıyordu.⁶⁰⁴

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1945 yılında Sovyet Hükümeti 1925 yılında yapılan anlaşmanın süresinin bittiğini ve yeni şartlara göre yeni anlaşma imzalanması gerektiğini bildirdi. Boğazlar konusunda Türkiye'nin de güvenliğini sağlama alacak Sovyet teklifi Türkiye tarafından reddedildi. 1947 yılında Türkiye'nin Amerika'dan yardım alması, Amerikan askerlerine ülkesinde üs vermesi, NATO'ya girişi onu Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırdı. Devamında 1955 yılında emperyalistler İngiltere, Türkiye, Irak, Pakistan ve İran'ın bulunduğu bir askeri birlik kurdular. Önceleri Bağdat Paketi olarak adlandırılan bu birlik 1959 yılında Irak'ın birlikten ayrılışından sonra CENTO adını aldı. ABD bu birliğin dağılacığından endişe ederek Türkiye, İran ve Pakistan'la ikili anlaşmalar yaptı.⁶⁰⁵

1960'lı yıllarda Türkiye-Sovyet ilişkilerinde yeni bir döneme girildi. Daha 1953 yılında Sovyet yönetimi Türkiye'den hiçbir toprak taleplerinin olmadığını açıklamış ve Karadeniz boğazındaki sorunların karşılıklı anlayış içinde düzenlenmesi önerilmişti. SSCB'nin bu girişimleri ticari ilişkileri genişletti ve inşaat alanında Türkiye'de yeni kuruluşların yaratılması için anlaşmalar yapıldı.

1964-1965 yıllarında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez Dışişleri Bakanları, 1965-1966 yıllarında ise Devlet Başkanlarının ülkelere karşılıklı ziyaretleri gerçekleşti. Bu ziyaretlerde taraflar kendi aralarında dostluk ve güvenliğin geliştirilmesi üzerinde durdular. Bu ziyaretlerin sonucu olarak 1967 yılında Türkiye'de çok sayıdaki sanayi kuruluşları Rusların yardımıyla inşa edildi. İki yıl sonra ise Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sunay'la yapılan Moskova görüşmeleri sonucunda ilişkiler bilim, teknoloji, sanat, spor ve turizm alanlarına da yayıldı.

17 Nisan 1972'de Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Başkanı N. V. Podgorny'nin Türkiye'ye ziyareti zamanı iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri alanında bildiri yayınlandı. Bu bildiride iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesinin,

⁶⁰⁴ **Novyshaya İstoriya** (Pod red. V. K. Furayev), Moskova 1979, s. 141.

⁶⁰⁵ **En Yeni Tarih (1939-1982)**, Editör: V. K. Furayev, 10. sınıf için ders kitabı, Bakü 1983, s. 269.

bu ilişkilerin temelini Lenin ve Atatürk tarafından atılan sağlam ilişkilere dayandığı vurgulandı.⁶⁰⁶

Sovyetler Birliği'nde yayınlanan tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında Türkiye yaklaşımı tüm birlik cumhuriyetlerinde yukarıda aktarıldığı şekildeydi. Çünkü merkezde yazılan eserler yerel dillere çevrili yapılarak zorunlu olarak okutulmaktaydı. Sadece Türkiye'ye sınır olan, Türkiye ile bölgeyi paylaşan ülkelerin tarih yazımında Türkiye konusuna daha geniş yer ayrılmaktaydı. Bu eserlerde de merkezin yukarıda görülen temel ideolojisi değişmeden, değiştirilmeden olaylar daha geniş anlatılmaktaydı. Bu yaklaşımı Türkiye ile komşu olan Azerbaycan'da Sovyetler Birliği döneminde yayınlanan eserlerde ve ders kitaplarında görmek mümkündür.

Bu konudaki yaklaşım Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemiyle başlamaktadır. Daha XIII. Yüzyılda Küçük Asya'da büyük olmayan bir Türk devleti kuruldu. Bu devlet liderlerinden biri olan Osman'ın adından adını alarak Osmanlı devleti adlandı. XIV-XV. Yüzyıllarda Türkler geniş topraklar kazanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu (Türkiye'yi) kurdular. Bu imparatorluk Balkanlar, Kafkaslar ve Rusların güney toprakları için bir tehlike oluşturmaktaydı.⁶⁰⁷

Osmanlı feodalleri Azerbaycan'ı ve komşu ülkeleri kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı. Azerbaycan'da kurulan Akkoyunlu ve daha sonra kurulan Safevi devletleri ise Gürcistan'ı, Ermenistan'ı ve Türkiye'nin bir sıra doğu topraklarını ele geçirmek istemekteydi.⁶⁰⁸ Bunun için de uzun yıllar Safeviler devleti ile savaşlar yaşanmıştır. Türk feodalleri işgalci politikalarıyla Azerbaycan topraklarını işgal etti. Türkler burada vergileri artırdı, halkın durumunu daha da zorlaştırdılar. Halka olmasın işkenceler yaptılar. Bunun yanında Türkler Azerbaycan'da zorla Sünniliği

⁶⁰⁶ **Vneshnaya Politika SSSR**, (İ. D. Ovsyanıy başkanlığında ekip tarafından hazırlanmıştır), Uchebnoe posobie, İzdatel'stvo Politicheskoy Literaturı, Moskova 1972, s. 113-114. Burada ağırlıklı olarak tarih ders kitapları ve önemli eserler esas alınarak tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sovyeter Birliği döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili yapılan çalışmaların Türkiye'de yapılan bir bibliyografik çalışma için bkz.: **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayınlanmış Kitaplar Bibliyografyası**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

⁶⁰⁷ E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1986, s. 65.

⁶⁰⁸ **İstoriya Azerbaydjara, (Maket)**, 1. cilt, s. 112-113, 123-129, 138-145; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, s. 73; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 8-9. sınıflar için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1990, s. 57.

yayıyor, şiaları ise takip edip öldürüyorlardı. Azerbaycan halkı Türk işgalcilere karşı yıllarca mücadele vermiştir. Türk işkalcılarına karşı savaşıan halk kahramanlarından biri de Koroğlu idi.⁶⁰⁹

XVIII. yüzyılda Rusya'nın Kafkaslarda ilerlemesini istemeyen İngiltere ve Fransa Türkiye'yi Rusya'ya karşı savaşa tahrik ettiler. XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX. yüzyıl başlarında bu bölgede Rusya, İran ve Türkiye arasında devam eden savaş Azerbaycan halkının geri kalmış, feodal ve işgalci İran ve Türkiye yerine daha gelişmiş olan Rusya'yı tercih etmesi Türkiye'nin bölgedeki durumunu zayıflattı.⁶¹⁰

Azerbaycan'ın Rusya sınırlarına dahil edildiği 1828 yılından başlayarak Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar Türkiye'nin bölgede aktif rolü görülmemektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde Alman-Türkiye işbirliği ile Kafkaslarda yeni işgal politika uygulamalarıyla beraber Türkiye'nin adı eserlerde yeniden hatırlanmaktadır. Alman-Türkiye işbirliği, ayrıca İngiltere Azerbaycan'da kurulan Sovyet yönetimini devirmek, ülkeyi bölmek, yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürmek ve halkı köle durumuna düşürmeyi amaçlamaktadırlar.⁶¹¹

Türk işgalcilerinin nökerleri (kulları) olan Müsavat Partisi 1918 yılının Mayıs ayının sonunda Gürcistan'da Azerbaycan'ın "bağımsızlığını" ilan ettiler. Daha sonra Türk ordusunun işgal ettiği Gence kentine taşındılar.⁶¹² Halkın büyük savunma gayretlerine rağmen 1918 yılı Eylül ayının 15'de Türk ordusu Bakü'yü işgal etti. Bu sefer de hükümet merkezi Bakü'ye taşındı. Türklerin kulu olan Müsavat partisi Türklere Azerbaycan'ı işgal ettirmek suretiyle kendi halkına hıyanet etmiş oldu.

⁶⁰⁹ **İstoriya Azerbaydjana**, Tom 1, 1958, s. 234-239, 259-269; **Azerbaycan Tarihi**, 1. cilt, Bakü 1961, s. 254-259, 282-290; **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oчерk ...**, ss. 140-146, 154-165; **İstoriya Azerbaydjana**, (Pod red. Dj. Gumiyev), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, Bakü 1979, s. 75-80, 83-85, 91, 97-100; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1986, s. 81-95; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 8-9. sınıflar için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1990, s. 65-66.

⁶¹⁰ **İstoriya Azerbaydjana**, Tom 1, Bakü 1958, s. 293-317; ; **Azerbaycan Tarihi**, 1. cilt, Bakü 1961, s. 314-338; **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oчерk ...**, s. 200-208; **İstoriya Azerbaydjara**, (**Maket**), 1. cilt, Bakü 1954, s. 151-158, 195-226; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1986, s. 118-130; E. N. Guliyev, **Azerbaycan Tarihi**, 8-9. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1990, s. 94-102

⁶¹¹ Guliyev, A., Memmedov, E., **Azerbaycan Tarihi** (9. sınıf için), Bakü 1975, s. 88-89.

⁶¹² Guliyev, A., Memmedov, E., **a. g. e.**, s. 89.

Onlar Türk işgalcileriyle anlaşmalar yaparak petrol, pamuk, gıda ve benzeri malları Türkiye'nin yetkisine bıraktılar.⁶¹³

Türk işgalcileri ve Müsavat hükümeti işçilere ve köylülere ağır cezalar veriyor, Bolşeviklere karşı takip ve öldürme politikaları uyguluyorlardı. Halkı korkutmak için de Türkler her tarafta idam sehpaları kurmuşlardı. Halk Türklerden nefret ediyordu.⁶¹⁴

1918 yılının son baharında Türklerin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmaları onların Azerbaycan'dan da çekilmelerini gerektirdi. Halk geri çekilmekte olan Türk işgalcilerine karşı mücadelelerine devam ettiler.⁶¹⁵

Daha sonraki dönem olan Türkiye Cumhuriyeti dönemine tarih ders kitaplarında yer verilmemektedir. Fakat bu dönemde ister medyada ve isterse de yayınlanan tarih eserlerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne aşağıdaki yaklaşım görülmektedir:

- I. Esasında olumlu yaklaşımın görüldüğü dönem (1920'li yıllar),
- II. Esasında olumsuz yaklaşımların olduğu dönem (1930'lu yılların başlarından 1950'li yıllara kadar),
- III. "Liberal" yaklaşım dönemi (1950'li yıllardan 1980'li yılların ortalarına kadar),
- IV. Romantik yaklaşımın bulunduğu dönem (1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başları)⁶¹⁶

⁶¹³ Guliyev, A., Memmedov, E., a. g. e., s. 96.

⁶¹⁴ Guliyev, A., Memmedov, E., a. g. e., s. 97.

⁶¹⁵ Guliyev, A., Memmedov, E., a. g. e., s. 97; A. Guliyev, E. Memmedov, K. Rehimov, **Azerbaycan Tarihi**, 9-10. sınıflar için, Bakü 1982, ss. 90-99; **Azerbaycan Komünist Partiyasının Tarihi**, Birinci kısım, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1958, s. 324-342; **Azerbaycan Tarihi**, III. Cilt Birinci Kısım,, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakü 1973, s. 151-178; **aynı eser** , III. Cilt, ikinci kısım, Bakü 1960, s. 14-20, 45-49; **İstoriya Azerbaydjana**, (Pod red. Dj. Gumiyev), s. 139-143.

⁶¹⁶ Nizami Ceferov, **Edebiyattan Siyasete**, Azerbaycan'da Atatürk Merkezi Yayınları, Bakü 2003, s. 5. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti üzerine yapılan çalışmaların geniş bibliyografisi için bkz.: **Azerbaycan Türkologiyası (1920-1938), Bibliyografiya**, (Hazırlayanlar: P. Memmedova, S. Memmedov, E. Yolçuyev (Qoşalı), Bakü 2002; **Azerbaycanda Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti araşdırmaları (1941-2003), Bibliografiya** (Hazırlayan: Samire Memmedova), Bakü 2003.

3.3. Sovyet Sonrası Azerbaycan Tarih Yazımı ve Tarih Eğitiminde Türkiye İmajı

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve birliğe dahil cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla Azerbaycan da bağımsızlığını kazandı. Onun bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti oldu. 70 yıl Sovyetler Birliği içinde beraber yaşadıkları cumhuriyetlerden Rusya Federasyonu bile Azerbaycan'ı tanıyan cumhuriyetler sıralamasında ancak 109. oldu.

Bağımsızlığını tanımakla beraber Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'la siyasi, ekonomik, kültürel alanda olumlu ilişkileri gelişti. Bu olumlu ilişkiler tarih eserlerine ve tarih ders kitaplarında Sovyet dönemi yaklaşımlarının değişmesine de neden oldu. Sovyet dönemindeki yaklaşımlar yeniden gözden geçirilmeye başlandı.

Yeni eserlerde belki yine de Osmanlı Devleti için Sovyet dönemi literatüründe kullanılan, feodal devlet, işgal etme gibi deyimler kullandı. Fakat şimdi bu deyimler daha çok eskinin daha değişmeyen bir alışkanlığı idi ve arka planda tekrarlanmaktaydı. Osmanlı devleti artık fetih devleti idi, gittiği ve ele geçirdiği topraklarda yerel yöneticilere kıyasla halka daha adaletli davranıyordu. Yerel yöneticilerin zulmünden bıkan, esasen de Hıristiyan halk Türklere karşı çıkmıyor ve çoğu zaman da gönüllü olarak Türklerin tarafına geçiyorlardı. Osmanlı devleti fetih yaptığı yerlerde Sovyet döneminde yazıldığı gibi dağıntılar türetmiyor, gittiği yerlerde abatlık işleri yapıyor, saraylar, medreseler, camiler inşa ediyorlardı.⁶¹⁷

Türk-İslam devletleriyle yapılan savaşlar Türk ve İslam dünyası bağlamında değerlendirilmektedir. Timur'un Osmanlı devleti ile savaşı, esasen de 1402 yılındaki Ankara Savaşı için şöyle değerlendirilme yapılmaktadır: "Ankara Savaşı tüm Türk Dünyasının faciası idi. Timur kendisi de farkına varmadan Avrupa'yı Osmanlı devletinden kurtarmış ve Türk Dünyasının gelecekteki faciası için zemin

⁶¹⁷ **Orta Asırlar Tarihi**, (Haz.: Mahmutlu, Y. M., Gocayev, E. E., Halilov, R. Z., Ağayev, S. E., Genberov, S. M., Memmedova, Ş. B., Elişova H. K., Hubyarov, B. E.), 8. sınıflar için tarih ders kitabı, Maarif Neşriyatı, Bakü 2003, s. 77-82.

hazırlamıştır. Tesadüf değildir ki, Roma papası bu haberi duyunca tüm Avrupa ülkelerindeki kiliselerde çanların sesi altında dualar ettirmiştir.”⁶¹⁸

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da kurulan Türk-İslam devleti olan Safevi Devleti ile Ağustos 1514 yılında yaptığı Çaldıran Savaşı için de benzeri yaklaşım kullanılmaktadır. Burada özellikle de İslam Dünyası yaklaşımı ve Avrupa Devletlerinin bu devletleri çıkarları doğrultusunda birbirlerine düşürdükleri vurgulanmaktadır: “Çaldıranda Türk Dünyası, genelde ise İslam Dünyası bir kez daha yenildi. Bu yenilgi diğerlerinden farklı olarak Batı devletlerinin Doğu'da yerleşmek istedikleri bir dönemde yaşandı. Bu anlamda Çaldıran Türk-İslam Dünyasının yenilgisi, Batı diplomasisinin zaferi olarak değerlendirilebilir.”⁶¹⁹

Eserlerdeki diğer bir yaklaşım, XVIII.yüzyıl boyunca Kafkaslarda Rusya, İran ve Türkiye arasındaki mücadelede Sovyet tarih yazımının ve tarih eğitiminin iddia ettiği gibi Azerbaycan halkı Rusya'ya meyil etmemiştir. Bu ideolojik bir yaklaşımdı. Aslında ise halk Rusların gelmesini istememekteydiler. Hatta Rus tehlikesini önceden gören İrevan Azerbaycanlıları Erzurum'da bulunan Paşaya yazıyorlardı: “Niye oturuyorsunuz? Siz de Türksünüz, biz de. Gavurun eline

⁶¹⁸ **Orta Asırlar Tarihi**, s. 87. Gocayev, E. E., **Vatan Tarihi**, 5. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1997, s. 51-52.

⁶¹⁹ **Orta Asırlar Tarihi**, s. 280. Bu konuda ayrıca bkz.: Mahmut İsmayıl, **a. g. e.**, s. 145-146, 155-156; **Azerbaycan Tarihi**, (Editör İğrar Eliyev), s. 157-158, 163-164; Bu ilişkilere Türk ve İslam dünyasında bağlamından yaklaşım daha önceki dönem Akkoyunlu-Osmanlı ilişkileri için de geçerli olan husustur. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun'un Osmanlı Devleti padişahı Sultan Mehmet'in yanına gidip savaş öncesi yaptığı aşağıdaki görüşme eserlerde tekrarlanmaktadır: “Birkaç gün sonra Uzun Hasan'ın annesi Sara hatun bir çok hediyelerle Sultan Fatih Mehmet'in yanına gitti. Sultan Fatih Mehmet onu iyi karşıladı. Sara hatunu tahtının yanına koydu tahtta oturttu. Onu annem diye çağırıyordu:

- Annem, Hasan Beyle savaşmak istemiyorum. O da benim kardeşimdir. Biz birbirimize karşı gelmesek iyi olmaz mı?

- Doğrudur sultan oğlum, seninle Hasan beyin dili de birdir, dini de. Kendin söyledin ki, kardeş-kardeşe el kaldırmaz. Hasan Bey çoktandır ki Trabzon İmparatorluğuna yakınlık göstermektedir. Hatta şimdi İmparatorun kızı onun helalı olmuştur.

- Zor bir konu, anne. Ancak senden de geçemiyorum. Benim Hasan beyle işim yoktur. O Azerbaycan'da hakimiyeti kazanmağa baksın. Trabzon İmparatorluğu'na gelince, anne, rica ediyorum beni af et, tarih bu Hristiyan devletin ölüm hükmünü vermiştir”.

Daha geniş bilgi için bkz.: Gocayev, E. E., **a. g. e.**, s. 44-45; **Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esredek)**, ss. 372-374, 405-409; Mahmudlu, Yaqub, Helilov, Rafiq, Ağayev, Sabir, **Ata Yurdu**, 5. sınıflar için ders kitabı, Teshil Neşriyatı, Bakü 1999, s. 144-148. Tüm bunlardan farklı olarak son önemde Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün yayınladığı Azerbaycan Tarihi eserinde bu dönem olayları değerlendirilirken, yeniden Osmanlı Devletinin işgalci olduğu, işgali politikası vurgulanmaktadır. Bu konuda bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, 7 ciltte, 3. cilt, (XIII-XVIII esrler), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1999, s. 191-211.

düşmektense sizin elinize geçmemiz daha iyi olur. Zamanında gelin, kenti ele geçirin ve Rusları kentte bırakmayın”.⁶²⁰

XVIII. yüzyılda Batı devletlerinin kapitalist gelişim sistemine girdikleri bir zamanda Osmanlı devleti geride kalmış feodal bir sistem hakimdi. Buna bir de yöneticilerin sebatsızlıkları eklenince Osmanlı devletinin geride kalması ve Avrupa karşısında zayıflaması kaçınılmaz olmuştur. Batı devletlerinin önemli ham mal merkezlerini ve ticaret bölgesini eline geçirebilmek için gah Osmanlı Devletini komşularına karşı, gah da komşularını Osmanlıya karşı kaldırmaları Osmanlıyı çöküşe götürmekteydi. Batı devletlerinin hazırladıkları “Doğu Sorunu” projesi ise Osmanlıları tamamen Anadolu’dan uzaklaştırmayı ön görmekteydi. Bu projeye göre, Balkanlarda yaşayan Hıristiyan halk Osmanlı devletinin yönetiminden bağımsız olacak, bunun için onlar isyan çıkaracak ve bağımsızlıklarını kazanacak, İstanbul Türklerin elinden alınacak, Osmanlı Devletinin sınırlarında yaşayan Hıristiyan halklar için ıslahatlar yapılacak, Anadolu parçalara bölünecek ve Osmanlılar Anadolu’dan kovulacak.⁶²¹

III. Selim döneminden itibaren ilk olarak askeri alanda başlayan ıslahatlar XIX. yüzyıl boyunca devam etti. Bu alanda zorluklar yaşanmasına ve bir çok kısıtlamalarına rağmen bu ıslahatlar burjuva karakteri taşıyor ve Osmanlı Devletinin terakkisine yardım etmekteydi. Ülkeyi düştüğü zor durumdan kurtarmaya yönelikti.⁶²²

Birinci Dünya Muharebesi yaklaştığı dönemde Osmanlı Devleti uluslararası alanda yalnız kalmıştır. Yaklaşacak tek ülke olarak Almanya görünmektedir. Fakat

⁶²⁰ **Azerbaycan Tarihi**, (Haz.: Memmedov, Süleyman, Veliyev, Tofik, Gocayev, Ekber), 9. sınıf için ders kitabı, Teshil Neşriyatı, Bakü 2003, s. 48. 1997 yılında üniversite öğrencileri için hazırlanan bir tarih ders kitabında bu dönem olayları anlatılırken hatta Türkiye’den hiç bahis edilmekte, sadece İran ve Rusya üzerinde durulmaktadır. Bu konuda bkz.: Mail, Demirli, Mahal Memmedli, **Azerbaycan Tarihi (Mühazire Mentnleri)**, Ali Mekteb Telebeleri Üçün Ders Vesaiti, Elm Neşriyatı, Bakü 1997, s. 92-102.

⁶²¹ **Yeni Tarih** (Haz.: Veliyev, T. T., Süleymanov, R. C., Mehdiyeva, N. C., Mustafazade, T. T., Feteliyev, M. B., Eliyev, G. E., Gocayev, E. E., Veliyev, M. Ö., Hüseyinov, A. E.), 9. sınıflar için tarih ders kitabı, Maarif Neşriyatı, Bakü 2003, s. 172

⁶²² **Yeni Tarih** (Haz.: Veliyev, T. T., Süleymanov, R. C., Mehdiyeva, N. C., Feteliyev, M. B., Eliyev, G. E., Gurbanov, R. O., Gocayev, E. E., Veliyev, M. Ö., Hüseyinov, A. E.), 10. sınıflar için tarih ders kitabı, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü 2003, s. 66-74; 181-188, 288-294.

savaşa Almanya'nın yanında girmek de Osmanlının yalnızlığını gidermemekte ve hatta Osmanlının sonunu getirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan'a Türk İslam Ordusunu göndermesi Sovyet dönemi kaynaklarında bir işgal olarak değerlendirilirken, yeni dönemde bu olay bir kurtarıcılık olayı olarak görülmektedir. Yeni kurulmuş Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilk yardımı yapan ülke Türkiye Devleti oldu. Türk hükümeti halkımızı Ermeni soykırımından korumak için Nuri Paşa başkanlığında Türk İslam Ordusunu Azerbaycan'a yardıma gönderdi. Yeni kurulmuş Azerbaycan Milli Ordusu ile birlikte Türk Ordusu Bakı'yı düşmanlardan temizleyerek Bakı'yı azat ettiler. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakı'ya taşındı. Fakat sonraki gelişmeler Osmanlı Devleti ve aynı zamanda Azerbaycan yönünden iyi bitmedi.⁶²³

Savaşın sonuna yakın Almanya'nın da savaşta yenilmesiyle Osmanlı Devleti İngiltere ile Ekim 1918 yılında Mondros Anlaşmasını imzalamaktadır. Bu anlaşma sadece Osmanlı Devletinin son koymamakta, aynı zamanda Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak yaşayabilmesini de tehlike altına almaktaydı.⁶²⁴

Bu tehlikeyi gören halk milli mücadeleye kalktı. Mustafa Kemal Paşanın liderliğinde başlatılan milli mücadele yabancıların ülkeden kovulması, yeni yönetimin kurulması, 23 Nisan 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması, 29 Ekim 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ile devam etti. 24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Anlaşmasıyla da Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı dünya tarafından tanınmış oldu. Bu Türk milli devletinin kendi varlığını uluslar arası alanda hukuk yönünden tanıtılması anlamına gelmekteydi. Atatürk'ün Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Devletçilik, Halkçılık, İnkılapçılık ve Laiklik

⁶²³ Gocayev, E. E., a. g. e., s. 89-90; **Azerbaycan Tarihi**, (Haz.: İsmayılov, Eldar, Hesenov, Cemil, Gaffarov Tahir), 11. sınıflar için tarih ders kitabı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1994, s. 29; **Azerbaycan Tarihi**, (Editör İğrar Eliyev), s. 247; Mail, Demirli, Mahal Memmedli, a. g. e., s. 171; Mahmudlu, Yaqub, Helilov, Rafiq, Ağayev, Sabir, a. g. e., s. 279; **Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII esrlər)**, s. 325-330, 332-336.

⁶²⁴ **Yeni Tarih**, 10. sınıf için....., s. 368-370.

esasında gerçekleştirdiği inkılaplar Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişiminin esasını oluşturmaktadır.⁶²⁵

Tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında Türkiye'ye yönelik olumlu yaklaşım İkinci Dünya Savaşı ve sonraki dönemler için de devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin aktif rol almaması Türk diplomasisinin başarısı olarak görülmektedir. Bu başarı sayesinde ki Türkiye topraklarının parçalanmasının önüne geçilmiştir.⁶²⁶

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki askeri darbelere farklı bir yaklaşım görülmektedir. Darbelerle Türkiye'de bir Cumhuriyet döneminin sona erip, yenisinin kurulduğu üzerinde durulmaktadır. 27 Mayıs 1960 tarihinde askerlerin iktidara el koymasıyla Türkiye'de Birinci Cumhuriyet sona erdi. 1961 yılında İsmet İnönü'nün yeni hükümeti kurması İkinci Cumhuriyeti başlattı. 12 Eylül 1980 yılında General Kenan Evren'in iktidara el koyması İkinci Cumhuriyet'in sonu oldu. Kasım 1983 yılında Anavatan Parti'sinin Turgut Özal hükümeti Üçüncü Cumhuriyetin başlangıcı oldu ve günümüze kadar devam etmektedir. Bu hükümetin Başbakanı Turgut Özal ise uluslararası alanda "ekonomik mucizelerin babası" olarak adlandırılmaktadır.⁶²⁷

Sovyetler Birliği dönemi Tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında "öteki"ler içine yerleştirilen, "öteki" olarak tanımlanan Türkiye imajı, Sovyetlerin dağılmasından sonra bu gün Azerbaycan tarih eserlerinde ve tarih ders kitaplarında "biz" olarak yerini almaktadır. Düünden bugüne "öteki" ve "biz" içeriğini değiştirmektedir. Dün "öteki" içinde olan Türkiye'nin bu gün "biz"leşmesi yanında, bazı "öteki"ler ve "biz"ler yerlerini korurken, dünün "biz"leri de bu gün "öteki"lere dönüşebilmektedir.

⁶²⁵ **En Yeni Tarih**, (Haz.: Memmedov, İshak, Gendilov, Seyfeddin, Gaffarov Tahir, Süleymanova Sevdâ, Gocayev Ekber, Veliyev Murad), 11. sınıf için ders kitabı, Çarşoğlu Neşriyatı, Bakü 2005, s. 25-29.

⁶²⁶ **En Yeni Tarih**, s. 63-65.

⁶²⁷ **En Yeni Tarih**, s. 92-95.

SONUÇ

Bu çalışmanın baştan itibaren incelemeye çalıştığı temel sorun, tarih ve ulusal kimlik arasındaki ilişkinin Sovyetler Birliği döneminde ve Sovyetler Birliği sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Birlik ülkelerinde ortaya çıkan “ulusal kimlik sorunlarının”, “tarih yazıcılığı ve tarih eğitimi çerçevesinde” nasıl çözümlenmeye çalışıldığı ve hangi sorunlara yol açtığı şeklinde tanımlanabilecek bir sorunsaldır.

Sovyetler Birliği, Rusya tarihinin 14. yüzyılın başlarından Çar İvan Kalite döneminden itibaren Moskova etrafında genişlemesinin yeni devirde, yeni şartlarda, yeni bir ideoloji esasında gelişiminin, büyüme sınırının en geniş olduğu bir devlet yapısıdır. Bu devlet yapısının esası kendisini Sovyetler Birliği devlet marşında bariz şekilde gösteren Sovyet ideolojisidir:

Azat ellerde muhteşem Rus diyarı

Yarattı ömürlük dost ailesi.

Yaşa, halkların sarsılmaz ittifakı

Ey vahit, kudretli Sovyet Ülkesi

Ey azat yurdumuz, var olsun şöhretin,

Sensin halkların kardeşlik remzi!

Ey Lenin partisi – ellerin kudreti

Komünizme götürüyorsun bizi!

Komünist Enternasyonali olarak da adlandırılan bu marşta, Marksizm-Leninizm’i ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ni ifade eden “Lenin Partisi”, onun komünizm yolculuğu ve Rus kültür merkeziliğini ifade eden “Rus diyarı” deyimleri Sovyetler Birliği devlet ideolojisinin de esaslarını sembolize eden ifadelerdir.

Bu ideolojinin oluşumu aslında hiçte Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla ortaya çıkmış değildir. Zira bu ideolojinin temellerini oluşturan Marksizm-Leninizm’in ve Rus kültürünü merkeze koyan yaklaşımların daha Sovyetler Birliği’nin kurulmasından önce, Çarlık Rusyası’nın son dönemlerinde şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu birbirinden farklı gelişme çizgisine sahip iki unsurun

birleştirilerek, Sovyet ideolojisi şeklinde ortaya çıkması ise Sovyetler Birliği'nin hayat bulduğu ve hayatini sürdürdüğü 70 yıllık süre içinde gerçekleşmiştir. Ancak, Sovyet devletinin ve ideolojisinin toplumu radikal biçimde değiştirmeyi amaçlayan “sert ideoloji devleti karakteri”, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bile eski Sovyet Cumhuriyetlerinin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarında derin izler bırakmıştır. Birliğin dağılmasından sonra da bu ideolojik ruh gözardı edilemeyecek biçimde yaşamaya devam etmektedir.

Bu ideolojinin bekçiliğini Komünist partisi ve Sovyet yöneticileri yapmışlardı. Köylü, işçi ve aydın sınıfını toplumun esası olarak kabul eden bu sistemde Komünist Partisi kurduğu merkezi ve taşra birimleriyle, aynı zamanda “komsomol” gibi gençlik örgütleri ve “pioner” gibi çocukları bünyesinde toplayan örgütler oluşturarak, bireyi hemen hemen doğumundan itibaren denetim altına alan, değerler dünyasını inşa eden alt birimleriyle, toplum üzerinde dikkate değer bir denetim sağlamıştır. Ancak, tarihin ortaya koyduğu gerçek, uluslar arası rekabet ve propaganda savaşı kadar denetim dışı kalan bir “alt kültür” alanının ortadan kaldırılamadığı gerçeğidir. En ince ayrıntılarına kadar “planlanmış ve denetim altına alınmış hayat” sadece kâğıt üzerinde var olabilirdi ve nitekim öyle olmuştur.

Büyük bir coğrafya üzerinde hüküm süren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, coğrafi büyüklüğünün yanı sıra bünyesinde barındırdığı milletlerin çokluğu ve çeşitliliği ile de dünyadaki ender devletlerden biri olmuştur ve kelimenin tam anlamıyla 20. yüzyılın koynunda sakladığı “sonuncu çok-milletli imparatorluk” ya da belki daha doğru bir deyimle “milletler hapisanesi” olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Milletler, Birlik Cumhuriyetleri, Özerk Cumhuriyetler ve Özerk Bölgeler şeklinde merkezi yönetime bağlanmışlardır. SSCB Anayasası bu cumhuriyetlere istedikleri zaman birlikten ayrılma hakkını tanımışsa da, Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar uygulamada bu hakkı hiçbir cumhuriyet kullanamamıştır.

Fakat, sistem kendi içinde çok ciddi çelişkiler de barındırmıştır. Bunlardan belki en önemlisi Sovyetler Birliği'ndeki çeşitli milletlere karşı resmî yaklaşımlarda kendini göstermektedir : “güvenilir” ve “güvenilmez milletler” ayrımı uygulamalarda açık olarak hissedilmektedir. Rus ve aynı zamanda Slav kökenli halkların her zaman merkezi konumda yer almaları, parti ve devlet yönetiminde önemli görevlerde

bulunmaları, güvenilir millet adını almaları yanında bunun dışında kalan milletlere parti ve devlet yönetiminde daha sonraki sıralarda yer ayrılmış, merkezi yönetimde etkin biçimde yer almalarına fırsat verilmemiş ve güvenilmez millet deyimleriyle hatırlanmışlardır. Bu anlamda Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetleri de güvenilmez milletler statüsünde algılanmıştır ve Sovyet yönetiminin özünü oluşturan nomenklaturada - bürokraside etkili konuma gelememişlerdir.

Sovyet ideolojisi çok milletli bir yapıyı elinde tutabilmek, yaşatabilmek için de yeni bir uygulamaya gitmiş ve Sovyetler Birliği için yeni bir kimlik şeklini ortaya atmıştır: Sovyet insanı kimliği. Bu kimlik her şeyden önce milletler üstü bir kimlik olmuştur. Bu kimliğin kültürel varlığı ise Rus kültürü merkezîyetçiliğine dayanmaktaydı. Birliğe bağlı olan milletler ve etnisiteler bu oluşum içinde eritilecek ve bunun sonucunda da Sovyet insanı tipi ortaya çıkacaktı.

Böyle bir kimliğin, yapının oluşmasında hakim ideoloji olan Sovyet ideolojisi, kendini bir ideoloji gibi değil bilim olarak tanımlıyordu. Tabiatıyla bu “bilim”in ortaya koyduğu, tartışılması son derece tehlikeli “gerçekler”, tarih bilimini ve tarih eğitimi söz konusu “atanmış gerçekler” doğrultusunda şekillendirmiştir. Tarih bilimi ve eğitimi bir kurumsal yapı içinde, denetim altına alınarak, bunlar aracılığıyla devlet ve parti merkezine bağlanmıştır. Aynı zamanda bu kurumsal yapının içi partili elemanlarla doldurularak tarih bilimi ve eğitiminden bilim yerine ideolojinin bekçiliğini yapması istenmiş ve bu görev ona yüklenmiştir. Bu suretle “denetim altındaki tarih” ve “denetim altındaki tarih eğitimi unsurları”, yeni insanın yani “Sovyet İnsanı”nın yaratılması için araç olarak kullanılmıştır. Bu tarz bir yaklaşımın bütün ulus-devletler açısından geçerlilik payı olduğu hatıra gelebilir ve bu büyük ölçüde de doğrudur. Ancak, kullanılan denetim araçlarının toplumun bütün katmanlarındaki “egemenlik tekeli” hiçbir ulus-devlet modelinde görülmediği kadar yaygın ve etkin olduğu göz önüne alınırsa durumun anlaşılması daha kolay hale gelir.

Tarih yazımı ve eğitimi için önemli olan kaynak ve belgeler tek merkeze toplatılarak onların incelenmesi ancak “Sovyet İdeolojisi ışığında” mümkün kılınmıştır. Bu ideolojik çerçeve dışında kalan belgeler “gizli” ve “tam gizli” evraklar şeklinde sınıflandırılarak araştırmacılara sunulmamış, yasaklanmıştır.

Araştırma yapan tarihçinin gözüne ideolojik gözlük takılmış ve bundan sonra eserlerini yazması istenmiştir. Özetle, tarihi olaylar ideolojinin gerektirdiği ögelere göre araştırılmış ve öğretilmiştir. Çünkü bir ülkede ki; katı bir ideoloji hakimdir, araştırmalar, öğretim ve eğitim de o ideolojiye uygun olarak yapılabilmektedir. Sistemin tabiatı gereği “muhalefetin” ihanet olarak algılandığı ve sunulduğu bu totaliter yapının egemen olduğu geniş coğrafyada bıraktığı mirası tek bir kavramla tanımlamak mümkün olsaydı buna ancak “karmakarışık bir zihniyet ve çürümüş bir kimlik dünyası” adı verilebilirdi.

Zira bu ideolojinin yarattığı yöntemler sonucunda milletler kendi doğal kültürel kökenlerinden uzaklaştırıldı veya onlar için yeni kökenler icat edildi, dinleri ve dilleri unutuldu, bu milletlerin devletçilik geleneklerinin varlığı inkar edildi, dış ülkelerle ilişkileri kesildi ve dolayısıyla milli kimlikleri ve dünyadaki konumları büyük ölçüde unutturuldu. Bunun acı sonuçlarını maalesef yine eskiden Sovyetler Birliği’ne bağlı olup bu gün bağımsızlıklarını kazanan Cumhuriyetler ve buradaki insanlar, milletler yaşadılar ve bu gün de yaşamaktadırlar.

Fakat bu gün dünden daha farklıdır. Çünkü bu ülkeler artık bağımsızdırlar ve ülkelerinin yönetimleri kendi ellerindedir. Dünden, geçmişteki uygulamalardan derslerin alınması gerekmektedir. Dünen katı ideolojik ve baskı uygulamalarını bırakıp artık çağdaş dünyamızın demokratik değerlerinin hakim kılınması sürecine girmiş bulunuyorlar. Ancak yine de karşı karşıya buldukları en ciddi sorunlardan birini, temelleri tartışmasız biçimde eski rejimin oluşturduğu “manipülasyona açık olmak” riski oluşturmaktadır. Nitekim Sovyet sonrası “renkli devrimler” sonuna kadar açık bu kapıdan girmişlerdir.

Yine de, tarih bilimi, ideolojik etkilerden arındırılabilirdiği ölçüde söz konusu travmanın mümkün olan en hafif bedelle tedavisi için yardımcı olabilir. Hürriyet, en zengin gıdayı tarihten almaktadır. Bu nekahet döneminin tarihçilik açısından insanlık için ortak dersler çıkarılmasına imkân sağlaması bazı şartların yerine getirilmesiyle mümkün olabilir. Bu amaçla incelememizin ışığında aşağıdaki önerileri ortaya koymak mümkündür:

Arşivler bilim adamlarının araştırmalarına açılmalıdır. Bilim adamları gerçeklerle karşı karşıya bırakılmadır ki, tarihi hakikatlere ulaşabilsinler. Bu hakikatler toplantılarda, konferanslarda tartışmaya açılmalıdır. Sovyetler Birliği döneminde ideolojinin “gerçekleri” üzerinde kurulan “hakikatler” modern tarih anlayışının ve yöntemlerinin ışığında incelenmelidir. Milli kimliklerin oluşumunda önemli unsurlar olan milletlerin kökenlerinin araştırılmasına, dillerinin, dinlerinin, gelenek göreneklerinin, tarihteki önemli devletlerinin ortaya konmasına, milletin dünyadaki milletler arasındaki konumları öncelikle araştırılması gereken konular olmalıdır.

Özellikle de tarih yazımı ve tarih eğitiminde aşağıdakiler üzerinde durulmalıdır:

1. 70 yıllık Sovyet dönemi süresince millilikten uzak, Sovyet ideolojisi temelinde yazılan ve eğitimi verilen tarih olayları, yaklaşımları Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra ilk defa bilimsel şekilde inceleme olanağı doğmuştur. Bundan dolayı da yeni yapılacak incelemelerde bu şans iyi değerlendirilmeli, milli tarihler dünyanın kabul ettiği bilimsel yaklaşımlarla incelenmelidir.

2. Milli tarihler sadece kendi içinde ayrılıkta değil, dünya tarihi içinde değerlendirilmeli ve yerini almalıdır.

3. Milli tarih yazılırken, Sovyetler Birliği dönemi için eleştirilen “milli tarihin, ülkedeki sayıca çoğunlukta olan milletin ve egemen olan dil ve kültür topluluğunun tarihiyle” (bu rolü Rus milleti ve kültürü oynamaktaydı) örtüştüğü varsayımıyla değil, çok yönlü yaklaşımla ülkedeki tüm milletlerin, etnisitelerin, dinlerin tarihi de incelenmeli, ancak ; yeni sömürgeciliğe lojistik destek sağlamak gibi bir tehlike de gözden uzak tutulmadan, farklılıkların tarih boyunca çatışma sebebi olarak algılandığı “Batılı yaklaşımlara” da temkinli bir bakıştan uzak durulmamalıdır. .

4. Belli sosyal kategorilerin ve grupların tarihi değil, ülkedeki tüm sosyal kategorilerin ve grupların tarihi incelenmelidir.

5. Tarih araştırmaları ve tarih eğitimi siyasetten uzak tutulmalı, siyasetin elinde alet edilmemelidir.

6. Tarih yazımı ve eğitiminde sistem için önem taşıyan siyasi tarih ve anayasalar tarihine de diğer konular nispetinde ağırlık verilmeli.

7. Tarih eğitimi milli tarihlerin zengin içerikli bir kronolojik incelemesinin ezberlenmesiyle sınırlı kalmamalı, bir tarih sınıfındaki öğrencilerin birinci el ve ikinci el kaynaklardan elde ettikleri bilgileri analiz etme, yorumlama ve sentez yapabilmelerine daha büyük önem verilmelidir.

Belki bunlar kadar önemli olan bir husus da, Devletlerin bu konuların araştırılmasına maddi ve manevi destek vermeleridir. Bu destek verilmediği takdirde eski Sovyetler Birliği'nin yerini günümüzün "Küresel güçleri"nin kolayca ve kısa zamanda doldurması ihtimalinin büyük olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

KAYNAKLAR

A. YAYINLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arkhiv Alma-atinskogo instituta upravleniya i politologii. Font 141, ofis 1, dosya 10606, siyahı 257, 315.

Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi,

font 1640, ofis 1, dosya 20, s. 2.

font 1640, ofis 1, dosya 10, s. 15.

font 1640, ofis 1, dosya 17, s. 2.

font 1640, ofis 1, dosya 55, s. 1-2.

B. DERS PROGRAMLARI

Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı, 4-10 (5-11). Sınıflar İçin, SSCB Halk Eğitimi Devlet Komitesi, Moskova 1989.

Orta Dereceli Okullar İçin Tarih Programı, 4-10 (5-11). Sınıflar İçin, Türkmenistan SSC Eğitim Bakanlığı, Aşkabat 1990.

Orta Mekteb Programı, Azerbaycan Tarihi (1958-1959-cu ders ili için), Bakü 1958.

Programma Kursa 'İstoriya Stran Azii i Afriki', Dlya Gosudarstvennikh Universitetov, Ministerstvo Vısshego i Srednego Spetsial'nogo Obrazovaniya SSSR, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1982.

SSRİ Tarihi Kursunun Programı (Ali Mektepler Üçün), V. İ. Lenin adına APİ Neşriyatı, Bakü 1969.

SSRİ Tarihi Kursu Programı, (Ali Partiya Mektepleri Üçün), Birleşmiş Neşriyatı, Bakü 1959.

Tarihin Tedrisi Metodikası Fenninin Programı, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi, Menbeşünaslık, Tarixşünaslıg ve Metodika Kafedrası, Bakü 2000.

Türkiye Tarihi Kursu Üzre Program, (Hazırlayan Prof. Dr. Mehet Sofiyev), Azerbaycan SSR Yüksek ve Orta Eğitim Bakanlığı Yüksek Eğitim Üzre

Tedris-Metodika Kabineti, S. M. Kirov Adına Kırmızı Emek Bayrağı Ordenli Azərbaycan Devlet Üniversitesi, Bakü 1988.

Skhema Program po İstorii SSSR dlya Literaturnogo i Geograficheskogo Fakul'tetov, (Na Azerbaydjanskom Yazıke), İzdanie NKP Azerbaydjanskoy SSR, Bakü 1941.

C. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

“Akademik”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Akademiya”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Ali Attestasiya Komissiyası (AAK)”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I. Cilt, Bakü 1976.

“Arxivler”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Assistent”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Ateizm Terbiyesi”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I cilt, Bakü 1976.

“Azerbaycan Arkeoloji Komitesi”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, 1 cilt, Bakü 1976.

“Azerbaycan KP MK Yanında Parti Tarihi İnstitutu”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Azerbaycan Tarihi Müzesi”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Azerbaycan'ı Tetkik ve Tetebbu Cemiyeti”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, I Cilt, Bakü 1976.

“Azerbaycan”, **İslam Ansiklopedisi**, cilt 4, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

“Dosent”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, III Cilt, Bakü 1979.

“Elmi Ad”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Elmi Derece”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Elmi İşçi”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Elmi Rehber”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Elmi Şura”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Elmler Doktoru”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980..

“Elmler Namizedi”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Etnogenez”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IV Cilt, Bakü 1980.

“Etnogenez”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 30, tretiy vipusk, Moskova 1978.

“Gırgızistan SSR”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, III cilt, Bakü 1979.

“GLAVLİT”, **Literaturnaya Ensiklopediya**, V 11 Tomakh, Tom 2, Moskova 1930.

“Müxbir Üzv”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, VII Cilt, Bakü 1983.

“Nauka”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Editor: A. M. Prokhorov, Tom 17, tretiy vipusk, Moskova 1974.

“Nauka”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 29, vtoroy vipusk, Moskova 1954.

“Pokrovski Mikhahil Nikolayeviç”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, , X ciltte, VII Cilt, Bakü 1983.

“Professor”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984.

“Sovet İttifagı Kommunist Partiyası”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984.

“Sovet Konstitusiyaları”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984.

“Sovyet Sosialist Respublikaları İttifagı”, **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984.

“Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Plenumu”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, VIII Cilt, Bakü 1984.

“SSRİ Elmler Akademiyası”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986.

“Tarix İnstitutu”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X ciltte, IX cilt, Bakü 1986.

“Teoriya”, **Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Tom 54, Moskova 1946.

“Ümumittifag Lenin Komünist Gençler İttifagı”, **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, X Ciltte, IX cilt, Bakü 1986.

“Ümumittifag Pioner Teşkilatı”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, X Ciltte, IX cilt, Bakü 1986.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 2 cilt, Lider Neşriyatı, Bakü 2004.

D. KİTAPLAR

1926-cı İl I Bakü Türkoloji Qurultayı (Stenogram materialları, bibliografiya ve foto-senedler), (Hazırlayanlar: Kamil Veli Nerimanoğlu, Aliheyder Ağakişiyev), Bakü 2006.

50 Letie Muzeya İstorii Azerbaycana (Materialı Torjesstvennogo Sobraniya İ Nauçnoy Sessii), Bakü 1975.

Abdullayev, A., **Azerbaycan Dili Meselesi**, Bakü 1992.

Abrus, A. İ., **İstoriya Rossiyskikh Universitetov: Oçerk**, Moskova 2001.

Agibalova, E. V., Donskoy, G. M., **İstoriya Srednikh Vekov**, Uchebnik dlya 7 klassa sredney shkolu, 27-e izdanie, “Prosveshenie”, Moskova 1991.

Ağayev, Elnur, **Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimine Etkisi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

Akademiya Nauk Azerbaycadjanskoy SSR, (redaktör G. B. Abdullayev), Bakü 1976.

- Akyol, Taha, **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, Buray Yayınevi, İstanbul 1990.
- , **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye**, II cilt, İstanbul 1974.
- Aliev K. G., **Kavkazmaya Albaniya**, Bakü 1974.
- Alimirzayev H. O., **Azerbaydjanskiy Gosudarstvenniy Universitet Za 50 Let-İstoriçeskiy Oçerk**, Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzgatelstvo, Bakü 1969.
- Aliovsat Guliyev: On Pisal İstorio...**, **Dokumental'nıy roman**, (Hazırlayan E. Ahundova, M. Guseynzade), Azərneşr, Bakü 2003.
- Aliyev, İgrar, **Dağlık Karabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler**, Bakü 1989.
- , **İstoriya Midi**, Bakü 1960.
- , **O Nekotorıkh Voprosakh Etnicheskoy İstorii Azerbaycdjanskogo Naroda (Otveti Moim Kritikam)**, "Nurlan" Neşriyatı, Bakü 2002.
- , **Oçerk İstorii Atropatenı**, Bakü 1989.
- Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim yayınları, İstanbul 1989.
- Andican, A. Ahat, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul 2003.
- Apisheva, A., **Puti Sotsialisticheskogo Pereustroystva Khlopkovogo Khozyaystva**, Moskova 1929.
- Apollov N. G., **Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii v 30-e Godı XVIII Veka**, Alma-ata 1948.
- Asfendiarov, S. D., **İstoriya Kazakhstana (S Drevneyshikh Vremen)**, Tom 1, Alma-Ata 1935.
- Ashnin, F. D., Alpatov, V. M., Nasilov, D. M., **Repressirovannaya Tyurkologiya**, Moskova 2002.
- Ata Yurdu**, 5. sınıflar için ders kitabı, Tehsil Neşriyatı, Bakü 1999.
- Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayınlanmış Kitaplar Bibliyografyası**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.
- Aytaç, K., **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul 1992.

Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Tahsisi (Senetler Toplusu), Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 1989.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (edebiyat, dil, medeniyet kuruculuğu), Bakü 1998.

Azerbaycan Komünist Partiyasının Tarihi, Birinci kısım, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1958.

Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi'nin "Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılı" ile ilgili düzenlediği bilimsel Toplantının Bildirileri (20-22 Nisan 1964), Bakü 1964.

Azerbaycan Tarihi (En eski zamanlardan XX yüzyılın başlarına kadar), (Editör: İgrar Aliyev), Elm Neşriyatı, Bakü 1993.

Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX Esredek), (Editör Bünyadov, Z. M., Yusifov, Y. B.), Ali Mektebler için derslik, Azerbaycan Dövlət Nişriyatı, Bakü 1994.

Azerbaycan Tarihi, 7 . ciltte, 3. cilt, (XIII-XVIII esrler), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1999.

Azerbaycan Tarihi (XIX yüzyıl), 7 ciltte, 4. cilt, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 2000.

Azerbaycan Tarihi, (Haz. Eliyev Veli, Yusifov Yusif, Babayev İlyas, Ceferov Hidayet, Memmedova Aida), 1. baskı, "Tehsil" Neşriyatı, Bakü 2001.

Azerbaycan Tarihi, (Haz.: İsmayılov, Eldar, Hesenov, Cemil, Gaffarov Tahir), 11. sınıflar için tarih ders kitabı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1994.

Azerbaycan Tarihi, (Haz.: Memmedov, Süleyman, Veliyev, Tofik, Gocayev, Ekber), 9. sınıf için ders kitabı, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2003.

Azerbaycan Tarihi, (Hazırlayanlar; Süleyman Eliyarlı, F. Mahmutov, İ. Babayev, Y. Mahmutov, Z. Bayramlı, K. Şükürlü, M. Abdulla, Ş. Tağızade, V. Muhtaroglu), Bakü 1996.

Azerbaycan Tarihi, (komisyon çalışması), Azerbaycan Devlet Tedris-Pedagoji Edebiyat Neşriyatı, Bakü 1960.

Azerbaycan Tarihi, (Mahmudlu Yagub, Yusifov Yusif, Eliyev Rehim, Gocayev Ekber), 7. sınıf için ders kitabı, "Tehsil" Neşriyatı, Bakü 2002.

Azerbaycan Tarihi, (Memmedov, Süleyman, Şükürov, Kerim), 9. sınıf için ders kitabı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1995.

Azerbaycan Tarihi, (Memmedov, Süleyman, Vemilev, Tofiq, Gocayev, Ekber), 9. sınıflar için ders kitabı, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2003.

Azerbaycan Tarihi, (Yusifov Yusif, Babayev İlyas, Ceferov Hidayet), 1. baskı, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1994.

Azerbaycan Tarihi, 1. cilt, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakü 1961.

Azerbaycan Tarihi, 7 . ciltte, 1. cilt (En eskiden – M. Ö. III. Asır), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1998.

Azerbaycan Tarihi, 7 . ciltte, 2. cilt (III – XIII. asrın ilk çeyreği), Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 1998.

Azerbaycan Tarihi, 7 ciltte, cilt 6, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 2000.

Azerbaycan Tarihi, 7 ciltte, cilt 7, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü 2003.

Azerbaycan Tarihi, II. Cilt, Bakü 1964.

Azerbaycan Tarihi, III. Cilt Birinci Kısım,, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakü 1973.

Azerbaycan Türkologiyası (1920-1938), Bibliyografiya, (Hazırlayanlar: P. Memmedova, S. Memmedov, E. Yolçuyev (Qoşalı), Bakü 2002.

Azerbaycan'da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Araştırmaları (1941-2003), Bibliografiya (Hazırlayan: Samire Memmedova), Bakü 2003.

Azerbaycan'da müdafie olunmuş dissertasiyaların bibliografyası, (1920-1975 yılları), 1. kısım, Elm neşriyatı, Bakü 1981.

Azerbaycan'ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Onun Müterakki İktisadi ve Kültürel Sonuçları, Bakü 1956.

Badak, A. N., **Vseobshaya İstoriya**, Minsk 1996.

Bakikhanov, Abbas-Kuli-Aga, **Gyulistan-i İram**, (Redaktsiya, komentarii, primecheniya i ukazateli Z. M. Buniyatova), İzdatel'stvo "Elm", Bakü 1991.

Barrett, Michele, **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, (Çev. Ahmet Fethi), Sarmal Yayınları, İstanbul 1996.

Bekmakhanov, E. B., **İstoriya Kazakhskoy SSR**, Uchebnik dlya 8-9 klassov, Alma-Ata, 1959.

-----,-----, **Khrestomatiya po İstorii Kazakhskoy SSR s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney**, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1962.

-----,-----, **Khrestomatiya po İstorii Kazakhskoy SSR s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney**, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1964.

-----, **O Prepodavanii İstorii v Sredney Shkole**, İzd-vo Narkomprosa, Alma-Ata, 1938.

Benningsen, Alexandre, Quelquejay, Chantal, **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, İstanbul 1981.

Bıçkov, S. P., Korzun, V. P., **Vvedenie v Otechestvennyuyu İstoriografiyu XX Veka**, Omsk 2001.

Bloch, Marc, **Tarihin Savunucusu ya da Tarihçilik Mesleği**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.

Bondarevskiy, L. G., **Bagdatskaya Doroga i Proniknovenie Germanskogo İmperializma na Slijniy Vostok 1888-1903**, Tashkent 1955.

Bryan, Fanny E., **Sovyetler Birliği'nin Çeçen-İnguş Cumhuriyetinde Din Aleytarı Faaliyetler ve İslamiyetin Varolma Mücadelesi**, (Çev. Yasin Ceylan), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985.

Buduglu-Piriyev V., **Budug ve Buduglular**, Bakü 1994.

Bünyadov, Ziya, **Azərbaycan KGB Arşivi Muhtevası**, Azərbaycan Kültür Derneği, Ankara 1995.

-----,-----, **Kırmızı Terör**, Azərneşr, Bakü 1993.

-----,-----, **Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör**, (Türkiye Türkçesine aktaran Sebahattin Şimşir), IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

Carr, Edward Hallet, **Tarih Nedir?**, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2004.

Cavadov, Gəməşah, **Azərbaycan'ın Azsaylı Halkları ve Milli Azlıkları**, "Elm" Neşriyatı, Bakü 2000.

Ceferov, Nizami, **Edebiyattan Siyasete**, Azərbaycan'da Atatürk Merkezi Yayınları, Bakü 2003.

Cheboksarov, N. N., Cheboksarova, İ. A., **Narodı, Rası, Kul'turı**, Moskova 1971

Collingwood, R. G., **Tarih Tasarımı**, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ara Yayıncılık, İstanbul 1990.

Çemenzeminli, Y. V., **Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan**, İstanbul 1921.

Dekretı Sovetskoy Vlasti, Tom 1, Moskova 1957.

Demirli, Mail, Memmedli, Mahal, **Azerbaycan Tarihi (Mühazire Mentnleri)**, Ali Mekteb Telebeleri Üçün Ders Vesaiti, Elm Neşriyatı, Bakü 1997.

Devlet, Nadir, **Çağdaş Türkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, 15. cilt, Konya 1994.

Dialektik ve Tarixi Materializm, Parti Tehsili Sistemi Üçün, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1970.

Eagleton, Terry, **İdeoloji**, Ayrıntı yayınları, İstanbul 1996.

Efendiyev, Oktay, **Azerbaycan Sefeviler Devleti**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

Ehedov, Abdulla, **Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar**, Bakü 1991.

Elibeyzade, Elmeddin, **İğrar Eliyevin Eleyhine 9 Makale ve Ona 3 Elave**, Tefekkür Neşriyatı, Bakü 2000.

Elmi Kommunizmin Esasları, Sov. İKP MK Yayında İctimai Elmler Akademiyası, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakü 1971.

En Yeni Tarih (1917-1939), Editör V. K. Furayev, 9. sınıf için ders kitabı, Bakü 1977

En Yeni Tarih (1939-1982), Editör: V. K. Furayev, 10. sınıf için ders kitabı, Bakü 1983.

En Yeni Tarih, (Editörler: İ. M. Krivoguz, D. P. Pritsker,, S. M. Stetskevich), Orta Mektebin 9. sınıfları için ders kitabı, Maarif neşriyyatı, Bakü 1967.

En Yeni Tarih, (Haz.: Memmedov, İshak, Gendilov, Seyfeddin, Gaffarov Tahir, Süleymanova Sevda, Gocayev Ekber, Veliyev Murad), 11. sınıf için ders kitabı, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü 2005.

Ergil, Doğu, **İdeoloji, "Milletçilik, Muhafazakarlık, Halkçılık"**, Ankara 1986.

Esedov, Firudin, **Dar Günde Yaxşı Arxa**, Bakü 1988.

Evans, Richard J., **Tarihin Savunucusu**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Yayınları, Ankara 1999.

Fadeeva, İ. L., **Osmanskaya İmperiya i Anglo-Turetskie Otnosheniya v Seredine XIX Veke**, Moskova 1982.

Fedosov, İ. A., **SSCB Tarihi**, 8. sınıf için ders kitabı, Mektep Yayınevi, Frunze 1989.

Gafurov, B. G., **İstoriya Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzlojenii**, Stalinabad 1949.

Gariev, A., Roslyakov, A. A., Artıkov, A., İşanov, K., **Türkmenistan SSR-nin Tarixi (7-10-nji klaslar üçün)**, Aşgabat "Magarif", 1985.

Gaşgay, S. M., **Manna Devleti**, Bakü 1993.

Geybullayev, Giyaseddin, **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994.

-----,-----, **Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair**, Elm Neşriyatı, Bakü 1994.

-----,-----, **Gedim Türkler ve Ermenistan**, Azerneşr, Bakü 1992

-----,-----, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev (İstoriko-Etnograficheskoe İssledovanie)**, Tom I, Bakü 1991.

-----,-----, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev (istoriko-etnograficheskoe issledovanie)**, Tom 1, Bakü 1991.

-----,-----, **Toponomiya Azerbaydjan**, Bakü 1986.

Gocayev, E. E., **Vatan Tarihi**, 5. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1997.

Golubeva, T. S., Gellershteyn, L. S., **SSRİ Tarihine Dair Hikayeler**, 4. sınıf için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1985.

Gökgöz, Saime Selenga, **İdil-Ural'da İslam Karşıtı Misyon Hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2003.

Gromiko, A. A., **Vneshnaya Politika Sovetskogo Soyuza**, Politizdat, Moskova 1985.

Gubaydulin, A., **Feodal'ne Klassı i Krestyanstvo v Azerbaydjane v XIX Veka**, Bakü 1928.

Guliyev, Cemil, **Tarih, Düşünceler, Mülahizeler, Geydler (1953-2003)**, Bakü 2004.

Guliyev, E., **Azerbaycan Tarihi** (7-8 sınıflar için), Beşinci baskısı, Bakü 1977.

-----,---, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Bakü 1990.

-----,---, **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1986.

-----,---, **Azerbaycan Tarihi**, 8-9. sınıflar için ders kitabı, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1990.

Guliyev, E., Memmedov, E., **Azerbaycan Tarihi** (9 sınıflar için), Bakü 1976.

Guliyev, E., Memmedov, E., **Azerbaycan Tarihi** (9. sınıf için), Bakü 1975.

Guliyev, E., Memmedov, E., **Azerbaycan Tarihi**, 7-8. sınıflar için ders kitabı, Azerbaycan Devlet Tedris-Pedagoji Edebiyatı Yayınları, Bakü 1964.

Guliyev, E., Memmedov, E., Rehimov, K., **Azerbaycan Tarihi**, 9-10. sınıflar için, Bakü 1982.

Gumilev, L. N., **Etnogenez, Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri**, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenga Yayınları, İstanbul 2003.

Gurbanov, Şamil, **Neriman Nerimanov, Ömrünün Son Yılları**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakü 2003.

Gurevich, Aron, **İstoriya İstorika**, Moskova 2004.

Gureyev, P. P., Davidov, K. P., Melnikova, E. B., **Sovet Dövleti ve Hukukunun Esasları**, Bakü 1988.

Halkın, Leon - E., **Tarih Tenkidinin Unsurları**, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Hayet, Baymirza, **Esir Türkler**, Ankara 1971.

Hebilov, Hebil, **Azerbaycan Etnografyası**, Bakü, 1991.

Heer, Nancy Whittier, **Politics and History in the Soviet Union**, Cambridge, Massachusetts 1971.

Hobsbawm, Eric, **Tarih Üzerine**, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Iggers, George G., **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

İbrahimbeyli, Kh. M., **Rossiya i Azerbaydjan v Pervoy Treti XIX Veka (İz Voенno-Politicheskoy İstorii)**, Moskova 1969.

İdeoloji Üzerine (Eleştirel İdeoloji Analizleri), (Derleyen ve Çeviren: Can Şahan), Kuram Yayınları, b.y.y., b.t.y.

İlimler ve İdeolojiler, (Çev. Fahrettin Arslan), Umran yayınları, Ankara y.t.y.

İsayev, Nazım, **Azerbaycan Demokratik Respublikası'nın Sosyal ve Medeni Siyaseti (1918-1920'li yıllar)**, Yayınlanmamış Tarih İlimleri Namizedi Dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakü 1993.

İsgenderov, Anar, **1918-ci il Mart Gırğınının Tarixşünashlığı**, Mütercim Neşriyatı, Bakü 1997.

İsmailzade D., **Güney Kafkasya'da Rus Hristiyanlığı**, Moskova 1982.

İsmayıl, Mahmut, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

-----,-----, **İstoriya Azerbaydjana (Kratkiy Obzor s Drevneyshikh Vremen do 1920 g.)**, Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, Bakü 1995.

İsmayılov, Reşid Bey, **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

İstoricheskie İssledovaniya v Rossii. Tendentsii Poslednikh Let (Pod red. G. A. Bordyugova), AİRO-XXI, Moskova 1996.

İstorii Kazakhskoy SSR, (Pod redaktsiey İ. O. Omarov, A. M. Pankratov), Alma-Ata 1949.

İstorii Narodov Uzbekistana, Tashkent 1947.

İstoriya Kazakhstana s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney Ocherk, Natsional'naya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan, Institut İstorii i Etnologii, Institut Arkheologii im. A. Kh. Margulana, Fond Razvitiya "Kazakhstan", Almatı 1993.

İstoriya Akademi Nauk SSSR, V 3 TT., T. 1-2, Moskova-Leningrad 1958-1964.

İstoriya Azerbaydjana, (Editör Cemil Guliyev), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, İzdatel'stvo "Elm", Bakü 1979.

İstoriya Azerbaydjana, Tom 1, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, Bakü 1958.

İstoriya Azerbaydjana, Tom II, Bakü 1960.

İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Ocherk - S Drevneyshiy Vremen do XIX Veka, Podgotovlen Kollektivom Nauchnim Rabotnikov İnstituta Az. FAN, Bakü 1941.

İstoriya Azerbaydjara, (Maket), II. cilt, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii i Filosofiya, Bakü 1954.

İstoriya Kazakhskoy SSR, Uchpedgiz, Alma-Ata, 1958.

İstoriya Kazakhskoy SSR, Alma-ata 1943.

İstoriya Kırgızov i Kırgızistan, (Hazırlayan: V. M. Poloskikh), Bişkek 2003.

İstoriya Kırgızov i Kırgızstana, Uchebnik dlya vuzov (Edit: Djunushaliev, D. D., Koychuev, T. K., Ploskikh, V. M.), Natsional'naya Akademiya Nauk Kırgızskoy Respubliki, Kırgızsko-Rossiyskiy Slavyanskiy Universitet, Bishkek 2003.

İstoriya KPSS, t. 1-5, Moskova 1964-1981.

Ivanova, L. V., **U İstokov Sovetskoı İstoricheskoy Nauki (Podgotovka kadrov istorikov-marksistov v 1917-1929 gg.)**, Moskova 1968.

K Probleme Etnogeneza Azerbaydjanskogo Naroda, Bakü 1984.

Kakınç, Halit, **Sultangaliyev ve Milli Komünizm**, İstanbul, b.y.y..

Kan, G. V., **İstoriya Kazakhstana**, Uchebnie posobie, 2-e izd., pererab, i dop., Almatı 2002.

Kasımbaev, J. K., **İstoriya Kazakhstana: Uchebnik dlya 9 klassa obsheobrazovatel'noy shkolu**, 2-e izd., opolnennoe, Almatı: Rauan 1995.

Kasımov, Musa, **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (Ağustos 1914-Ekim 1917)**, 1 cilt, Bakü 2000; **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (Kasım 1917-**

Kasım 1918), 2 cilt, Bakü 2001; **Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (belgeler, haritalar, resimler)**, 3 cilt, Bakü 2004.

Kazak SSR Tarihi, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1957.

Khlevnyuk, O. V., **Politbyuro, Mekanizm Politicheskoy Vlasti v 30-e Godı**, Moskova 1996.

Kırgızistan SSR Tarihi, Kırgızistan Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü, Frunze 1956.

Knyazv G. A., Koltsov A. V., **Kratkiy Ochherk İstorii Akademi Nauk SSCB**, 2 izd. Moskova-Leningrad 1957.

Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası), Moskova 1989.

Kozıbaev İ. M., **İstoricheskaya Nauka Kazakhstana**, Kazak Universiteti, Alma-Ata 1992.

Kravchuk, B. M., **İstoriuya Osmanskoy İmperii**, İzdatel'stvo Mir, Leningrad 1967.

Krivoguz, İ. M., Pritsker, D. P., Stetskeviç, S. M., **En Yeni Tarih**, Orta okulların 9. sınıfları için ders kitabı, Beşinci baskı, Maarif Neşriyatı, Bakü 1967.

Kruchev, N. S., **Kongre Gizli Raporu: Kişi Kültüne Karşı**, (Çev. Ahmet Fethi), Pencere yayımları, İstanbul 1991.

Kuzembayulı, A., Abil', E., **İstoriya Respubliki Kazakhstan (Rekomendovana Ministerstvom obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan v kachestve uchebnika dlya studentov)**, Almatı 2003.

Kütükoğlu, Mübahat S., **Tarih Araştırmalarında Usul**, 7. baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.

Lavren'ev, V., **Kapitalizm v Turkestane (Burjuaznaya Kolonizatsiya Sredney Azii)**, Moskova 1930.

Lebedev, N. İ., **SSRİ Dünya Siyasetinde (1917-1980)**, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1982.

Lemercier-Ouelquejay, Chantal, **Azerbaycan'da İslamiyetin Durumu**, (Çev. Nursel İçöz), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1986.

Lenin, Vladimir İliç, **KPSS o Razvitii Nauki**, Politizdat, Moskova 1981.

-----,-----, **Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları**, Sol Yayınları, İstanbul 1979.

Leviatov, V. N., **Oçerki Po İstorii Azerbaydjana v XVIII veke**, Bakü 1948.

Magee, Bryan, **Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, (Çeviren Mete Tunçay), İstanbul 1982.

Mamedova, Farida, **Politiçeskaya İstoriya i İstoriçiskaya Geografiya Kafkazskoy Albanii (III Do n.e. – VIII v.n.e.)** Bakü, 1986.

Mardin, Şerif, **İdeoloji**, İletişim yayınları, Ankara 1999.

Mark, Karl, **Kapital I, (Ekonomik Politğin Eleştirisine Katkı)**, (Çev. M. Selik), Ankara 1974.

Mayor, Federico, Forti, Augusto, **Bilim ve İktidar**, (Çev. Mehmet Küçük), TÜBİTAK Yayınları, 10. baskı, Ankara 2000.

McLellan, David, **İdeoloji**, (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Mehdiev, Gazenfer, **Ukraynanın Rusya ile Birleşmesinin 300 illiyi**, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Yayınları, Bakü 1954.

-----,-----, **Azerbaycan'ın Rusya ile Birleştirilmesi ve Onun Tarihi Önemi**, Bakü 1952.

Memiş, Ekrem, **Genel Tarih**, 3. baskı, Tablet Yayınları, Konya 2002.

-----,-----, **Tarih Metodolojisi**, Genişletilmiş 3. baskı, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996.

Memmedov, Altay, **Oğuz Selteneti**, Azerbaycan Devlet Heşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü 1992.

Mende, Gerhard von, **Komünist Bloкта Milliyet ve Mefkure**, Ankara 1966.

Miller, A. F., **Kratkaya İstoriya Turtsii**, Moskova 1948.

Minasazov, Hüseyin, **Bir İhtilalin 100. Yılı**, Bakü 1926

Munslow, Alun, **Tarihin Yapısökümü**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

Musayeva, Tamilla, **Revolyutsiya İ Narodnoye Obrazovaniye V Azerbaydjane**, Elm Neşriyatı, Bakü 1979.

Nazarlı, Aziza, **Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjanskoy Respublike (1918-1920)**, Yayınlanmamış Tarih İlimleri Namizedi Dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakü 1994.

Nerimanov, Neriman, **Ucgarlardan İngilabımızın Tarihine Dair /İ. S. Staline mektub/**, Bakü 1992.

Nevolin, V. N., **Aktual'nie Voprosı Gosudarstvennoy Sistemı Attestatsii Nauchnikh i Nauchno-Pedogicheskikh Rabotnikov na Sovremennom Etape**, Moskova 2005.

Novaya İstoriya (1871-1917 g.), (Pod, red. Krivouz, İ. M.), 9. sınıf için ders kitabı, Moskova 1989.

Noveyshaya İstoriya (Pod red. V. K. Furayev), Moskova 1979.

O Natsionalnım Sostave Naseleniya Azerbayrjanskoy SSR - Gosudarstvenniy Komitet Azerb. SSR po Statistike, Bakü 1990.

Orta Asırlar Tarihi, (Haz.: Mahmutlu, Y. M., Gocayev, E. E., Halilov, R. Z., Ağayev, S. E., Genberov, S. M., Memmedova, Ş. B., Elişova H. K., Hubyarov, B. E.), 8. sınıflar için tarih ders kitabı, Maarif Neşriyatı, Bakü 2003.

Özcan, Sevinç A., **Bir Sovyet Mirası Rus Azınlıklar**, İstanbul 2005.

Öztuna, Yılmaz, **Tarih Sohbetleri**, cilt II, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

Pakhomov, E. A., **Kratkiy Kurs İstorii Azerbaydjana, S Priloj. Ekskursu po İstorii Shirvanshakhov XI-XIV v. v.**, (Sokr. İzloj. Lektsiy, Chit. V Bak. İn. Nar. Obrazovaniya v 1922-1923 uvh. Godu), Bakü 1923.

Paşazade, Allahşükür, **Kafkasda İslam**, Bakü 1991.

Petrushevskiy, İ. P., **Djaro-Belokanskie Vol'nie obshestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya (vnutrenniy stroy i borba s Rossiyskim Kolonial'nım Nastupleniem)**, Tiflis 1934.

-----,-----, **Kolnial'naya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjan v 20-60-kh gg. XIX v.**, Chast I-II, Moskova-Leningrad 1936.

-----,-----, **Oçerki Po İstorii Feodalnich Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v Naçale XIX vv.**, Leningrad 1949.

Piontkovskiy, S. A., **Burjuaznaya İstoricheskaya Nauka v Rossii**, Moskova 1931.

Pokrovskiy S. M., **Mejdunarodnie Otnosheniya Rossii i Bukharı v Dorevolyutsionnoe Vremya i Pri Sovetskoy Vlasti do Natsional'nogo Razmejevaniya Sredneaziatskikh Respublik**, Tashkent 1926.

Pokrovskiy, M. N., **Diplomatiya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX Stoletii**, Moskova 1923.

Popper, Karl R., **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**, (Çevirenler İlknur Ata – İbrahim Turan,9 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Postanovlenie Jyuri Pravtel'stvennoy Komisi po Konkursu na Luchshiy Uchebnik dlya 3 i 4-kh Klassov Sredney Shkolı po İstorii SSSR, K İzucheniyu İstorii (sbornik), Moskova 1938.

Prisoedinenie Azerbaydjana k Rossii i Ego Progressivme Posledstviya v Oblasti Ekonomiki i Kul'turı, Bakü 1955.

Radjabov, S., **Rol Velikogo Russkogo Naroda v İstoricheskikh Sud'bach Sredney Azii**, Taspkent 1955.

Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü 1990.

Rıskulov, T. R., **Kirgizstan**, Moskova 1935.

Rıspaev, K., **İstoriya Respubliki Kazakhstan** (Uchebnoe posobie dlya studentov VUZov), Almatı 2002.

Roy, Oliver, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

Rusça-Türkçe Sözlük, (Hazırlayan Vedat Gültek), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004.

Sakwa, Richard, **Soviet Politics**, London and Nev York: Routledge, 1990.

Seyidov, Mireli, **Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünırken**, Yazıçı Neşriyatı, Bakü 1989.

Shestakov, A. V., **SSCB Tarihinin Kısa Kursu**, Bakü 1937.

Sısoev, V. M., **Kratkiy Ocherk İstorii Azerbaydjana (Severnogo)**, Bakü 1925.

Silin, A. S., **Ekspansiya Germanskogo İmperializma na Blijnem Vostoke**, Moskova 1976.

Slavniy Put Leninskogo Komsomola, İstoriya VLKSM, Moskova 1978.

Smirnov N. A., **Ocherki İzuchaniya İslama v SSSR**, Moskova 1954.

Sokolov, A. K., **Kurs Sovetskoy İstorii, 1917-1940 (Uchebnoe Posobie dlya Studentov Vuzov)**, Moskova 1999.

Sovet İttifagı Kommunist Partiyası Tarihi, Bakü 1972.

Sovet İttifacı Komünist Partiyası Nizamnamesi, Bakü 1980.

Sovet Sosyalist Respublikaları İttifacının Konstitusiyası (Esas Ganun), Bakü 1977.

Sovyet İttifacı Komünist Partiyasının Programı, Azərneşr, Bakü 1973.

SSRİ Tarihi (Sosyalizm Dönemi), (Editörler: İ. B. Berkhin, M. İ. Belenki, M. P. Kim), Bakü 1969.

SSRİ Tarihi, (Editör: B. A. Rıbakov), Maarif Neşriyyatı, Bakü 1990.

Stalin, İosif Vissarionovich, **Dialektik ve Tarihi Materyalizm Hakkında**, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1954.

-----,-----, **Marksizm ve Milli Mesele**, Azərneşr, Bakü 1954.

-----,-----, **Milli Mesele ve Leninizm**, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1953.

-----,-----, **SSC İttifacı Konstitusiyasının Layihəsi Haggında Meruze**, Azərneşr, Bakü 1945.

Sumbatzade, A. S., **Azerbaydjantsı – Etnogenez i Formirovanie Naroda**, Elm Neşriyyatı, Bakü 1990.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, İstanbul 1988.

Toğan, Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, 2. baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1969.

Tosh, John, **Tarihin Peşinde**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Tozlu, Necmettin, **İnsandan Devlete Eğitim**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003.

Türkmenistan SSR'nin Tarihi, Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü, Aşkabat 1959.

Tvardovskaya V. A., **B. P. Koz'min. İstorik i Sovremennost'**, Moskva 2003.

Umumtehsil ve Peşe Mektebi Islahatı Hakkında, Senetler ve Materiallar Topplusu, Azərneşr, Bakü 1984.

Uzbekistan SSR Tarihi, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tashkent 1955.

Ülkelerin Anayasaları, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara 1999.

Ümum İttifag Kommunist (Bolşevik) Partiyasının Tarixi, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1953.

V Yedinoy Sem'e Bratskikh Narodov, Bakü 1964.

Velikaya Drujba Azerbaydjanskogo i Russkogo Narodov (S Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney)-Dokumenti, Pis'ma, Vospominaniya, Khudojestvenne Proizvedeniya, Kniga 1-2, Bakü 1964.

Veliyev, Kamil, Hacıyev, T., **Azərbaycan Dili Tarihi**, Bakü 1983.

Veliyev/Baharlı, Mehmet Hesən, **Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnografik ve iktisadi öçerk)**, Bakü 1993.

Vneshnaya Politika SSSR, (İ. D. Ovsyanıy başkanlığında ekip tarafından hazırlanmıştır), Uchebnoe posobie, İzdatel'stvo Politicheskoy Literaturı, Moskova 1972.

Voropaeva, V., Djunushaliev, D., Poloskikh, V., **İstoriya Otechestva, Kratkiy kurs lektsiy po istorii Kırgızstana**, İzdanie 2-oe dopolnennoe, Bishkek 2005.

Vsesoyuznaya Pionerskaya Organizatsiya imeni V. İ. Lenina. Dokumenti i materialı, Moskova 1981.

Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.), Moskova 1964.

Wetter, Gusstav A., **Bugünkü Sovyet İdeolojisi**, Çeviren Cemil Ziya Şanbey, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

White, Stephen, **Gorbachev and After**, Cambridge University Pres, 1991

Wolfgang Leonhard, **Bugünkü Sovyet İdeolojisi**, Çev. Cemil Ziya Şanbey, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.

Yeni Tarih (1871-1917), (Editör: İ. M. Krivoguz), Orta mektebin 9-cu sinfi üçün derslik, II Kısım, Bakü 1988.

Yeni Tarih (Haz.: Veliyev, T. T., Süleymanov, R. C., Mehdiyeva, N. C., Mustafazade, T. T., Feteliyev, M. B., Eliyev, G. E., Gocayev, E. E., Veliyev, M. Ö., Hüseynov, A. E.), 9. sınıflar için tarih ders kitabı, Maarif Neşriyatı, Bakü 2003.

Yeni Tarih (Haz.: Veliyev, T. T., Süleymanov, R. C., Mehdiyeva, N. C., Feteliyev, M. B., Eliyev, G. E., Gurbanov, R. O., Gocayev, E. E., Veliyev, M. Ö., Hüseyinov, A. E.), 10. sınıflar için tarih ders kitabı, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü 2003.

Yeni Tarih, 10. sınıflar için ders kitabı, (Tofig Veliyev'in başkanlığında komisyon hazırlamıştır), Bakü 2003.

Yıldırım, Cemal, **Bilim Felsefesi**, Remzi kitapevi, 8. basım, İstanbul 2002.

Yusifov, Yusif, **Ob Aktual'nıkh Problemaxh Etnicheskoy İstorii Azerbaydjana**, Bakü 1988.

Zakiev, M. Z., **Proiskhojdenie Tyurkov i Tatar**, İzdatel'stvo "İnsan", Moskova 2003.

Zeynalıoğlu, Cihangir, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1992.

Zinov'ev, Aleksandr, **İdeologiya, Parti Budushego**, Moskva 2003.

E. MAKALELER

"İstoriya Sovetskogo Obshestva', Po Stranitsam Novoy Uchebnoy Knigi", **Otechestvennaya İstoriya**, sayı 2, Moskova 1996.

"Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılına Liyakatle Karşılalım'. Cumhuriyetin işçilerine, kolkhozçularına, aydınlarına, erkek ve bayanlarına, tüm çalışanlarına Azerbaycan KP MK, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Bakanlar Kurulunun hitabı", **Komünist gazetesi**, 7 Şubat, Bakü 1964.

"Chuvstva Takoe, Chto Mı Na Vulkane,' İz Dnevnik V. İ. Vernadskogo, 1928", **İstoricheskikh Arkhiv**, Moskova 1999, no. 1.

"Akademik RAN İ. D. Koval'chenko (1923-1995) Trudı i Kontseptsii", **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 6.

"Azerbaycan'ın Rusya Terkibine Dahil Olmasının 150. Yılına Bayram olarak Kutlamak Hakkında" Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin kararı", **Komünist gazetesi**, 30 Ocak, Bakü 1964.

"Bakü Devlet Üniversitesi'nin 75 yıllık Yubileyine Hesr Olunmuş Tantanalı Merasimde Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heyder Aliyev'in Nitgi", **Azerbaycan Gazetesi**, 29. XI. 1994.

“Giriş Bölüm”, **Türkmenistan SSR'nin Tarihi**, Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü, Aşabat 1959.

“Giriş Bölümü”, **Kazak SSR Tarihi (Sosyalizm Dönemi)**, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1967.

“Giriş Bölümü”, **Kazak SSR Tarihi**, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Almatı 1957.

“Giriş Bölümü”, **Uzbekistan SSR Tarihi**, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tashkent 1955.

“İstoriya Kazakhstana”, **Kazakhstanskaya Pravda**, 10 iyunya 1939.

“K 80-letiyu so dnya rojdeniya Nikolaya İvanovicha Pavlenko”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 2.

“K İstorii Vzaimootnosheniy Kazakhstana so Sredneaziatskimi Khanstvami”, **Bol'shevik Kazakhstana**, no. 5, Alma-ata 1947.

“Na Puti k ‘Sotsialisticheskomu Unitarizmu’ (İz Novıkh Dokumentov 1922 g. po İstorii Obrazovaniya SSSR)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1992, sayı 4.

“O Sotsial'no –Ekonomicheskikh Posledstviya Prisoedineniya Kazakhstana k Rosmsii”, **Bol'shevik Kazakhstana**, no. 11-12, Alma-Ata 1946.

“Oçerk Po İstori Azerbaydjana (S Drevneyşiy Vremen Do Kontsa XIX Veka)”, **İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, no. 1, 5, Bakü 1946.

“Pavel Vasil'evich Volobuev”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1997, sayı 6.

“Polveka Slujeniya İstoricheskoy Nauke, İnterv'yu s E.G.Gimpel'sonom” (Yarım Asır Tarih Biliminin Hizmetinde. E.G.Gimpel'son'la müsahebe, **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 4, Mosvoka 2001.

“Spori Vokrug Sudbi Akademika S. F. Platonova”, **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 3, Mosvoka 1998.

“Tsentral'nomu Komitetu Kommunisticheskoy Parti Sovetskogo Soyuza”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

“Uchebnik İstorii Kazakhskogo Naroda”, **Kazakhstanskaya Pravda**, 17 maya 1939.

“Vozniknovenie Kapitalisticheskoy Promishlennosti i Zarojdenie Rabochego Dvijeniya v Kazakhstane”, **Uchenie Zapiski Kazakhskogo Gosuniversiteta, Ser. İst.**, Tom 13, Alma-ata 1950.

“Yubiley Akademik RAN Yuriya Aleksandrovicha Polyakova”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 2001, sayı 5.

Acun, Fatma, “Tarihte Objektiflik Tartışması”, **Muhafazakar Düşünce**, Sayı 7, Kış 2006.

Ağaoğlu, Elnur, “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımını Günü”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001).

Alekperoğlu, A. Nuru, Aliyoldaşkızı, A. Faride, “Nahçıvan Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Alibeyzade, E., “Otkuda Naşı Kornı?”, **Kommunist Azedbaydjana**, no. 3, Bakü 1989.

Aliyev, İgrar, “Pochemu ‘Azerbaydjantsı’ i ‘Azerbaydjanskiy Yazık’, a ne ‘Tyurk’ i ‘Tyurkskiş Yazık’?”, **Tarih ve Onun Problemleri**, no. 1, Bakü 1999.

Aristova T., “İstoriya Vozniknoveniya Sovremennih Kurdskih Seleniy v Zakafkaze”, **Sovetskiy Etnografya**, no. 2, 1962.

Artizov, A. N., “Kritika M. N. Pokrovskogo i Ego Shkolı (k istorii voprosa)”, **İstoriya SSSR**, no. 1, Moskova 1991.

-----,-----, “M. N. Pokrovskiy: Final Kar’erı – Uspekh ili Porajenie?”; **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1998, sayı 1, 2.

-----,-----, “Nikolay Nikolaevich Vanag”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1992, sayı 6.

Aslanlı, Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, cilt 7, sayı 1, Ankara 2001.

Aslanov, Veli, “Ahıska Türklerini Mehv Olmag Tehlikesi Gözleyirmi?”, **Azerbaycan Gazetesi**, 3 İyun 1993.

Azizov , T., “Tarih Tedrisatında Yeni Marhale”, **Tarih, İctimaiyat, Coğrafya Tedrisi**, sayı 124, Temmuz-Ağustos 1984.

Bagdasaryan, Armen, “Rossiya v Armyanskikh Uchebnikakh İstorii”, **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral’noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza**,

Tsentral'noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstorii, Moskova 2003.

Bal, İdris, "Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar", **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Baumann, Robert F., "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Bekmakhanova, N. E., "A. M. Pankratova i İzuchenie İstorii Narodov SSSR", **İstoriya i Vremya, 20-50-e godı XX Veka, A. M. Pankratova**, Moskova 2000.

Brachev, V. S., "Sergey Fedorovich Platonov", **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 1.

Braginskiy İ.S., Radjabov, S., Romodin V. A., "K Voprosu o Znachenii Prisoedineniya Sredney Azii k Rossii", **Voprosı İstorii**, no. 8, Moskova 1953.

Budagov, Budag, "Azerbaycan'ın Tebii-Coğrafi Durumu", **Azerbaycan Tarihi**, (Editör İgrar Aliyev), Bakü 1993.

Budak, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Budnitskiy, O. V., "İstoriya iz 'Pokoleniya Leytenatov'", **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 2001, sayı 5..

Bünyadov, Ziya, "İki Asrın Hüdudunda Azerbaycan'da Tarih İlmi: Veziyet ve Prespektivler", **Elm ve Heyat Dergisi**, no: 10, Bakü 1988.

Bünyadov, Ziya, "Tarih Yeniden Yazılmalıdır", **Elm ve Hayat Dergisi**, no. 6, Bakü 1991.

Bünyatov, Teymur, "Gözel İnsan, Büyük Alim", **Tarih ve Onun Problemleri Dergisi**, Bakü 2002, sayı 4.

Ceferov, Nizami, "Azerbaycan Halkının Menşeyine Dair", **Dirçeliş dergisi**, no. 4 (38), Bakü 2001.

Celilov, F., "Azerbaycan Tarihini Sahteleştirenler Halkın Düşmanlarıdır", **Yeni Azerbaycan gazetesi**, 03. 04. 1999.

Çakmak, Mehmet Ali, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Demir, Osman, “Marksizm’in Ardından”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı 94, Şubat, İstanbul 1995.

Drizuli, A., “Pamyatnaya Zapiska Ministra İnostrannikh Del Latvii V. Muntersa o Sovetsko-Latviyskikh Peregovorakh 1939 goda po Povodu Zatlyucheniya Pakta o Vzaimopomoshi”, **Otechestvennaya İstoriya**, sayı 2, Moskova 1992.

Eliyarlı,, Süleyman, “Türkçülük ve Azerbaycançılık Tarihi Kaynakların Işığında”, **Azerbaycan’ın Türkçülük ve Azerbaycançılık Problemleri**, Azerbaycan Araştırmaları Vakfı, “Ay-Ulduz” Neşriyatı, Bakü 1998.

Emenova, Aynur, “Tebriz Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Ersanlı, Büşra, “History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s and 1991s) and Uzbekistan (1990s)”, **IJMES**, vol 34, num. 2, 2002.

Esakov, V. D., “Tri Pis’ma E. V. Tarle Vojdyam (1934-1938 gg.)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1999, sayı 6.

Gadjiev, Tofik, “Vzglyad na İstoriyu Azerbaydjanskogo Yazıka”, **Azerbaydjan i Azerbaydjantsı**, no. 5-6, Bakü 2001.

Ganiev, Shukhrat, “Rossiya v Uzbekskikh Uchebnikakh İstorii”, **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral’noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza, Tsentral’noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstorii**, Moskova 2003.

Glotova, O. A., “Analiticheskie İssledovaniya v İstoricheskoy Nauke: İzmeneniya v Sisteme Podgotovki Stalinskikh Partiynikh Kadrov v Svyazi o Publikatsiey ‘Kratkogo Kursa İstoriya VKP (b)’”, **Arxiv**, Moskova 2002, no. 20.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, “Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Gubaydulin, A., “XIX Asırda Azerbaycan’da İmtiyazlı Sınıfların Sayına Dair Malumat”, **Azerbaycan’ı Öğrenme Yolu**, no. 4-5, Bakü 1930.

-----,-----, “XIX Asırda Azerbaycan’da Sosyal-İktisadi Münasebetler Tarihinden”, **Maarif İşçisi**, no. 2, Bakü 1929.

Guboglo, M. N., “Etnodemograficheskaya i Yazıkovaya Situatsiya v Stolitsax Soyuznix Respublik SSSR v Kontse 80-kh-Nachale 90-kh Godov”, **Otechestvennaya İstoriya**, sayı 1, Moskova 1993.

Guliyev, M., “SSRİ Tarih Kursunda Azərbaycan Tarihi Tedrisinin Spesifikası”, **Tarih, İctimaiyyet, Coğrafiya**, no. 72, Bakü, Eylül-Ekim 1975.

Gurevich, A. Ya., “Put’ Pryamoy, kak Nevskiy Prospekt”, ili İspoved’ İstorika”, **Odissey: Chelovek v İstorii, 1992, İstoriik i Vremya**, Moskova 1994.

Guseynov, M. M., “Azıkhskaya Peshera – Krupniy Karst i Drevneyshaya v Stoyanka Azerbaydjane”, **DAN AzSSR**, sayı 11, Bakü 1965.

Hacieva, Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Hobsbawn, Eric, “Etnicity and Nationalism in Europe Today”, **Antropology Today**, Vol. 8, Marc-April 1992.

İbadov, Refik Hüseynoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

İbrahimova, İlhame, “Azərbaycan Tarihinde ‘Azərbaycan’ı Tetkik ve Tettebu Cemiyeti’nin Rolü”, **Genç Azerbaycanşunaslarnın Me’ruzeleri**, Bakü 1998.

İskenderova, Merziye, “Bakü Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

İsmayıl, Mahmut, “Halkımızın Tarihinin Problemleri”, **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, (Hazırlayan Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov), DA Yayınları, İstanbul 2004.

Kaganovich, B. S., “K Biografii E. V. Tarle (Konets 20-kh – nachalo 30-kh gg.)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1993, sayı 4.

Karpıç, K., “K İstorii Zavoevaniya Turkmenistana Rossiyskim Kapitalizmom”, **Turkmenovedenie**, no. 10-11, Ashkhabad 1929.

Karpov, S. P., “History Education: Reflections on Paths of Development”, **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5.

Keldisha M. V., “Vstupitel’noe Slovo”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

Khodorov, İ. K., “K Voprosu ob İstoricheskoy Evolyutsii Zemlevladieniya v Turkestane”, **İstoriik-Marksist**, tom 10, Moskova 1928.

Khorkhordina, T. İ., “Arxivı i Totalitarizm (Opıt Sravnitel’no-istoricheskogo analiza)”, **Otechestvennaya İstoriya**, Moskova 1994, sayı 6.

Khromov, Gavnril, “Rossiyskaya Akademiya Nauk: İstoriya, Mifi i Real’nost’”, **Otechestvenne Zpiski**, no. 7, 2002.

Kılınçkaya, Mehmet Derviş, “Bilim ve İdeoloji”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi**, (Editörler: Y. Anzerlioğlu, Y. Doğaner, S. S. Gökgöz), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004.

Kiselev, A. F., “History Education in Russia: Current Status and Problems A Discussion”, **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5.

-----, -----, “Problems Involved in Overhauling Educational Content”, **Russian Studies in History**, Volume 43, Number 3 / Winter 2004-5.

Kolodin, F. İ., “İstoricheskoe Znachenie Vossoedineniya Ukrainı s Rossiey”, **İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya istorii, ekonomiki, filosofii, prava**, Alma-ata, Vip. 1, ss. 12-22.

Krasnova, Yu. V., “Uchebnik po İstorii SSSR dlya VIII-IX Klassov Sredney Shkolı Avtorskogo Kollektiva pod Rukovodstvom A. M. Pankratovoy”, **İstoriik i Vremya, 20-50-e godı XX Veka, A. M. Pankratova**, Moskova 2000.

Kravets, A. S., “Konets İmperskoy Nauki?”,
<http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

Kryukov, M. V., “Evolyuksiya Etnicheskogo Samosoznaniya i Problema Etnogeneza”, **Rası i Narodı**, Moskova 1976.

Kuliyeva, Vefa, “O Programmakh Obucheniya v Mektebakh i Medrese v XIX – Nachale XX Vekov v Azerbaydjane”, **Tarih ve Onun Problemleri**, Bakü 2003.

Kutalmış, Mehmet, “Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi”, **Bilig**, Sayı 31, Ankara 2004.

Leonova, L. S., “İstoricheskomu Fakul’tetu Moskovskogo Universiteta – 60”, **Otechestvennaya İstoriya**, Sayı 6, Mosvoka 1994.

Lisitsa, Yu., “İvan Aleksandrovich İl’in”, **İl’in İ. A. Sobranie Sochineniy**, v 10 tomax, 1 tom, Moskova 1996.

Mahmudov, Yagub, “Tarihçi Kadrolar: Durum ve Prespektiv”, **Azerbaycan Müellimi gazetesi**, 1 Mart 1989.

Mamedov, A. A., “İz İstorii Okkupatsii İ Prevrasheniya Azerbaydjana V Koloniyu (Naçalo XVIII V.) (Azerbaycan’ın İşgali ve Sömürgeye Çevirilişi, XVIII. Yüzyıl Başları)”, **İzvestiya Azerbaydjanskiy Pedagogičeskiy İnstituta**, Bakü 1939.

Mekhtiev, G. G., “İstoricheskoe Znachenie Prisoedineniya Azerbaydjana k Rossii”, **Voprosi İstorii**, no. 3, Moskova 1952.

Memmedov (Karamanlı), Hüsametdin, “Azerbaycan’da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları”, **Tarih Eğitimi ve Tarih Ötesi Sorunu – 2. Uluslararası Tarih Konferansı, Bogaziçi Üniversitesi 8-10 Haziran 1995 Bildirileri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

-----,-----, “Beylerbeylikten Hanlığa: Gence - Karabağ”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Memmedov, Müseyip, “Azerbaycan’da Yeni Elifba Herekatı”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, 20-26 Eylül 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Memmedova, Gövher N., “Urmiye Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Memmedova, İrade, “Talış (Lenkeran) Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Moiseenkova, Lyudmila, Martsinovskiy, Pavel, “Rossiya v Ukrainskikh Uchebnikakh İstorii: Novoe Videnie ili Proyavlenie Konkurentsii na İdeologicheskom Rinke? Vzgljad iz Krıma”, **Rossiya i Stranı Baltii, Tsentral’noy i Vostochnoy Evropı, Yujnogo Kavkaza, Tsentral’noy Azii: Stariye i Novie Obrazi v Sovremennikh Uchebnikakh İstorii**, Moskova 2003.

Muradeliyeva, Elmira, “Azerbaycan Tarihçiliğinde ve Üniversite Kurslarında Atatürkçülük Kavrayışı”, **Atatürk ve Modern Türkiye, Uluslararası Konferans, Ankara 22-23 Ekim 1998**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1999.

Musabeyov, Rasim, “Azerbaycan’daki Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, cilt 7, sayı 1, Ankara 2001.

Mustafazade, Tofiq Teyyuboglu, “Guba Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Nechkina, M. V., “K Voprosu o Formule ‘Naimen’shee Zlo’. Pismo v Redaktsiyu”, **Voprosı İstorii**, no. 4, Moskova 1951.

Nenarokov, A. P., “Sem’desyat Let Nazad: Natsionalny Vopros na XII S’ezde RKP (b)”, **Otechestvennaya İstoriya**, sayı 6, Moskova 1993.

Nerimanoğlu, Kamil Veli, “Azerbaycan’ın Devlet Dili Siyaseti”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Nevruz, Yılmaz, “Kafkaslarda Din Meselesi”, **Türk Dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası: 1997) Bildiriler**, (Yayına hazırlayan Ömer Turan), Ankara 1998.

Nijat, Alisa, “Kör Tuttuğunu Bırakmaz, İğrar Eliyev Farsfilliyinden El Çemkir”, **Hürriyet**, 07. 12. 1999, no. 139.

Omarov, İ. A., “O Zadachakh İstoricheskoy Nauki v Kazakhstane”, **Bolshevik Kazakhstana**, no. 1, Alma-ata 1950.

Orozaliev, K., “İstoricheskoe Znachenie Dobrovol’nogo Vkhajdeniya Kirgizii v Sostav Rossii”, **İzvestiya Akademi Nauk Kirgizskoy SSR, Seriya Obshestvennikh Nauk**, Ashkabat 1963, Tom V, vıp. 3.

Öz, Mehmet, “Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, **Muhafazakar Düşünce**, Sayı 7, Kış 2006.

Paşayev, Ataxan, “Milli Servetimiz”, **Edebiyyat qezeti**, 6 yanvar 2006-cı il, no. 1 (3492).

Paşayev, Nevruz, İskenderov, Tahir, “Büyük Oktyabr ve Azerbaycan’da Tarih Tedrisinin İnkişafı”, **Tarih, İctimaiyyet, Coğrafya**, no. 5, Bakü, Eylül-Ekim 1977.

Pokrovskiy, M. N., “Arkhivnoe Delo v Raboche-Krest’yanskom Gosudarstve”, **Arkhivnoe Delo**, Moskova 1925, Vıp. III-IV.

....., “Politicheskoe Znachenie Arkhivov”, **Sovetskie Arkhivi**, Moskova 1988, no. 3.

Polyakov, Yu. A., “Put Poznaniya İstorii”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1996, sayı 6.

Polyakov, Yu. A., “Shtrikhi k Portretu (Vospominaniya o P. N. Pospelove)”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1999, sayı 5.

Ponomarev, B. N., “Zadachi İstoricheskoy Nauki i Podgotovka Nauchno-Pedagogicheskix Kadrov v Oblasti İstorii”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

Popelova, P. N., “Osnovnie Napravleniya Nauchnikh İssledovaniy i Podgotovka Nauchno-Pedagogicheskix Kadrov po İstorii KPSS”, **Vsesoyuznoe Soveshanie o Merakh Uluchsheniya Podgotovki Nauchno-Pedagogicheskikh Kadrov po İstoricheskim Naukam (18-21 Dekabrya 1962 g.)**, Moskova 1964.

Pshenichny, A. P., “Repressii Arkhivistov v 1930-kh gg.”, **Sovetskie Arkhivi**, Moskova 1988, no. 6.

Pushkarev, L. N., “Tri Goda Raboti s B. D. Grekovim”, **Otechestvannaya İstoriya**, Sayı 6, Moskova 1996.

Raxmatullin, M. A., “Delo po Obvineniyu Akademika S. F. Platonova”, **Otechestvannaya İstoriya**, Moskova 1994, sayı 6.

Sadık, As., “Tarih Alanında Müsavatizm, Pantürkizm ve Çürük Liberalizm Aleyhine”, **İnkılap ve Medeniyet Dergisi**, sayı 11-12, Bakü 1931.

Saray, Mehmet, “Rusya'nın Türkistan'da Yayılması”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Semenov, A. A., “Ocherk Pozemel'no-Podatnogo i Nalovogo Ustroystva Bıvshego Bukharskogo Khanstva”, **Trudi Sredneaziatskogo Gosuniversiteta**, Vıp. 1, 1929.

Sertçelik, Seyit, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, 18. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Sidorov, A. L., “Nekotorie Razmıshleniya o Trude i Opite İstorika”, **Sidorov A. L. İstoricheskie Predposilki Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii**, Moskova 1970.

Stalin, İosif Vissarionovich, “Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında”, **İnkılap ve Medeniyet Dergisi**, sayı 11-12, Bakü 1931.

Suleymenov, B. S., “İ. V. Stalin i İzuchenie İstorii Narodov SSSR”, **İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR (Seriya İstoricheskaya)**, Alma-ata 1950, sayı 6.

Sultanova, Ruhengiz A., “Makı Hanlığı “, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 7, Ankara 2002.

Sumbatzade, A. S., “O Razoritel’nom Kharaktere İranskikh Nashestviy na Azerbaydjan v Period Prisoedineniya Stranı k Rossii”, **Uchenie Zapiski AGU**, no. 2, Bakü 1955.

-----,-----, “Progressivnie Ekonomicheskie Posledstviya Prisoedineniya Azerbaydjana k Rossii v XIX V. (Bez Neftyanoy Promishlennosti)”, **Trudi İnstituta İstorii i Filosofii AN Az. SSR**, T. V, Bakü 1954.

Türkkahraman, Mimar, “Tarih, Toplum ve İktidar”, **HAK-İŞ Dergisi**, Sayı 48, Ocak, Ankara 1999,

Urban, P., “Sovyet Milli Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri”, **Dergi dergisi**, Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsü, Münih 1964, sayı 35-36.

Valeriy Vasil’ev, “Ot Kievskoy Rusi k Nezavisimoy Ukraine: Novie Kontseptsii Ukrainskoy İstorii”, **Natsional’nie İstorii v Sovetskoy i Postsovetskikh Gosudarstvakh**, Moskova 1999.

Veliyev, Kamil, “Onu Polemikaya Çağırırım”, **Yeni Müsavat gazetesi**, 21. 07. 1999.

Vinogradova T. V., “Kojevnikov A. B., Ucheniy i Gosudarstvo: Fenomen Kapitsı”, **Sotsialniye i Gumanitarniye Nauki, Otechestvennaya i Zarubejnaya Literatura, referativnyı jurnal, Naukovedeniye**, Seriya 8, Moskova 1997.

Yegorov, Yu. V., “Komu tı Opasen, İstoriik?”, **The Teaching of History in Contemporary Russia Trends and Perspectives**, Tel Aviv University 1999.

Zeyrek, Yunus, “Ahıska ve Ahıska Türkleri”, **Türkler**, 20 cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Zifeldt A. R., “Deyatelnost Ob-Va Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana Za Dva Goda” (Azerbaycan’ı Tetkik ve Tetebbu Cemiyeti’nin 2 Yıllık Faaliyeti), **İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana**, No: 1, Bakü 1925.

F. SÜRELİ YAYINLAR (DERGİ VE GAZETELER), BİLGİ AĞLARI

1. Dergiler

Antropology Today,
 Arkhivnoe Delo,
 Arxiv,
 Avrasya Dosyası,
 Azerbaycan Filologiya Meseleleri,
 Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu,
 Bilig,
 Bol'shevik Kazakhstana,
 DAN AzSSR,
 Dergi dergisi,
 Dirçeliş dergisi,
 Elm ve Heyat Dergisi,
 HAK-İŞ Dergisi,
 İnkılap ve Medeniyet Dergisi,
 Int. J. Middle East Stud.,
 İstoricheskikh Arkhiv,
 İstoriik-Marksist,
 İstoriya SSSR,
 İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR,
 İzvestiya Akademi Nauk Kazakhskoy SSR (Seriya İstoricheskaya),
 İzvestiya Akademi Nauk Kirgizskoy SSR, Seriya Obshestennikh Nauk,
 İzvestiya Azerbaydjanskiy Pedagogičeskiy İnstituta,
 İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana,
 Maarif İşçisi,
 Muallime Kömek Mecmuası,
 Muhafazakar Düşünce
 Otechestvennaya İstoriya,
 Otechestvennıe Arkhivı,

Otechestvennye Zapiski,
 Partiynaya Jizn,
 Russian Studies in History,
 Sovetskie Arkhivi,
 Sovetskiy Etnografya, no. 2, 1962.
 Tarih ve Onun Problemleri,
 Tarih, İctimaiyat, Coğrafya Tedrisi,
 Trudı İnstitutu İstorii i Filosofii AN Az. SSR,
 Trudı Sredneaziatskogo Gosuniversiteta,
 Turkmenovedenie,
 Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,
 Uchenie Zapiski Kazakhskogo Gosuniversiteta, Ser. İst.,
 Uchenie Zapiski AGU,
 Voprosı İstorii,
 Yeni Türkiye Dergisi

2. Gazeteler

Azərbaycan Gazetesi,
 Azərbaycan Müellimi gazetesi,
 Edebiyyat qezeti,
 Hürriyet,
 İzvestiya gazetesi,
 Kazakhstanskaya Pravda,
 Kommunist Azebajdjana,
 Komünist gazetesi,
 Pravda gazetesi,
 Yaddaşın Berpası, (Serhed qazetesinin özel eki),
 Yeni Azərbaycan gazetesi,
 Yeni Müsavat gazetesi,

3. Bilgi Ağları

<http://www.auditorium.ru/books/340/soobsh.pdf>

G. YAPILAN GÖRÜŞMELER

Bakü Devlet Üniversitesi öğretim görevlisi Kamil Veli Nerimanoğlu (12.10.2005).

M. V. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü doçenti Gennadi Bordyugov (02. 08. 2005).

M. V. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi ve Rusya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü hocalarıyla (05.08.2005).

Sovyet dönemi tarihçisi V. D. Yesakov'la yapılan görüşme, (03.08.2005).

EKLER

Ek I

Azerbaycan Devlet Üniversitesi, 1921/1922, 1922/1923, 1925/1926, 1928/1929, 1968-1973 Yılı Tarih Bölümü Ders Programları

1921/1922 Yılları Tarih Bölümü Ders Programı⁶²⁸

I. Giriş Kursu

1. Mantık
2. Psikoloji, Felsefeye giriş (ikisinden biri seçilmeli)
3. Siyasi ekonomi (Ekonomi Bilimine giriş)
4. Devlet Hukuku
5. Latin yazarlar (tarihçiler, filozoflar veya hatip)

II. Esas Kurs

1. Eski Doğu Tarihi
2. Yunan (Gretsiya) Tarihi
3. Roma Tarihi
4. Bizans Tarihi
5. Müslüman Doğu Tarihi
6. Türk Halkları Tarihi
7. Ortaçağ Tarihi
8. Yeniçağ Tarihi
9. 19. Yüzyıl Tarihi
10. Rusya Tarihi
11. Her hangi bir tarihi olay veya özel devir ile ilgili özel kurs

III. Seminere giriş ve Seminer

1. Bu alanda öğrencinin iki seminer dersi seçme hakkı vardır. Öğrenci bunları öğrendiği derslerden ikisinin arasından seçebilir

⁶²⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, font 1640, ofis 1, dosya 20, s. 2. Ayrıca İkinci Dünya Muharebesi'nden önceki dönem Bakı Devlet Üniversitesi tarih bölümünün programları ve toplantıları için aşağıdaki arşiv dosyalarına bakmak mümkündür: **Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi** Fond no. 1640, ofis 1, iş no. 10, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 27, 36, 37, 38, 40, 44, 47, 49, 52, 54, 55, 57, 58, 62, 63.

IV. İlave Kurs

1. Arkeoloji
2. Felsefe tarihi
3. Sanat Tarihi
4. Din Tarihi

Ayrıca tüm öğrenciler canlı Türk dili yanında iki daha yeni dil (alman dili, fransız dili, ingiliz dili ve italyan dili arasından) seçmek zorundadır.

İSTEME BAĞLI, SEÇMELİ DERSLER

1. Yunan dili
2. Batı Avrupa'nın tarihyazımı ve tarihi coğrafyası
3. Slav Halklarının Tarihi.
4. Etnoloji veya ilkçağ kültür tarihi.

1922/1923 Yılları Tarih Bölümü Ders Programı⁶²⁹

I. Giriş Kursu

1. Felsefeye giriş
2. Mantık
3. Ekonomi Bilimine giriş
4. Latin yazarlar (tarihçiler, filozoflar veya hatipler)
5. Yunan Dili

II. Esas Kurs

1. Eskiçağ felsefe tarihi
2. Ortaçağ felsefe tarihi
3. Yeniçağ felsefe tarihi
4. XIX Yüzyıl felsefe tarihi
5. Psikoloji
6. İdrak teorisi
7. Etika
8. Estetika
9. Doğu felsefesi
10. Eski Doğu Tarihi
11. Yunan Tarihi
12. Roma Tarihi
13. Ortaçağ Tarihi
14. Yeniçağ Tarihi
15. XIX Yüzyıl Tarihi

⁶²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, font 1640, ofis 1, dosya 10, s. 15.

16. Rusya Tarihi
17. Felsefe üzerine iki özel kurs veya sistematik felsefe veya psikoloji
18. 5 seminere giriş ve semine.
19. İki Yunan yazarı (felsefe alanında) incelenmesi.

İSTEME BAĞLI, SEÇMELİ DERSLER

1. Arkeoloji
2. Sanat Tarihi
3. Din Tarihi
4. Edebiyat Tarihi
5. Etnoloji veya ilkçağ kültür tarihi.
6. Türk Dili
7. Bir yabancı dil.

1925/1926 Yılları Tarih Bölümü Ders Programı⁶³⁰

I. Kurs

1. Türk Dili	4 saat
2. İran Dili	4 saat
3. Arap Dili	4 saat
4. Rus Dili	2 saat
5. Batı Avrupa dilleri	4 saat
6. Psikoloji	2 saat
7. İlkçağ Kültürü Tarihi	2 saat
8. Abbasiler Dönemine kadar İslam Tarihi	2 saat
9. Eski Doğu Tarihi	2 saat
10. Yunan ve Roma Tarihi	2 saat
11. İslama Kadar Türk-Tatar Halkları	2 saat
12. Tarihi Materializmi	2 saat

II. Kurs

1. Mantık	2 saat
2. Genel Pedagoji	2 saat
3. Ortaçağ Tarihi	4 saat
4. Orta Asya Tarihi	2 saat
5. Mongolistan Tarihi	2 saat
6. Türk Tatar Halkları tarihi	2 saat
7. Batı Pedagojisi	2 saat

⁶³⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, font 1640, ofis 1, dosya 17, s. 2.

8. İran Dili	2 saat
9. Arap Dili	2 saat
10. Batı Avrupa Dilleri	4 saat
11. Siyasi Ekonomi	2 saat
12. Sanat Tarihi	2 saat
13. Seminer	4 saat

III. Kurs

1. Doğunun perogogikası tarihi	2 saat
2. Sovyet Anayasası	2 saat
3. Azerbaycan Tarihi	2 saat
4. İran Tarihi	2 saat
5. Halifelik Tarihi	2 saat
6. Selçuklu Türkleri Tarih	2 saat
7. Osmanlı Türkiyesi Tarihi	4 saat
8. Müslüman Dünyası	2 saat
9. İslam Sanat Tarihi	2 saat
10. Doğu numizmatikası	2 saat
11. XIX yy. Rusya Tarihi	2 saat
12. Seminer	4 saat

IV. Kurs

1. Doğuda İmparatorluklar	2 saat
2. Yeni ve en yeni Tarih	4 saat
3. Kafkasşunaslık	2 saat
4. İslam Felsefesi Tarihi	2 saat
5. Arkeoloji ve etnografya	2 saat
6. Türk Tarihçileri	4 saat
7. İran (Pers) Tarihçileri	2 saat
8. Arap Tarihçileri	2 saat
9. Seminer	4 saat

1928/1929 Yılları Tarih Bölümü Ders Programı⁶³¹

I. Kurs

1. Azerbaycan'da İnkılabi Harekat Tarihi	2 saat
2. Halk Eğitimi Sistemi	2 saat
3. Pedagoji ve Psikoloji	2 saat

⁶³¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, font 1640, ofis 1, dosya 55, s. 1-2.

4. Teknolojiye giriş	1 saat
5. Ekonomi Coğrafyası	2 saat
6. Halk Taserüfatının Kuruluşu	2 saat
7. XIX ve XX. yüzyıl Tarihi	2 saat
8. Azerbaycan SSC ve SSCB’de Devlet Yapısı	2 saat
9. Rus Dili	4 saat
10. Evrim Tarihi	1 saat
11. Materializm Tarihi	2 saat
12. Genel Etnoloji	2 saat
13. İlkçağ Kültürü	2 saat

II. Kurs

1. Materializm Tarihi	2 saat
2. Pratik pedogoji	2 saat
3. Sosyal Eğitim Semineri	2 saat
4. Okul Yönetimi	2 saat
5. Ekonomi politikası	2 saat
6. Türk Halkları Tarihi	2 saat
7. Yakın Asya Halkları Tarihi	2 saat
8. Yakın Asya Halkları Tarihi Semineri	2 saat
9. Ekonomi politikası semineri	2 saat
10. Rusya’da Feodalizm Tarihi	2 saat
11. BKP Tarihi	2 saat
12. Batıda Feodalizm Dönemi Tarihi	2 saat
13. Pedogoji	2 saat
14. Köy ve Sanayi İşleri	1 saat
15. Rus Dili	2 saat
16. Arap Dili	4 saat
17. Yunan Dili	4 saat
18. Latin Dili	4 saat

III. Kurs

1. Materializm Tarihi	2 saat
2. Emek Okulları üzerine semineri	2 saat
3. Sosyal eğitim semineri	2 saat
4. Ekonomi öğrenim Tarihi	2 saat
5. XIX. Yüzyıla kadar Rusya Tarihi	2 saat
6. Kapital Ticaret Dönemi	2 saat
7. Kapital Ticaret Dönemi semineri	2 saat
8. Burjuva İnkılabı Dönemi Semineri	2 saat
9. Azerbaycan Tarihi	2 saat
10. Metodoloji Bilimi	2 saat
11. Kafkasötesi Ekonomisi	2 saat
12. İmperyalizm	2 saat
13. Pedogoji Tarihi	2 saat

14. Batı Avrupa Edebiyatı Tarihi	2 saat
15. Genel Pedagoji	2 saat
16. Toplum Bilim Metodolojisi	2 saat
17. Latin yazarlar	2 saat
18. Yunan yazarlar	2 saat

IV. Kurs

1. XIX-XX. Yüzyıl Tarihi	2 saat
2. XIX-XX. Yüzyıl Tarihi Semineri	2 saat
3. Rusya Tarihi Semineri	2 saat
4. Ekonomi politika semineri	2 saat
5. Sovyet Kanunları Semineri	2 saat
6. Dialektik Materializm	2 saat
7. Sosyoloji Tarihi semineri	2 saat
8. Okuldışı eğitim semineri	2 saat
9. Pedagoji semineri	2 saat
10. Felsefe eğitimi	2 saat
11. Özel kurs(okunmamaktadır)	2 saat
12. Yeniçağ Tarihi (ikinci kısım)	2 saat
13. Rus Edebiyatı Tarihi	2 saat
14. Leninizm Semineri	2 saat
15. Toplum Bilimi Metodolojisi	2 saat

Ayrıca tüm kurslarda zorunlu ders:

1. Alman dili	8 saat
2. İngiliz Dili	8 saat
3. Fransız Dili	8 saat
4. Türk Dili	4 saat

1928/1929 ders yılında öğretim elemanı yetersizliğinden aşağıdaki dersler verilmemiştir:

I. Kursta:	Teknolojiye giriş	1 saat
	Genel Etnoloji	2 saat
	İlkçağ Kültürü	2 saat
II. Kursta:	Köy ve Sanayi İşleri	1 saat
	Arap Dili	4 saat
IV. Kursta:	Dialektik Materializm	2 saat

1968-1973 Yılları Tarih Bölümü Ders Programı ⁶³²

I kurs.

Paleography,
Azerbaycan Tarihi,
İbtidai İcma Tarihi,
Arkeolojinin Esasları,
Latin dili,
Azerbaycan Dili,
SBKP Tarihi,
Yabancı Dili,
Eski Dünya Tarihi,
Beden Eğitimi (spor)
SSCB Tarihi

II kurs

Azerbaycan Tarihi
Ortaçağ Tarihi
SBKP Tarihi
Etnoğrafinin Esasları
Latin Dili,
Azerbaycan Dili,
Numizmatika,
SSCB Tarihi
Tarihi Bibliyografi,
Yabancı dil,
Beden Eğitimi (spor)
Felsefe

III kurs

Felsefe,
Yabancı Dil
Yeni Tarih,
SSCB Tarihi
Beden Eğitimi (spor),
Mezisina,
Siyasi İktisat
Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi,
Mantık
Pedaqoji,

⁶³² Arşivde ulaşılmadığından bu dönem ders programı Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümünde 1968-1973 yılları arasında eğitim almış Prof. Dr. Elmira Muradeliyeva'nın ders notlarının bulunduğu karne esasında hazırlanmıştır.

IV kurs.

Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi,
Felsefe Tarihi,
Siyasi İktisat,
Etika,
Metroloji,
Menbesunaslık
Elmi Komünizm⁶³³
En Yeni Tarih,
Özel Seminer,
Arkoloji.

V kurs.

Güney ve Batı Slavlarının Tarihi
Arkeoloji
Pratik Pedogoji
Müzeysunaslık,
Özel Kurs
Okul Gigiyenası

⁶³³ 1963-/64 yılından itibaren yüksel okullarda Bilimsel Komünizm dersi okutulmaya başlanmıştır.

Ek II

Sovyet Öncesi ve Sovyet Döneminde Yazılan Bazı Eserlerin İçindekiler Kısmı

Abbas-Kuli-Aga Bakikhanov, **Glyustan-i İrem**, Bakü 1991⁶³⁴

Önsöz	3
Giriş. Şirvan ve Dağıstan'ın topografisi. Ülkenin durumu ve adı, nüfus, dil ve inanç	11
Birinci Bölüm	
Eski Dönemden Arapların Kafkaslarda Görünmesine Kadarki Dönemde Şirvan ve Dağıstan Tarihi	27
İkinci Bölüm.	
Arapların Gelişinden, (hicri 22 yılı (644 yılı)) Moğol İstilasına Kadar (Hicri 656 yılı (1258 yılı)) Şirvan ve Dağıstan	48
Üçüncü Bölüm.	
Moğol İstilasından Fars Safevilerin Tahta Geçmelerine Kadar (hicri 656 yılından (1258 yılı) hicri 906 yılına (1501 yılı)). Şirvan Şahları ve Yöneticileri	74
Dördüncü Bölüm.	
Safevilerin Tahta Geçmelerinden Nadir Şahın Ölümüne Kadar (906/1501 - 1160/1747 yılları)	92
Beşinci Bölüm.	
Nadir Şahın Ölümünden Rusya ve İran Arasında İmzalanan Gülistan Anlaşmasına Kadar (1747-1813 yılları)	152
Sonuç.	
Şirvanlılar ve Onların Komşular, Bilikleri ve Diğer Kahramanlıkları İle Seçilenler	197

⁶³⁴ Eser 1841 yılında Fars Dilinde yazılmıştır. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında 1923 yılında eserin Azerbaycan dilinde, 1926 yılında Rusça, 1951 yılında yeniden Rusça yayınlanmıştır. Buraya eserin 1991 yılında Rusça yapılan baskısının içindekiler kısmı aktarılmaktadır.

Reşid Bey İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1993⁶³⁵

Mukaddima	7
Azerbaycan Coğrafiyası ile İlgili Kısa Malumat	8
Azerbaycan'ın Kadim Ahalisi	12
Azerbaycan'ın Kadim Tarihi	26
Azerbaycan Araplar Zamanında	43
Türkler, Onların Eski Temeddünü ve Edebiyatıyla İlgili Kısa Malumat	52
Azerbaycan'da Türklerin ve Moğolların İstilasası	57
Şirvanşahların Saltanatı	60
Osmanlıların Devri-İstilasası	61
Azerbaycan'da İranlıların Devri-İstilasası, Safeviler Dönemi	67
Ağa Muhammed Han Kacar'ın Devri Tesellütü	74
Azerbaycan Hanlarının Saltanatı	77
Çar Rusyasının Devri-İstila ve Hükümranlığı	84
İkinci Yekaterina'nın Azerbaycan'da Kazandığı Fütuhât	93
Çar Pavel'in Asrında Maverayi-Kafkas'ın Vez'i	97
Birinci Aleksandr'ın Asrında Azerbaycan'ın Vez'i	99
Gence, Karabağ, Şirvan ve Bakü'nün Teserrüfü	102
Bakü'nün Teserrüfü	116
Maverayi-Kafkas'ın İ'lanı-İstiklli	125
Azerbaycan Cumhuriyeti	130

⁶³⁵ Eserin birinci baskısı 1923 yılında, ikinci baskısı 1993 yılında yapılmıştır. Burada eserin ikinci basbısı esas alınarak içindekiler kısmı verilmektedir.

İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oчерk - S Drevneyshiy Vremen do XIX Veka (Azerbaycan Tarihinin Kısa Oчерki-Eskiçağdan XIX Yüzyıla Kadar), Podgotovlen Kollektivom Nauchnım Rabotnikov İnstitutu Az. FAN, Bakü 1941.

Giriş	5
Birinci Bölüm. Azerbaycan'ın Eski Tarihi	11
İkinci Bölüm. Azerbaycan'da Feodalizmin Başlaması	38
Üçüncü Bölüm. Azerbaycanlıların Hilafete Karşı Mücadelesi	52
Dördüncü Bölüm. IX-XII Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Feodal Devletleri	72
Beşinci Bölüm. Moğol İstiası ve Şirvanşahların Azerbaycan'ı Birleştirmeye Mücadelesi	100
Altıncı Bölüm. Safevi Devleti	130
Yedinci Bölüm. XVIII Yüzyıl Azerbaycan Hanlıkları	166
Sekizinci Bölüm. Azerbaycan XIX Yüzyıl Başlarında	197
Sonuç	209

İstoriya Azerbaydjana, (Azerbaycan Tarihi) (Editör Cemil Guliyev), Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, İzdatel'stvo "Elm", Bakü 1979.

Giriş	3
Başlarken	5
Eski Dönemde Azerbaycan	21
Azerbaycan Feodalizm Çağında	45
Rusya'ya Bağlı Azerbaycan Kapitalizmin Gelişim Yolunda	95
Sovyet Azerbaycan'ı	123
Sosialist Azerbaycan'ın Çiçeklenmesi	155
Sovyet Azerbaycan'ı Komünizm Yolculuğunda	185
Kaynak Eserler	233
Kronoloji	237

Ek III

'Asya ve Afrika Ülkelerinin Tarihi Programı'

XIV-XV. yüzyıllarda Türk-Osmanlı Devleti.⁶³⁶

XIII. yüzyıl sonlarında ve XIV. Yüzyıl başlarında Küçük Asya'da Türk emirlikleri. Osmanlı devletinin kurulması, onun yönetim-askeri yapısı, tımar sistemi. İslam'ın politik ve sosyal rolü.

Halkın durumu. Bedreddin Sîmavi liderliğinde anti feodal isyan.

Osmanlı sultanlarının Avrupa ve Asya'daki işgalci politikaları. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması.

Feodal ilişkilerinin gelişimi ve onların kanuna uygunlukları. Türk halkının formallaşması. İtaat altındaki halkın durumu.

Osmanlı İmparatorluğu XVI-XVII. Yüzyıllarda⁶³⁷

XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun işgalleri. Tımar sisteminin gelişi. XVII. Yüzyıl Avrupa politikasında Osmanlı gücünün rolü ve Fransa ile birliği. Rusya-Türkiye anlaşmaları. Türkiye-İran Savaşları.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tımar sisteminin çürümesi. İmparatorluğun ekonomik ve siyasi zayıflaması, merkezden kaç güçlerin artması. Toplumun sosyal yapısındaki değişim. Celali ayaklanması.

XVII. yüzyılda Osmanlı devletinin gücünün geri getirilmesi için çabalar. Koçi Bey risalesi. Köprülünün reformları ve onların önemi.

XVI-XVII. yüzyılda Türkiye kültürü.

⁶³⁶ **Programma Kursa 'İstoriya Stran Azii i Afriki', Dlya Gosudarstvennikh Universitetov, Ministerstvo Vısshego i Srednego Spetsial'nogo Obrazovaniya SSSR, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1982, s. 8-9.**

⁶³⁷ **a. g. e., s. 11.**

Arap Ülkeleri Osmanlı İmparatorluğunun dahilinde

Arap ülkelerinin Türkler tarafından işgali. Yönetim yapısı. İşgalcilerin sosyal politikası. Yerel feodallerin kendi yönetimlerini koruma çabaları. XVI-XVII. Yüzyıl Arap ülkelerindeki ekonomi yaşamın özellikleri. Şehirlerin gelişimi.

Osmanlı İmparatorluğu XVII. Yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. Yüzyılda.⁶³⁸

Osmanlı İmparatorluğu XVII. Yüzyılın ortalarında. Türkiye'nin Doğu Avrupa'da, Ukrayna'da, Kafkaslarda işgalleri. Türkiye-Avusturya savaşları ve Türklerin Viyana yakınlarında dağılmaları. Karlofça Anlaşması ve Konstantinopol görüşmeleri (1700 yılı).

Tarım ilişkilerindeki değişiklikler ve şehirlerin ekonomi durumları. Sınıflar arasındaki karşı durmanın sertleşmesi. İstanbul'da 1730-1731 yılı ayaklanması.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında uluslar arası alanda Osmanlı İmparatorluğunun durumu ve "Doğu Sorunu"nun ortaya çıkması. Osmanlı feodal devletindeki bunalım ve devletin XVIII. Yüzyılda Rusya ile savaşlarda yenilmesi.

Osmanlı İmparatorluğunda reform çabaları

Osmanlı İmparatorluğunda sosyo-ekonomik değişiklikler, III. Selimin reformları ve mahiyeti.

1806-1812 yıllarında Rusya-Türkiye savaşı ve Buharest (Bükreş) Anlaşması. II. Mahmut döneminde sultan yönetiminin sağlamlaşması ve Yeniçerilerin kaldırılması. Askeri sistemin yenilenmesi. Sırp ve Yunanların milli azatlık mücadeleleri. 1828-1829 Rusya-Türkiye savaşı. Mısır sorunu ve Yakın Doğu'da liderlik mücadelesi. 1833 yılı Rusya-Türkiye anlaşması. 1838 yılı İngiltere-Türkiye ve Fransa-Türkiye anlaşmaları.

⁶³⁸ a. g. e., s. 18-19.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist ülkelerinin yarı sömürgesine çevrilmesinin başlanması.

Tanzimat'ın sosyo-ekonomik ve siyasi yönü ve mahiyeti. 1853-1856 yıllarında Kırım Savaşı ve Paris anlaşması. Türkiye'de yabancı kapitalin uygulamaya konması ve feodal toplumda buhranların yaşanması. Türkiye milli burjuvazisinin ortaya çıkması. XIX. Yüzyılın 60-70'li yıllarında Türkiye'de liberal-anayasacılık hareketinin başlanması. "Yeni Osmanlılar" cemiyeti.

Osmanlı İmparatorluğu XIX. Yüzyılın sonlarında⁶³⁹

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Türkiye'de toplumsal-ekonomik gelişme. Sınıf ve milli karşı durmaların sertleşmesi. 1875 Bosna krizi. 1876 Anayasası.

1877-1878 Rusya-Türkiye Savaşı ve Bulgaristan'ın azat olunması. 1878 Berlin Anlaşması. Serbiya, Karadağ. Romanya'nın bağımsızlıklarının tanınması. Kıbrıs ve Mısır'ın İngiltere, Tunus'un Fransa tarafından işgali. Emperyalist devletlerin Türkiye'yi ele geçirmek için verdikleri mücadele, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeye çevrilmesi. İmtiyaz anlaşmaları. Türkiye'de Almanya emperyalizmi. Bağdat demir yolu.

II. Abdülhamit'in terör rejimi. Panislamizm ve Osmancılık. Sınıf, milli ve dini baskının artması. Zülüm altında yaşayan halkın azatlık mücadelesi. "İttihat ve Terakki" partisinin ortaya çıkması.

Gençtürkler İnkılabı. Türkiye Birinci Dünya Savaşı Yıllarında

Gençtürkler inkılabının hazırlık koşulları. 1905-1907 Rus inkılabının etkileri. Askeri hareket ve Anayasanın geri getirilmesi. V. İ. Lenin'in 1908 yılı Türkiye'deki inkılap hakkındaki düşünceleri. Emperyalizmin agresif siyaseti ve Bosna, Hensogovonya Avusturya-Macaristan'a ilhaki. 1909 yılı ayaklanması. Gençtürkler iktidarda. İşçilerin ilk hareketleri. Arap milli-bağımsızlık hareketinin başlanması.

⁶³⁹ a. g. e., s. 25-26.

İtalya-Türkiye ve Balkan savaşları. Türkiye'nin Alman emperyalizminden asılılığının artması. Pantürklerin ırkçı tezleri-Turancılık. Milli azınlıklara karşı soykırım siyaseti.

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına katılması. Savaş döneminde Türkiye'nin sosyo-ekonomik durumu. İşçi kesimin fakirleşmesi. Türk ticari burjuvazisinin konumu: Türk milli burjuvazisinin güçlenmesi. Ermenilerin, Arapların, Yunanların, Asuriyalıların, Kürtlerin hakkından gelmek.

Sınıf karşı durmasının ve savaş karşıt görüşlerin artması. Yenilgi ve Türk ordusunun dağılması. Mondros Anlaşması. Gençtürklerin politikalarının iflası.”

Türkiye’de milli mücadele (1917-1923)⁶⁴⁰

Büyük Ekim İnkılabı ve onun Türkiye için önemi. Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri yenilgisi ve Antanta orduları tarafından Türkiye topraklarının bir kısmının işgali.

Türk milliyetçi cemiyeti – “Müdafiyai Hukuk Cemiyeti”. Mustafa Kemal paşa (Atatürk) başkanlığında hükümetin kurulması. Türk Halkının yabancı işgalcilere karşı mücadelesi. Sovyet Rusya'sının bu mücadeleye yardımı. Köylü ve işçi hareketleri. Türkiye Komünist Partisinin kurulması.

1921 yılındaki Sovyet-Türkiye anlaşması ve Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasındaki önemi. Türk halkının yabancı işgalcileri yenmesi. Lozan anlaşması. Türkiye’de milli mücadelenin sonucu. Kemalist inkılabın karakteri.

Türkiye 1923-1945 yıllarında

Türkiye’de kapitalizmin gelişim özellikleri. “Etatizm” politikası. Devlet yapısının, yönetiminin, hukukun, eğitimin, hizmetin burjuva şeklini alması.

Sınıf karşı durmasının şiddetlenmesi. Sendikalar, Komünist partisi ve köylü hareketlerine karşı baskı. Milli politika. 1925, 1936-1937 yılı Kürt isyanları.

⁶⁴⁰ a. g. e., s. 35-36.

20-30'lu yıllarda Sovyet-Türkiye ilişkileri. Boğazlar sorunu ve Mondros Konferansı.

İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin tarafsızlığının karakteri. Almanya'ya meyil etme ve Sovyetlerle dostça olmayan ilişki. İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye yönetiminin İngiltere ve Amerika'ya yaklaşması.

Türkiye⁶⁴¹

İkinci Dünya Savaşından sonra demokratik hareketin yükselişi ve yönetimin politikası. Türkiye'de "Truman Doktrini"nin ve "Marşal Planı"nın yayılması. İktidar krizi. Demokrat partinin iktidara gelişi ve iç politikası. Muhafazakar unsurların siyasi aktivitelerinin yükselmesi. Yönetimin iç politikada reaksiyonluğun (gericiliğin) yükselmesi. 50'li yıllarda demokratların mahkemesi.

Türkiye'nin iç ve dış politikasının ABD'nin meraklarına tabii olması. Türkiye'nin saldırgan grupta yer alması. Ekonomik durumun kötüleşmesi. 1960 yılı öğrenci hareketi. 27 Mayıs 1960 yılı askeri devrimi. Milli Birlik Komitesi. 1961 yılı Anayasası.

Sendikaların ve diğer demokratik teşkilatların canlanması. İşçi Partisi.

Ekonomik gelişmenin yavaşlaması. "Orta kesim" in aktifleşmesi. İlerici hareketlerin yükselişi. "Türkiye Sosyalizmi"nin ideolojisi. Sağ ve sol hareketin aşırılıkları.

İlerici gruplara karşı baskı. Türkiye burjuvası arasında çok seslilik, Cumhuriyet Halk Partisinde parçalanma. Siyasi krizin devam etmesi. Askerlerin iktidara gelmesi.

Çağdaş Türkiye'nin uluslar arası ilişkileri. Sovyet-Türkiye ilişkileri."

⁶⁴¹ a. g. e., s. 50-51.